

Det militära proletariatet

Studier kring den värvade
armén, arbetsmarknadens
kommersialisering och
urbaniseringen i frihetsti-
dens västsvenska samhälle

Thomas Magnusson

Det militära proletariatet

Det militära proletariatet. Första e-boksutgåvan. 2005.

(Avhandlingar från Historiska institutionen i
Göteborg; 48)

Ny omarbetad upplaga av

Proletär i uniform. Studier kring den värvade armén,
arbetsmarknadens kommersialisering och urbanisering i
frihetstidens västsvenska samhälle. 1987

(Meddelanden från Historiska institution i Göteborg;
32)

© Thomas Magnusson 2005

ISBN 91-88614-61-1

ISSN 1100-6781

<http://hdl.handle.net/2077/710>

Det militära proletariatet

Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens
kommersialisering och urbaniseringen i frihetstidens
västsvenska samhälle

av

Thomas Magnusson

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Innehåll

Förord 9

Inledning 11

Den militära rekryteringen och samhället 11

Arbete och arbetsmarknad före industrialismen 15

Ett försök till definition av urbanisering 24

Befolkningspolitiken och dess förändrade kurs vid mitten av 1700-talet 27

Statsmaktens intressen 32

Problemformulering, källmaterial och arbetssätt 34

Den tidigare forskningen 38

”Jorbrukets arbetare” 40

Militärhistorisk forskning 43

Internationella undersökningar 45

Forskning kring förindustriell urbanisering 47

Lagstiftning och löner 49

De militära värningsreglema 49

De militära manskapslönerna – värningspengarna 54

Arbetsmarknadens löner 55

Den värvade krigsmakten och arbetsmarknaden: riksdagsdebatten under frihetstiden 59

Material och uppläggnig 59

Facit över frihetstiden: debatten på riddarhuset 1778–1779 60

Frihetstidens diskussioner 68

Krigsmakten, jordbruket och arbetsmarknaden 71

Krigsmaktens rekrytering, de värvade regementena och den nya befolkningspolitiken 78

Årstjänstprincipen och dess anhängare: böndernas rädsla för rörlighet 83

De värvade trupperna och arbetsmarknaden i västra Sverige under frihetstiden 91

Frågeställning 91

- Källorna - metodiska överväganden 92*
- Soldatrekryteringens premisser 94*
- Värvare – agenter – informatörer 96*
- Det civila motståndet mot värvarna 97*
- Konkurrensen på arbetsmarknaden 98*
- Militärens efterfrågan och samhällets utbud 100*
- De värvade regementenas tvångsrekrytering 106*
- Tvångsvärningsförsöken i Skaraborgs län under 1720- och 1730-talen 108*
- ”Ej skriven i mantal” 111*
- Torpare, dräng – backstugusittare, inhysesshjon 113*
- Lokala beskyddare 115*
- Flera arbetsgivare – en husbonde 118*
- Värningstrafiken i Skaraborgs län 1758–1765 120*
- Antalet tvångsvärningsförsök 1758–1765 122*
- Frihetstidens sista decennier: ”ej i mantal” 125*
- Skenanställningar 127*
- Försvaret från lokalsamhället 129*

Rekryteringen i Västergötland och på Dal 1763–1766 131

- Frivilliga eller tvångsvärvade? 133*
- Västgötarna – födelseortsfält i Älvsborgs och Skaraborgs län 1763–1766 133*
- Tidpunkterna 137*
- Den ”frivilliga” värvingen – några enskilda fall 139*
- Soldater som värvare och permittenter 146*
- Rymning och rymmare – ambulering och småhandlare 154*
- ”Handel”, tillfällighetsarbete och geografisk rörlighet 156*
- Rymmarnas geografiska rörlighet 162*

Ett försök till syntes 163

Garnisonsstäderna i frihetstidens riksdagsdebatt 169

- Förlusten av fritt logi 169*
- Borgarståndet, garnisonerna och det militärkommersiella komplexet 171*

Garnisonsstaden 177

- Värving till garnisonen – en organiserad invandring- till Göteborg 177*
- Från när och fjärran – de värvades födelseorter och yrkesbakgrund 1725–1769 179*
- Stadens proportioner – de militära och civila stadsinvånarna 185*
- Klasser och yrken 191*
- Inkvarteringsplikten 197*
- Soldaternas rätt att bedriva hantverk 200*
- Statsledningens dilemma – integration eller segregation av garnisonsbefolkningen? 202*
- De lokalpolitiska organen och institutionerna 203*
- De politiska mönstren i frihetstidens Göteborg 205*
- Militärer och borgare i samma hus: inkvarteringspraxis 212*
- Kontantersättningen 225*
- Inkvarteringen och de politiska motsättningarna i Göteborg 1731–1766 226*

<i>Inkvarteringen och de nya villkoren för den lokala politiken 1750–1766</i>	245
<i>Inkvarteringsfrågan efter 1766</i>	250
<i>Soldaterna på den lokala arbetsmarknaden</i>	251
<i>Hotet mot de gamla mönstren – soldater som ”fria” hantverkare, grovarbetare och småhandlare</i>	253
<i>En värld för sig – soldater som manufakturarbetare</i>	263
<i>Det militärkommersiella komplexet</i>	281

Sammanfattande synpunkter kring garnisonsstaden 289

Rekrytering och garnisonering: slutsatser av undersökningen 297

Summary 301

Källor och bearbetningar 307

<i>Arkivhandlingar</i>	307
<i>Publicerade källor</i>	309
<i>Bearbetningar</i>	309

Tabeller och diagram 317

Figurförteckning

<i>Tabell 1</i>	22
<i>Tabell 2</i>	58
<i>Tabell 3 a+b</i>	100
<i>Tabell 3 c+d</i>	101
<i>Tabell 4</i>	104
<i>Tabell 5</i>	110
<i>Tabell 6</i>	123
<i>Tabell 7</i>	136
<i>Tabell 8</i>	138
<i>Tabell 9</i>	154
<i>Tabell 10</i>	180
<i>Tabell 11</i>	181
<i>Tabell 12</i>	181
<i>Tabell 14</i>	214
<i>Tabell 15</i>	215
<i>Diagram 1</i>	135
<i>Diagram 2 a+b</i>	182
<i>Diagram 3</i>	184
<i>Diagram 4 a+b</i>	193-194
<i>Diagram 5</i>	196
<i>Karta 1</i>	134
<i>Karta 2</i>	216
<i>Bild 1</i>	77
<i>Bild 2</i>	219

Förord

Så vitt jag vet är det inte så ofta som en historiker får anledning att ge ut en ny upplaga av sin doktorsavhandling. Sådant förekommer naturligtvis i de fall då förstaupplagan - ibland av vetenskapliga skäl - haft en så strykande åtgång att den helt tagit slut. Så är inte fallet här. Jag har ett närmast estetiskt skäl att ge ut min avhandling på nytt. Den kom första gången ut 1987. Vid den tiden hade datorer och ordbehandlingsprogram ännu inte nått den avancerade nivå de har idag. IT-utvecklingen har verkligen accelererat sedan dess. Men det är bara ena sidan av saken. Min förmåga att bemästra den dåtida tekniken liksom mina kunskaper om vad som sedermera kom att kallas programvaror var lindrigt uttryckt begränsad. Till mitt eget försvar bör väl dock framhållas att jag den gången alls inte var ensam om denna oförmåga. Därför blev det som det blev med avhandlingens typografi. Jag är inte fallen för självplågeri och skall inte fördjupa mig i pinsamheterna därvidlag. Kamrater och kolleger har också varit vänliga nog att under de gångna åren dra en barmhärtighetens slöja över första versionens patetiska yttre. En del av dem har till och med föreslagit en ny upplaga. Jag vill hoppas att detta förslag inte bara varit uttryck för tröst och lisa, utan till någon liten del även beror på avhandlingens innehåll.

I denna nya upplaga av avhandlingen har utöver språkliga korrigeringar även gjorts en del större ändringar. Delar av inledningen samt

merparten av avsnittet om problematiseringen och källmaterialet har helt skrivits om i avsikt att öka klarheten och skärpan i framställningen.

Göteborg i oktober 2005
Thomas Magnusson

Inledning

Den militära rekryteringen och samhället

Militärsociologen Jaques van Doorn har med utgångspunkt i moderna förhållanden uppställt några premisser för rekrytering av militär trupp i enskilda stater. Att överge värnpliktsystemet kan medföra, menar van Doorn, att statsledningen tvingas ut på en arbetsmarknad präglad av hård konkurrens om arbetskraften. I brist av möjligheter att följa de civila lönetrenderna kan följderna härav bli att manskapet kan komma att rekryteras ur socialt oönskade grupper och därigenom äventyra försvarskraften.¹ Vi behöver inte här ta ställning till riktigheten av van Doorns tes. Man kan bara konstatera att hans tankegångar anknyter till vad en del historiker tidigare varit inne på. Den tyske historikern Max Jähns och senare rättshistorikern Gunnar Bohlin har i sina respektive arbeten gjort reflexioner kring de två olika sätt, på vilka militär manskapsrekrytering sker och har skett: frivillig rekrytering och tvångsrekrytering.² Slutsatsen av bl.a. Bohlins resonemang på denna punkt skulle vara att kommersiellt tidigt och väl utvecklade stater – såsom Storbritannien – varit benägna att kommersialisera också uppsättningen och

---

1 van Doorn 1975, 58 ff.

2 Bohlin 1917, 2 ff.; Jähns 1885, 179ff.

rekryteringen av sina krigsmakter. Däremot skulle föga kommersialiserade nationer – såsom exempelvis 1700-talets Preussen – inte ha tillämpat denna metod utan till övervägande delen ha förlitat sig på en föregivet vedertagen värnpliktsidé och i enlighet därmed satt upp sina krigsmakter genom konskription eller andra principiellt likartade rekryteringssätt. Resonemanget är givetvis alltför schematiskt för att spegla de verkliga förhållandena med dess avvikelser, betingade av andra faktorer än graden av kommersialisering i ett samhälle. Icke desto mindre rymmer det teoretiskt giltiga moment av intresse för denna undersökning: en i alla avseenden djupt gripande kommersialisering och fri marknad för arbetskraften kan antas ha hämmat statsledningens förmåga att realisera bl.a. tvångsprincipen, dvs. värnpliktstanken i dess äldre och allmännare bemärkelse.

Exemplet Storbritannien uppvisar odiskutabelt vissa sådana drag. Samtidigt står det klart att exempelvis den preussiska centralmakten genom sin styrka kunde motverka flera moment av en i och för sig pågående kommersialisering. Tankegången anknyter till de reflexioner man kan göra ifråga om statsmaktens styrka och roll i Nordamerika och Västeuropa respektive i de östeuropeiska länderna. Den kommersiella utvecklingen i Storbritannien och Nordamerika har utan tvivel stärkt individens ställning och de individualrättsliga synpunkterna på ett sätt som gjort värnpliktsidén, inte omöjlig, men svår att tillämpa där. Ofta har därför frågan om krigstjänst överlämnats till individens fria val och blivit föremål för ett renodlat kommersiellt och privaträttsligt avtal. Stater där starka envåldsmakter jämte feodala bindningar och lydadsförhållanden har dröjt sig kvar förefaller däremot ha haft lättare att tillämpa konskription eller tvångstjänstgöring. Man kan renodla det ovan sagda i två varandra motstående idealtyper: en ”spartansk” stat med solid centralmakt och utan betydande kommersiella inslag med därav följande värnpliktssystem samt en, låt oss kalla den ”atensk” statsmodell av ”nattväktarslag” med starka kommersiella inslag och med betydande tendenser till kommersialisering av bl.a. den militära manskapsrekryteringen.

Att den svenska enhetsstaten under 1700-talet i ett sådant perspektiv uppvisade stora likheter med den ”spartanska” idealtypen, tycker man sig kunna konstatera. Huvuddelen av indelningsverket från 1680-talet vilade på en föregivet historiskt grundad föreställning om

undersåtarnas värnplikt, vilket i normalfallet innebar att skatte- och kronobönderna genom s. k. rotering ålades att rekrytera och underhålla merparten av krigsmakten. Men indelningsverkets manskap och befäl levde normalt utspridda på sina rotar och boställen. För att kunna möta ett eventuellt angrepp krävdes därför en mobilisering, som alltid var tidsödande. Det var av detta skäl nödvändigt med ett slags kuppberedskap, i synnerhet i de befästa garnisonsstäderna i periferin av det svenska väldet. Dessa garnisonsbesättningar – ca. 20 % av hela den svenska krigsmakten – skulle i princip vara i ständigt tjänst till skillnad från den roterade och indelta styrkan. Garnisonstrupperna kom att rekryteras genom värvning under militärens eget ansvar vilket åtminstone principiellt innebar individens fria val att mot värvningspengar och sold (daglönen) fullgöra krigstjänst. Militären och därmed statsledningen trädde sålunda som part in på 1700-talssamhällets arbetsmarknad. Här hade militären framför de civila konkurrenterna dock ett försteg, som till sin art avvek från den kommersiella obundenheten. Den kunde göra bruk av den legala tvångsvärvningen, statsledningens vapen mot tendenser av upplösning av den traditionellt bundna arbetsmarknaden.³

Man kan med någon förenkling hävda att de båda rekryteringsätten på sitt sätt representerade och uttryckte två motstridande samhällstyper och väl också samhällsuppfattningar. Roteringen och den ”indelade” soldaten var på ett iögonfallande sätt infogad i ett system där den traditionella jordräntan och hemmantalet utgjorde grundstommen. Indelningshavarna avlönades genom räntan, vars värde visserligen ökade under 1700-talets inflation, men som nominellt ändå var fixerad. Rotesoldaten avlönades i huvudsak *in natura* och gjordes ”besutten” genom torpet. Han och hans eventuella familj hade därmed i bästa fall sitt uppehälle tryggt och var därför inte tvingade att föra ett kringflackande liv som många andra grupper i detta samhälle. Kort sagt, detta rekryteringssätt föreföll kongenialt med i varje fall *fiktionen* av det icke-kommersiella och icke-dynamiska agrarsamhället. Den värvade soldaten utgjorde i de flesta avseenden roteknektens raka motsats. Han avlönades endast för fullgjorda tjänstedagar i reda pengar och *in natura*. Naturadelen

---

3 För en översikt av den svenska krigsmaktens styrka under frihetstiden se Malmström I 1893, 228, 406; Dannert 1943, 105 ff.

av lönen bestod emellertid endast av en persons dagsbehov av bröd. En enkel beräkning ger vid handen att den värvades lön, som nominellt aldrig kom att förändras under frihetstiden, knappast vid någon tidpunkt gav honom och hans eventuella familj uppehållet. Och det finns anledning att anta att detta heller inte var statsledningens mening, inte minst med hänsyn till kronans svaga likviditet. De värvade soldaterna förutsattes skaffa sig inkomstmöjligheter också utanför tjänsten.

*

Det bör understrykas att min undersökning inte är någon regementshistorik i konventionell bemärkelse. De militära aspekterna lyser kanske inte med sin frånvaro men de spelar här förvisso en blygsam roll. I centrum står frågan om vilken roll de värvade regementenas rekrytering och garnisonering spelade i den stora samhällsomvandling som befrämjades av starka intressen och intensifierades under loppet av 1700-talet. I den omfattande och ganska vittförgrenade forskningsdiskussion som förts kring vad som brukar kallas ”övergången” från förkapitalistiska samhällsförhållanden till modernt kapitalistiska, intar bl. a. den militära rekryteringen inte oväntat en minst sagt undanskymd position. Militärhistoria uppfattas gärna som en sak för sig, ett specialområde som inte bör beträdas av andra än de militärt sakkunniga. Men med en lätt travesti kan man säga att en rad militära samhällsförhållanden är alldeles för viktiga och allvarliga för att hanteras uteslutande av den militära expertisen. De måste analyseras och bedömas med hänsyn till deras roll inom den samhälleliga *helhetens* förändring. Denna roll blev inte vad den var tänkt att bli. Orsaken var kanske främst den motsägelse som framträder så tydligt ifråga om de värvade regementenas rekrytering: tvångsprincipen var bunden till, men motsade på samma gång frivilligheten på flera plan.

De militära förhållandena – inte minst den militära rekryteringen – var dessutom faktiskt ett centralt ämne i den samtida debatten. I ständsriksdagen återkom de gång efter annan som självklart integrerade delar av de ständigt pågående diskussionerna om den sociala och ekonomiska ordningen.

Arbete och arbetsmarknad före industrialismen

Det svenska agrarsamhället under tiden före industrialismen har av svensk historisk forskning blivit föremål för åtskilliga undersökningar. Av dessa har konkret framgått vilka omfattande förändringar detta samhälle genomgick, särskilt från omkring 1750. Viktiga faser i den s.k. agrara revolutionen och agrarkapitalismen inleddes då genom främst nyodlingarna och storskiftesreformen, omvälvningar som medförde bl.a. ökad spannmålsproduktion och därmed troligen en tilltagande kommersialisering i den meningen att jordägarna sökte få ökad avsättning för sina överskottsprodukter på en växande inre marknad. Förändringarna kunde vara ett resultat av men ledde också bl.a. till en upplösning av det gamla samhällets sociala kategorier. En social differentiering av de äldre ståndspräglade och kameerala indelningarna av befolkningen ägde rum. Ett viktigt moment i denna differentiering var den förändring som brukar kallas proletariseringen dvs. det snabbt växande antalet obesuttna människor på landsbygden. I enlighet med alla dessa förändringar hamnade småningom också de gamla jordnaturernas betydelse i bakgrunden. Genom de s.k. skatteköpen banades väg för det moderna egendomsbegreppet.⁴

På basis av detta föränderliga agrarsamhälle var det tänkt att framställningen av ”industrivaror” traditionellt skulle ske inom städernas skrän eller av de lokala sockenhantverkarna på landet. Under frihetstiden hade emellertid detta tillverkningsmonopol brutits. Från statsledningens sida drevs en medveten kamp mot skråekonomin. Den nya industrin, textilmanufakturerna, samt den särskilt privilegierade fjärrhandeln, drevs på av starka handelskapitalistiska intressen med bredast möjliga stöd av centralmakten, i synnerhet efter maktskiftet 1738. Städernas skrå- och burskapsbundna kärnor av invånare blev emellertid inte utsatta för direkta attacker från statsledningen. Kampen mot skråna genomfördes med kringgående rörelser och utformades med utgångspunkt i en ny uppfattning om stadens och stadsregionens sociala och ekonomiska roll i samhället. Den medeltida strikta arbetsdelningen mellan stad och land hade i denna föreställningsvärld spelat ut sin roll. Gränserna började suddas ut. Urbaniseringen blev inte längre en intern affär för dem som hade

4 För en översikt av den agrarhistoriska litteraturen se Österberg 1986, 298-325; se Kyle 1987, 1-10, 11 ff. se även Gadd 2000, 372-396.

burskap, de egentliga borgarna. Det blev en handelskapitalistisk och inte minst statlig angelägenhet att på nytt urbanisera städerna och deras omgivning. Det merkantilistiska programmet var förhållandevis nytt. Men skråekonomin hade också äldre motståndare. Hemslöjden för avsalu på landsbygden, särskilt av textilprodukter hade sedan länge konkurrerat med och hotat skråna. Hemslöjden bedrevs på en del håll enbart i självhushållningssyfte. Men det fanns områden som utvecklade den till en industri med egen kapitalackumulation och egen, ofta förträffligt fungerande distributions- och försäljningsorganisation. Det mest slående exemplet är Sjuhäradsbygden i Älvsborgs län. I den diskussion som förts i främst den internationella forskningen under 1970- och 1980-talen kring begreppet protoindustrialisering har man formulerat i stort sett två definitioner av begreppet.⁵

---

5 För det följande resonemanget rörande de protoindustriella förhållandena hänvisas till följande arbeten. Mendels, F 1972, 241-261; Tilly, C & R 1971, 186 ff.; Pollard 1981, inledningskapitlet, 186; Kriedte 1977; Kriedte 1980, 9-27, 127, 146-160, 160-165, 182-184; Schön 1982, 57-71; Magnusson & Isacson 1982, 73-99 och däri förekommande litteraturhänvisningar; Wallerstein 1985, 24-36; Thompson 1983, 187-194; Harnesk 1987, 468-469; Ahlberger 1988, s. 1-6. Den ena definitionen av protoindustrialisering, som härrör från Franklin Mendels, har en snäv tillämpning. Den avser främst landsbygdsregioner inom vilka viss hantverksindustri vuxit fram bl.a. på grundval av ökande avsättningsmöjligheter långt utanför dessa regioner. Andra förutsättningar för en sådan protoindustri har varit en stigande grad av arbetsdelning - specialisering - mellan den protoindustriella regionen och ett bredvidliggande rent agrarproducerande område. Den protoindustriella regionen har så nästan helt kunnat inrikta sig på framställning av den aktuella industrivaran medan det agrara grannområdet har kunnat utvecklas i kommersiell riktning på grund av de avsättningsmöjligheter för livsmedel som den protoindustriella regionen har erbjudit. Mendels definition inbegriper också en viktig demografisk faktor i sammanhanget. Familjebildningen i den protoindustriella regionen kan antas ha avvikit från den traditionella profilen. Framställningen av industrivaror har medgivit att hela familjer - inklusive barnen - deltagit i produktionen, vilket fått till följd att fler inkomster har kunnat skapas genom många familjemedlemmars arbete samtidigt som försörjningsbehoven ökat genom ett större antal familjemedlemmar. Den andra definitionen har en vidare syftning och har framför allt tillämpats av den s.k. Göttingen-skolan med Peter Kriedte m. fl. Här läggs visserligen tonvikten på utnyttjandet av arbetskraften på landsbygden inom protoindustrin, men samtidigt understryker Kriedte m. fl. andra, att industrin i städerna utanför skråna, stadsmanufakturerna, måste dras in i perspektivet. Särskilt textilmanufakturerna utnyttjade arbetare såväl inom som utanför städerna på den omgivande landsbygden. Här framträder alltså den tydliga tendensen till utträdning av gränserna mellan den medeltida arbetsdelningen i stads- och landsbygdsnäringar. När det gäller den kontinentala utvecklingen behöver det inte föreligga någon motsättning på denna punkt mellan den klassiska definitionen och den som Göttingen-skolan framfört. I stor utsträckning finansierades ju tillverkningen i de protoindustriella regionerna på det kontinentala Europas landsbygd av merkantilkapitalister hemmahörande i städerna. Vissa inledande moment som spinning o. likn. lades ut på förlag i lämpliga landsbygdsdistrikt medan de avslutande och mest kunskapskrävande momenten utfördes centralt i de

fortsättning sida 17

Begreppet protoindustrialisering har tagits i bruk för att skapa överblick över de relevanta faktorer i det förindustriella samhället som bildade förutsättning för fabriksindustrialiseringen. En rad socialekonomiska förändringstendenser brukar sammanfattas under beteckningen den s.k. ursprungliga ackumulationen som skulle ha ägt rum under skedet före den egentliga industrikapitalismen. En viktig förändringsfaktor var den arbetsdelning som protoindustrialiseringen vilade på och samtidigt skapade. Insikten om att arbetskostnaderna kunde reduceras genom sönderdelning av tillverkningen i moment (vilket inte skedde inom skråna och lanthantverket) var inte något som fabriksindustrialismen uppfann. En annan aspekt var den proletära demografiska profil som protoindustrin ömsevis drev fram och utnyttjade. Slutligen bildades den uppfattning om en fri, obunden och kommersialiserad arbetsmarknad som möjligen funnits tidigare men som särskilt under den protoindustriella fasen mognade, inte minst under inflytande av behovet av momentarbetare. Behovet av arbetsdelning skapade en ny mentalitet, som gjorde sträng åtskillnad mellan arbetaren och hans arbetskraft. Den mest ekonomiska lösningen blev att köpa arbetarens arbetskraft utan att fördenskull fullt ut behöva föda arbetaren. Det är till denna sistnämnda faktor som jag i den följande undersökningen skall knyta an. Uppkomsten av en kommersiellt fungerande arbetsmarknad kan infogas i det komplex av förändringar som vi kan kalla den förindustriella urbaniseringen. Vad det här främst handlar om är den *tendens* till upplösning eller uttradering av de gamla ekonomisk-ideologiska gränserna mellan stad och land som kan iakttas under 1700-talet. De krafter som gemensamt arbetade i den riktningen utgjordes av handelskapitalet/textilmanufakturerna samt av den växande statsapparaten.

---

fortsättning från sida 16

s.k. fabriker i städerna. På andra punkter tycker man sig se motsättningar mellan de två definitionerna. Göttingen-skolan lägger stor vikt vid utvidgningen av den yttre marknaden som en drivkraft för protoindustrin. Den klassiska definitionen fäster större avseende vid de interna faktorerna bl.a. de hinder som fanns i vissa landsbygdsområden för en dynamisk utveckling av jordbruket. Genom proletarisering av invånarna i sådana områden skapades ett stigande arbetskraftsutbud, som pockade på att få tas i anspråk inom industrin på platsen. Man kan givetvis inte helt bortse från någon av dessa faktorer. Ett växelspel mellan dem drev fram de protoindustriella produktionförhållandena.

De två grundläggande definitionerna av protoindustrialisering är när det gäller kontinentala förhållanden inte i väsentliga avseenden konkurrerande. I fråga om de svenska 1700-talsförhållandena kan de emellertid vara det. Sjuhäradsbygdens och andra liknande områdens textilindustri kan sägas ha uppfyllt alla kriterier för den klassiska definitionen av protoindustrialisering. Här skedde uppenbarligen kapitalackumuleringen i den aktuella regionen utan större inblandning av något urbant handelskapital. Alla tillverkningsmomenten var utlagda på förlag i området, distributions- och försäljningsorganisationen var utsträckt över hela Norden. Vid sidan av dessa sannolikt gamla protoindustriella regioner fanns samtidigt stadsindustrier utanför skråna, manufakturerna som för spinning och andra förberedande moment tillämpade förlagssystemet på samma sätt som man gjorde på kontinenten. Huruvida manufakturerna i de svenska städerna kom att sätta någon djupare prägel på sysselsättningen på landsbygden är dock svårt att med bestämdhet säga. Det är lätt att i efterhandsperspektivet avgöra vilken av de båda grenarna inom den svenska textilindustrin, som blev huvudlänken över till fabriksindustrialiseringen. Stadsmanufakturerna framstår som ett blindskott, som ett yvigt konstgrepp utan egentligt värde. Den förindustriella svenska saluslöjden på landsbygden blev den egentliga anfadern till fabriken i vårt land. Men även om merkantilismens stadsmanufakturerna inte var någon protoindustri i den meningen att de ledde utvecklingen till fabriken i det följande århundradet, tillämpade de ändå en ny princip på den förindustriella arbetsmarknaden, principen att köpa arbetskraft utan att behöva ansvara för arbetarnas hela uppehälle. Det är just denna inställning som jag vill sätta i centrum här och i det följande. Förlagssystemet byggde, var det än tillämpades, på stycklönesättning. Arbetarna betalades för varje produkt eller arbetsmoment, mestadels inte för arbetad tid. Denna lönesättning hade som förutsättning en utveckling av produktionsprocessen inom exempelvis textilhanteringen. Denna utveckling innebar arbetsdelning i en helt annan grad än inom de traditionella skråna. Genom att bryta ned tillverkningen i ett antal moment vilka, tagna för sig, inte krävde stora yrkeskunskaper, var det också möjligt att effektivt, per styck, prissätta själva arbetsinsatsen. Förlagssystemet kan sägas ha varit den dittills högsta graden av exploatering av arbetarna. Immanuel Wallerstein har här pekat på ett alldeles avgö-

rande förhållande i sammanhanget. Kapitalägarna insåg fördelarna med att använda arbetare som från början delvis hade sitt uppehälle genom en egen eller arrenderad bit jord på landet. Dessa arbetare kallar Wallerstein halvproletärer. Uttrycket har ingenting med grad av fattigdom att göra, utan innebär bara att arbetskraften inte helt var beroende av lönearbete. Vilka fördelar hade företagaren av det halvproletära systemet? Enkelt uttryckt innebar det att företagaren inte behövde ta ett fullständigt ansvar för arbetarens uppehälle. Ett sådant fullständigt ansvar påtvingas företagaren i det fullt utvecklade kapitalistiska samhället, där helproletärer utnyttjas, liksom det också en gång gällde för husbonden i det traditionalistiska agrarsamhället. I det senare fallet var det emellertid inte profiten utan traditionerna, lagarna, de religiösa föreställningarna o. likn. som framtvungade det fulla arbetsgivaransvaret för tjänstehjonen. Årstjänstprincipen var idealt sett den rådande.

Wallerstein understryker särskilt att kapitalistiska företagare tenderar att dra nytta av det halvproletära systemet helt enkelt därför att det reducerar arbetskostnaderna. Det är uppenbart att många företagare i 1700-talets Sverige utnyttjade halvproletärer, inte minst i textilindustrin. Folk på landet utan tillräcklig bärgning på egen eller andras jord kunde tas i anspråk som lönearbetare på deltid. Det är emellertid också helt klart att kapitalistiska företagare före fabriks-industrialismen också använde helproletärer i Wallersteins mening.⁶ Som exempel kan nämnas de ”beständigt” anställda i stadsmanufakturerna. Man kan fråga sig varför sådant förekom, eftersom det halvproletära systemet fördyrade arbetet. Två svar kan ges. Skarorna av helt jordlösa människor ökade, redan under andra hälften av 1700-talet. Många av dem begav sig till städerna och bildade där ett snabbt växande överutbud på arbetskraft. Vidare står det helt klart att varje företagare, trots användningen av halvproletärer, kunde reducera arbetskostnaderna. Detta berodde främst på att flera företagare delade på kostnaderna för arbetet samtidigt som arbetarna och deras familjer å sin sida kombinerade flera inkomstkällor. I brist av adekvata svenska uttryck kan man i företagarnas fall tala om *cost-pooling* och i arbetarnas om *income-pooling*, två termer som jag i det följande kommer att använda. I undersökningen kommer

---

6 Wallerstein 1985.

jag i aktuella sammanhang att särskilt fokusera på de förindustriella helproletärerna. Centralt är att visa dessas roll på en arbetsmarknad under kommersialisering i kontrast till den bild som ofta dominerar i skisseringen av protoindustrialiseringen och halvproletärernas lönearbete under denna fas. Jag vill med andra ord fästa uppmärksamheten på ytterligare en variant av arbete och arbetsmarknad i det förindustriella Sverige. Schematiskt kan det protoindustriella systemet då tecknas sålunda:

agrart kapital	hemindustri på landsbygden HALVPROLETÄRER FÖRLAGSSYSTEM	extralokal marknad
urbant kapital	Stadsindustri, centraliserad landsbygdsindustri, hemindustri på landet, HEL- OCH HALVPROLETÄRER, FÖRLAGSSYSTEM	extralokal marknad

Av skäl som jag skall återkomma till kan man betrakta den värvade soldaten i frihetstidens Sverige som helproletär på arbetsmarknaden. I denna situation motverkade han genom sitt rörliga beteendemönster den egentligen fiktiva gränsen mellan stad och land.

Den idealtypiska arbetsmarknaden i det förindustriella agrarsamhället kan för svenska förhållanden i stort sett sammanfattas i årstjänstprincipen som den kommer till uttryck i tjänstehjonsstadgorna senast under förra delen av 1700-talet. Personer utan årsanställning – från 29 september det ena året till den 29 september det andra – eller utan egen rörelse, jordbruk eller förmögenhet, betraktades som utan ”laga försvar” och kunde av myndigheterna dömas till allmänt tvångsarbete eller krigstjänst. Skrånas bestämmelser om gesällers och lärlingars anställningstid kan man också föra in under årstjänstprincipen, trots att andra kontraktstider i praktiken tillämpades där. Grundläggande för det jag kallat årstjänstprincipen var att företagen i detta system förutsattes ta ansvar för arbetskraftens hela subsistensbehov. Ett uttryck för denna inställning var att arbetarna gavs uppehälle – kost och logi – hos sin husbonde och därjämte erhöi en låg årslön *in natura* och i reda pengar, något som gav inflationsskydd

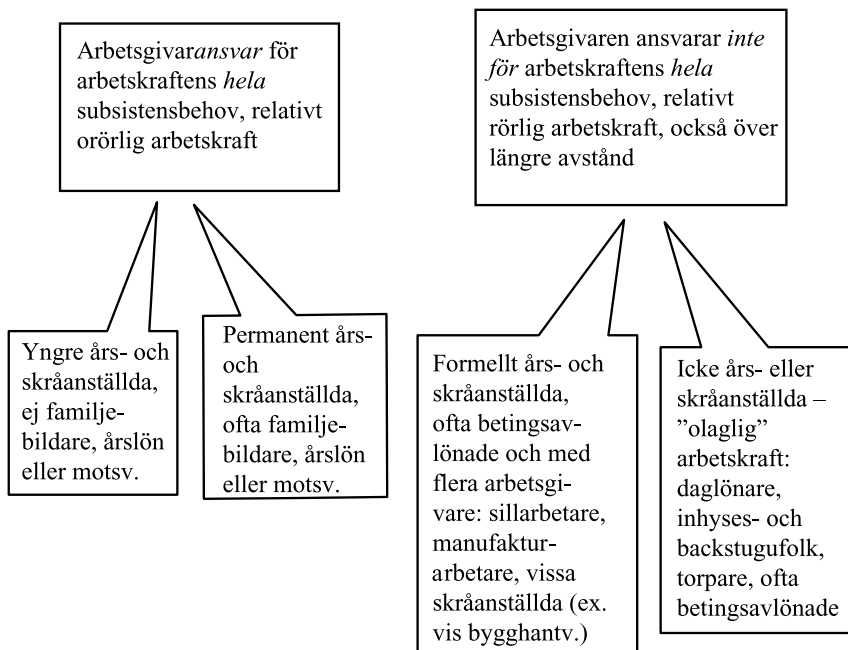
vad gäller naturadeln av lönen under 1700-talets fortgående inflation. I de utpräglade jordbruksbygderna innebar denna lönesättning att arbetskraften avlönades även för sådan tid då egentligt arbete inte utfördes - ”vinterdvalan”, ”latsommaren”. Något som också hör till det idealtypiska för dessa föreställningar om arbetsmarknaden var att tjänstehjonen och skrånas anställda förutsattes vara helt unga personer som bara under viss tid, kanske mellan fem och tio år, arbetade som årsanställda. De kunde betraktas mer som åldersgrupp än som social kategori.⁷ Klart är dock att det samtidigt både i städerna och på landsbygden förelåg en efterfrågan på tillfällig arbetskraft. Denna efterfrågan kunde ofta tillfredsställas av vandrande och ”olagliga” arbetare samt av de obesuttna på platsen. På landet gav efterfrågan sig till känna i samband med skördeperioden och i städerna torde det mera kontinuerligt ha funnits ett behov av arbetskraft för speciella tillfällen, till exempel lastning och lossning. Till årstjänstprincipen hörde även föreställningen att lönerna måste vara fixerade vid en viss nivå, något som tog sig uttryck i lönetaxor. Men det var långt ifrån alltid som det var möjligt att upprätthålla dessa taxor, särskilt inte under längre inflationsperioder. Konkurrensen om arbetskraften och stigande levnadskostnader tenderade att driva upp lönerna. Det fanns således inom ramen för det traditionella agrarsamhället, trots dess icke-dynamiska idealisering, ett embryo till en arbetsmarknadssyn av kommersiellt slag som *per se* lämnade en dörr på glänt för krafter i samma riktning. Därutöver bör man ha i minnet att den traditionella innebörden av tjänstehjons- och gesällbegreppen senast från mitten av 1700-talet började urholkas. Dess betydelse av åldersgrupp skiftade efter hand till att avse en social kategori. Som ett av flera uttryck för den kontinuerliga proletariseringen kom många tjänstehjon och skråanställda att hela sitt liv förbli anställda och alltfler av dem förefaller ha bildat familj som sådana. I anknytning härtill kunde iakttas hur antalet dagsverkstorp tillväxte, ett av uttrycken för hur man försökte lösa arbetskraftsproblemet.⁸

De kamerala och fiskala indelningarna av den svenska befolkningen under 1700-talet är vid det här laget välkända för de flesta.

7 Utterström 1957 1, flerst; Harnesk 1990, 25-31, 32-39; Söderlund 1943, 263 ff.; rörande tjänstehjonsstadgan under frihetstiden se Montgomery 1933, 245-276.

8 Utterström 1957 1, 22-42, 158, 167 f; Söderlund 1943, tab. 6, 9, 277 ff., 308, 312; Söderlund 1949, 378-390.

Tabell 1. Schematisk skiss över den förindustriella arbetsmarknaden i Sverige

Anm: Det bör understrykas att distinktionen mellan de arbetsgivare som tog ansvar för arbetskraftens subsistensbehov och dem som inte gjorde det, inte avser skillnader i lönenivåer. De subsistensavlönade kunde leva under mycket torftiga villkor under det att den obundna arbetskraften tidvis uppbar löner avsevärt över substistensnivån och till och med kunde tillåta sig viss lyxkonsumtion (*plebejische Kultur*, se Kriedte 1977, 138-154). Detta förhållande kan tyckas motsägelsefullt men man får ha i minnet att den i schemat gjorda distinktionen närmast gäller arbetsgivarens inställning eller attityd rörande arbetskraften, inte lörens storlek. De olika attityderna kan dock i viss utsträckning knytas till i vilken form lönen utgick. Årstjänstprincipen var sedan länge orienterad mot naturallönesättning, medan de obundna arbetarna inte uteslutande, men ofta nog avlönades i reda pengar.

Samtidigt står det klart att dessa beteckningar – dräng, piga, torpare, backstugu- och inhysesjon – knappast är meningsfulla i det perspektiv jag skisserat i det föregående, nämligen motsättningen mellan den kommersiella och traditionella uppfattningen av arbetsmarknaden. Jag har därför – översiktligt och schematiskt – skisserat en modell av den förindustriella arbetsmarknaden i tabell 1 med utgångspunkt i det perspektiv jag skisserat. Det är självklart att denna modell inte återger verkligheten i meningen att den täcker alla tänkbara individuella fall genom de fyra kategorierna. Det är rimligt att anta att en och samma person samtidigt har kunnat tillhöra flera av de i tabellen använda kategorierna, men också till sådana utanför modellen. En brukare med en gård som inte gav honom och hans familj hela uppehållet kunde till exempel tvingas arbeta som daglönare vissa tider av året i likhet med många torpare. Beträffande arbetskraftens rörlighet kan man invända att den traditionellt anställda arbetskraften förvisso var rörlig. Var och en som ögnat igenom en landssockens in- och utflyttningslängder menar sig med säkerhet veta att det just var denna grupp som flyttade. Dess flyttningar sträckte sig emellertid när allt kommer omkring bara över kortare avstånd, ofta bara från den egna socknen till grannsocknen. I jämförelse med exempelvis vandringsarbetarnas längre förflyttningar varje arbetssäsong, måste den sägas ha varit orörlig eller mindre rörlig. Min modell är statisk, den visar inte vilka förändringar som ägde rum under 1700-talets sista hälft. Vi behöver dock inte här i detalj gå in på varje arbetarkategori ökning eller minskning. Det kan räcka med att konstatera att redan under frihetstiden växte den andel av den samlade arbetskraften som inte kunde föras in under den egentliga årstjänstprincipen. ”Den egentliga tjänstehjonsklassen”, som Wohlin uttrycker det, ökade visserligen i absoluta tal, men minskade successivt sin andel av totaliteten. Samtidigt får man naturligtvis inte glömma att ännu före 1800 bondefamiljerna och de egentliga tjänstehjonen utgjorde merparten av hela landsbygdsbefolkningen.⁹

---

9 Emigrationsutredningen bil. 9 1909, råtabeller, 196-203.

Ett försök till definition av urbanisering

I stadshistoriska arbeten som behandlar förindustriell tid träffar man ofta på tämligen ensartade definitioner av begreppet urbanisering. Vad man tagit fasta på är den demografiska – kvantitativa – aspekten. Begreppet definieras som en tilltagande befolkningskoncentration. En sådan definition är naturligtvis inte felaktig. En stad, hur liten den än är, är uppenbarligen mer tätbebyggd och tätbefolkad än de omgivande områdena. Den historisk-demografiska forskningen har också försökt fixera gränser i detta syfte. Bl.a. Jan de Vries har satt gränsen vid ca. 10 000 individer, andra vid en lägre nivå, mellan 2 500 och 5 000. Vi behöver här inte närmare bestämma någon gräns lämplig för vårt syfte. Låt mig bara konstatera att den aktuella avgränsningen måste stå i rimlig proportion till totalbefolkningen i de större administrativt och politiskt avgränsade områden som omger staden.¹⁰ Det är uppenbart att den demografiska definitionen inte är tillräcklig för att riktigt beskriva urbanisering i kvalitativ mening. Det är någonting mer än bara det faktum att ett ökat antal människor bygger och bor allt tätare inom ett givet, men samtidigt expanderande område, som gör en stad till en stad. I det förindustriella samhället kan man göra en iakttagelse beträffande skillnaden mellan stad och land som inte primärt rör demografiska förhållanden. Det är troligt att staden i högre grad än landsbygden, som ändå inte präglades uteslutande av jordbruk, kunde uppvisa en *icke-agrar* politisk-ekonomisk-social mångfald. Denna mångfald kunde bestå i skiftande ting, såsom viss industriell aktivitet, kommersiell livaktighet inom olika branscher m. m. Därtill kommer delvis som ett resultat av denna mångfald, verksamheter knutna till stadens egna och statens religiösa, administrativa, fiskala och militära funktioner. I samma mån som detta kriterium tillförs urbaniseringsdefinitionen inskränks naturligtvis det antal städer som annars på rent demografiska grunder skulle räknas som städer. Och detta måste från historisk synpunkt vara det riktiga. Att enbart använda demografiska mått för urbanisering skulle ju tvinga oss att bortse från de kvalitativa förändringar som faktiskt ägde rum i städerna före industrialismen. Ytterligare ett kriterium för urbanisering, om än empiriskt svårgripbart, bör tillfogas, nämligen urbana vanor och urbant beteende. Med detta

---

10 de Vries 1984, 28 ff., tab. 3; jfr. även Tilly 1964, 17.

avser jag främst den icke-agrara karaktären hos arbets- och umgängesrelationer mellan stadsinvånarna, vilket bl.a. kan ha inneburit en tilltagande anonymisering och individualisering. För samtliga de tre kriterier jag här anfört för urbanisering i det förindustriella samhället gäller att de skall uppfattas som dynamiska inom en och samma helhet av både land och stad. Det är förändringsprocesserna man bör fästa uppmärksamheten på: tilltagande befolkningskoncentration, en fortgående differentiering, specialisering och integration av mångfalden i stadens politiska, sociala och ekonomiska liv samt möjligen en begynnande utbredning av det stadstypiska, urbana beteendet bland människorna där. Differentiering och specialisering kan kort karakteriseras som en fortgående arbetsdelning. Ett geografiskt område kan som nämnt exempelvis ha inriktat sig alltmer på odling av en viss gröda i kommersiellt syfte, viss industriell produktion osv. En sådan kristallisation av det ekonomiska livet där de olika områdena utbildade skiftande funktioner kan ses som en sammanhängande region inom vilken den ekonomiska integrationen markerades alltmer. Det ena området odlade spannmålsgröda för avsättning i ett näraliggande område, som i sin tur sålde en viss industrivara till spannmålsområdet. Det handlade inte längre om ett enkelt varubyte utan om en marknad i kapitalistisk bemärkelse

En förutsättning för tillämpningen av de tre kriterierna är således att urbaniseringsbegreppet ges en vidare syftning, även bortom själva stadsområdet. Också den omgivande landsbygdsregionen måste inrymmas i perspektivet. Den utvidgade definition av begreppet urbanisering som jag ovan försökt att klargöra kan sägas vara fritt översatt från två sociologiskt och demografiskt inriktade forskare: Charles Tilly och Jan de Vries. Den senare anför sitt beroende av den förre ifråga om denna definition av urbanisering och det är av det skälet lämpligt att främst referera Tillys resonemang på denna punkt. Tilly sätter i centrum det komplex av aktiviteter som jag ovan kallat politisk-social-ekonomisk mångfald – *large scale activities* – differentiering och specialisering. Som övergripande krafter i denna utveckling anger han marknadsbildningen – kommersialiseringen – samt framväxten av en statsmakt. Dessa båda fenomen, menar Tilly, leder till en fortgående differentiering på det sociala och ekonomiska fältet, standardisering av normer, språkbruk och organisationsformer i takt med differentieringen, samt inte minst en

förändring av de sociala relationernas karaktär. Motsvarigheten hos de Vries till differentiering och standardisering är strukturell urbanisering (*structured urbanization*) samt till det tredje kriteriet, urbant beteende (*behavioural urbanization*).¹¹

Den förindustriella, nästan ängsligt noggranna uppdelningen i stad och land uttryckte eller avsåg åtminstone ge uttryck för en arbetsdelning. Hantverk och handel skulle bedrivas av stadsbefolkningarna medan jordbruksnäringarna hörde hemma på landsbygden. Förbudet mot s.k. landsköp var ett av uttrycken för denna inställning. Denna fundamentala arbetsdelning var ursprungligen formell eller juridisk, inte uttryck för en medveten dynamik. Men inom detta system fanns krafter som på lång sikt skulle förändra och omvandla det. En av dem var marknadsbildningen och marknadsutvidgningen, en annan statens och statsapparaten utbyggnad och konsolidering. Dessa faktorer roll för den sena förindustriella urbaniseringen låter sig studeras inte minst i den svenska utvecklingen. De skrå- och gillespräglade ekonomiska mönstren i de förindustriella städerna ansågs inte möjliga att i praktiken upplösa. I allt väsentligt skedde den strukturella eller kvalitativa urbaniseringen i form av en överlagring runt den gamla kärnan: manufakturerna och den särskilt privilegierade handeln med fjärran länder tänktes stå utanför de traditionella näringarnas korporationer, och hamnade i realiteten ofta i hård motstånd till dem.¹²

I den följande undersökningen har jag fokuserat på den värvade krigsmaktens – som en del av statsapparaten – roll i det skisserade förändringsperspektivet, betraktad ur två aspekter: dess samband med urbaniseringen och arbetsmarknadens förändring i Göteborgsregionen. Som jag redan berört var det de protoindustriella produktionsförhållandena som band samman dessa båda fenomen. Ofta genererades och upprätthölls de marknadsinriktade industrinäringarna av företagen i staden samtidigt som själva tillverkningen i vissa inledande moment förutsatte billig arbetskraft på den omgivande landsbygden. På detta sätt bröt de nya företagen den gamla gränsen mellan stad och land.

---

11 Tilly 1964, 16-20; de Vries 1984, 10-13

12 Kriedte 1977, 36 ff.; Kriedte 1980, 9-27

Befolkningspolitiken och dess förändrade kurs vid mitten av 1700-talet

Under ett par decennier efter riksdagen 1746–1747 praktiserade den svenska statsledningen en ny befolkningspolitik. Genom nya, väsentligt generösare bestämmelser om klyvning av hemman år 1747 räknade man med att antalet giftermål och därmed också antalet barn skulle öka, något som låg helt i linje med den merkantilistiska doktrinen om höjning av ”folcknumren”. I stället för att dra åt tyglarna som under tiden fram till 1739 års tjänstehjonsstadga - höjdpunkten av restriktionspolitiken - släppte man nu efter. Förordningen om lindringar i hemmansklyvningslagstiftningen hade för övrigt föregåtts av eftergifter när det gällde anläggningen av torp. Ständerna medgav efter riksdagen 1743 skattefrihet för torp på skattejord, en frihet som utsträcktes även till krono- och allmän frälsejord 1757. Förordningar 1762 och 1770 gav jordägare av alla slag tillstånd att anlägga backstugor för gifta tjänstehjon. Förordningarna bekräftade, av statistiken att döma, vad som redan förut blivit ett allmänt bruk: de friska, arbetsföra backstugu- och inhysesshjonen intog en egen kolumn i redovisningen av landets befolkningskategorier alltifrån 1751.¹³ Till detta komplex av befolkningspolitiska författningar bör man också räkna kapitulationsreglementet – värvningsreglementet – av år 1752 med tillhörande förklaringar. Detta reglemente, varom mera i ett följande avsnitt, avsåg att lansera en ny syn på den värvade krigsmakten. Rekryteringen skulle underlättas genom att tjänstetiden i allmänhet begränsades till 6 år (tjänsteperiod, kallad kapitulation) samt genom att förtjänstfulla soldater och underbefäl efter denna tjänstetid gavs förtur till vissa lägre civila befattningar i stats- eller stadstjänst. I förklaringen till reglementet 1756 framhölls vidare att ingen skulle påläggas att som straff ikläda sig soldatmunderingen. Krigstjänst för fosterlandet skulle ses som ett ärofullt värv.¹⁴

Den nya befolkningspolitiken stod i stark kontrast till den befolkningspolitik som inleddes med den hårda 1723 års legostadga och som ledde fram till den ännu mer rigorösa 1739 års tjänstehjonsstadga. Trots den nya politiken gentemot de obesuttna förblev

13 Utterström 1957 1, 251-280; Grill 1985, 47-54;

14 Kapitulationsreglemente den 29 okt. 1752; Förklaring till kapitulationsreglemente den 13 okt. 1756. Årstrycket; Grill 1985, 52-53

frihetstiden ut 1739 års stadga i full laga kraft.¹⁵ Den speglar en markerat reglerings- och tvångsvänlig attityd till arbetsmarknadsproblemen. "Folkbristen" skulle hävas genom att de berörda grupperna skrämdes att alltid ha "laga försvar", dvs årstjänst. De goda skördeåren under 1730-talet liksom under 1750-talet – med ty åtföljande stigande reallöner – ansågs ha gjort de berörda benägna för lättja och lösdriveri. Receptet mot "folkbristen" efter 1747 föreskrev i stället åtgärder för att höja nativiteten och torde åtminstone ha varit avsett att ge skydd – "laga försvar" – åt torpar- och backstugubefolkningen. Det var alltså fråga om en klar uppmjukning av de tidigare bistra förhållningsreglerna för den obesuttna befolkningen, en viss liberalisering av den offentliga inställningen till arbetskraften kunde skönjas. Det är inte otänkbart att den nya befolkningspolitiken i någon utsträckning förestavades av en genuint känd humanitär känsla och en naturrättsligt färgad människosyn. Men det är svårt att sätta den i samband med något allmänt genombrott i Sverige för sådana idéer omkring 1750 med effekter på lagstiftningen på området. Hur skall då omsvängningen förklaras? Man brukar i handböckerna hävda att merkantilismen var den rådande "statsdoktrinen" i Sverige alltifrån frihetstidens början, omfattad av praktiskt taget alla politiska grupperingar av betydelse. Idéerna om den saliggörande positiva handelsbalansen för det egna landet hade sedan länge slagit rot hos de politiskt ledande men framför allt hos de direkt berörda, grossister och storhandlare med internationell räckvidd. Hur de senare lyckades göra sina intressen till statens – det var uppenbart också för samtiden att det var privatpersoner som gjorde handelsvinster – tycks alltså vara en tvistefråga i forskningen. Den programpunkt i merkantilsystemet som däremot alldeles osökt knöt samman de privata handelsintressena med statens, var den som berörde arbetsmarknaden och arbetskraften. Den ökande export som Sverige strävade efter under epoken ansågs till väsentliga delar ha sin förutsättning i bl.a. inhemsk industri. Denna industri – bl.a. textilmanufakturerna – hade behov av en arbetarkår för en rad olika tillverkningsmoment. Men för att vinna ställning som vinstgivande exportindustri var det nödvändigt att hålla kostnaderna för arbetskraften nere. De låga lönernas politik tillämpades och kom till uttryck i bl.a. fasta lönetaxor.

---

15 Utterström 1957 1, 270-275

En möjlighet för företagarna att rekrytera arbetsfolk som faktiskt höll till godo med dessa låga löner yppades genom den fortskridande proletariseringen på landet. Obesuttna människor som bara delvis kunde försörja sig inom ramen för det lokala agrarsamhället exploaterades. Industrins företagare insåg således att de inte behövde ta *fullt* ansvar för arbetskraftens uppehälle. De kunde betala stycklön eller betingslön vilket för övrigt borgade för en viss disciplin och arbetsintensitet hos arbetarna. Fördelarna med denna ”ansvarsfrihet” för företagarna kunde dock under vissa förhållanden vändas i sin motsats. Om jordbrukskonjunkturerna steg och medförde ökad efterfrågan på arbetskraft kunde industrin i samma mån förlora arbetare. Företagarna inom industrin kunde heller inte hålla kvar denna typ av arbetskraft med tvångsmedel. Vidare var det svårt för manufakturister och förläggare att i väsentlig grad öka produktionsvolymen och samtidigt bibehålla fördelarna med frihet från ”arbetsgivaransvar”. För att möta en förändring av efterfrågekurvan på marknaden blev det därför nödvändigt att hålla en ”fast” arbetarkår också för tillverkningens inledande moment som spinning o. likn.¹⁶ Industrins behov av billig arbetskraft lät sig väl förena med statens behov av en stabil social situation utan alltför många inslag av rörliga, fattiga människor. Bl.a. textilindustrin ansågs kunna ge sysselsättning åt det växande antalet obesuttna. Kunde detta inte ske på frivillighetens väg fanns möjligheter att sätta de berörda i tvångsarbete i spinn- och arbetshus eller liknande inrättningar. Tvångslösningarna hade emellertid ett par inte oväsentliga nackdelar. För det första divergerade i sådana fall statens och privatindustrins intressen: staten tvingades ta ansvar för större delen av arbetskraftens uppehälle medan å andra sidan privatintressena nästan kunde eliminera sina arbetskostnader. Men även om kostnaderna för företagarna då kraftigt reducerades återstod för det andra ändå ett problem: tvångsarbetskraften utförde sitt arbete dåligt, produkternas kvalitet riskerade att i ytterligare grad försämrades med konsekvenser för avsättningen.¹⁷

16 Om merkantilsystemet i allmänhet se Heckscher 1931 2, 15-36, Heckscher 1931 2, 3-19; se även Herlitz 1964, 101-120; Sundberg 1978, 13-19; Heckscher 1969, 19-34; Coleman 1969, 92-117; rörande textilmanufakturerna i Sverige; se vidare Heckscher 1949 2:2, kap. ”Manufakturer” samt Kjellberg 1943, 318-340.

17 Glamann 1983, 104-110; Johansen 1983, 117 ff., 127f. Den här anförda danska litteraturen bekräftar det intryck som allmänt ges av tvångsarbetets kvalitet och betydelse för manufakturerna.

Industrins företrädare representerade självfallet bara en mindre del av alla arbetsgivarintressen på arbetsmarknaden. Av bl. a. tjänstehjonsdebatten 1778 på riddarhuset kan man utläsa att det fanns åtskilliga husbönder på landsbygden som ingenting hellre önskade än att få behålla den gamla årstjänstprincipen, kodifierad i tjänstehjonsstadgan. Man kan anta att många av dessa arbetsgivare på det hela taget saknade rörliga kapitalresurser och därför inte hade kapacitet att följa de lönestegringar som automatiskt hörde samman med den obundna, fria arbetsmarknaden. De var betjänta av att årstjänstprincipen i allmänhet och lönetaxorna i synnerhet vidmakthölls dvs. att årslönerna hölls nere.¹⁸ De rikare och större jordägarna – självägande bönder och ståndspersoner – kunde i varje fall under år med god årsväxt instämma i dessa krav på att årstjänstprincipen skulle upprätthållas. Det klagades nämligen ofta i sådana lägen över att arbetarna inte arbetade i den utsträckning som husbönderna önskade utan ”lade sig på latsidan”, (”bakåtlutningen av arbetets utbudskurva”), ”folkbrist” uppstod.¹⁹ Men även om dessa arbetsgivare naturligtvis försökte minimera sina kostnader för arbetskraften kunde de till skillnad från de fattigare husbönderna i det långa loppet ändå tillfredsställa sitt akuta behov av arbetskraft genom att betala daglönare och årsanställda ”illegala” marknadslöner. Man kan också uttrycka det så, att om tjänstehjonsstadgan visade sig i det närmaste verkningslös ifråga om lönenivån kunde endast den arbetsgivare som hade tillgång till reda pengar eller realiserbart gods skaffa sig arbetskraft till den så att säga aktuella arbetspriset för dagen. Denna princip – marknadsprincipen i motsats till årstjänstprincipen – hade också den fördelen för en någorlunda kapitalstark arbetsgivare att han nästan alltid kunde räkna med ett elastiskt arbetskraftsutbud, ungefär på samma sätt som förläggare inom textilindustrin. Behovet av ett elastiskt arbetskraftsutbud kunde som bekant också tillgodoses genom dagsverkstorparna, vars arbetskraft kunde tas i anspråk bara så mycket som behövdes för tillfället och utan extra akut kostnad för arbetsgivaren. Många av dagsverkstorpen var ju s.k. två- eller tredagarstorp, dvs. arrendet för

---

18 AdRP 32, 1778-1779, 221-265, 611-661.

19 Rörande förhållandet att arbetarna under goda år inte utbjöd sin arbetskraft och förklaringar till detta se Utterström 1957 1, 244 ff.; Herlitz 1974, 21-27; Harnesk 1986, 339f; Harnesk 1990, 104-114.

torpet utgjordes av två eller tre dagsverken i veckan. Övrig tid måste torparen lägga på torpets underhåll och på annat dagsverksarbete. Trots att det alltså fanns eller borde ha funnits starka intressen för att helt avskaffa årstjänstprincipen kom denna att åtminstone formellt råda till ett gott stycke in på 1800-talet. Hur kan detta förklaras?

Dels kan man empiriskt konstatera att marknadsprincipen och årstjänstprincipen lät sig förena därigenom att den senare främst tycks ha avsett bondemenigheterna, allmogen. Viss del av ståndspersonerna, adeln, kunde dessutom åberopa sina privilegier ifråga om arbetskraftens utnyttjande. Begreppet ”laga försvar” härrörde i själva verket från privilegielagstiftningen. Dels är det befogat att fråga sig om det i frihetstidens samhälle fanns en tillräckligt stark opinion för marknadsprincipen bland arbetsgivarna. Även rent kapitalistiskt inställda arbetsgivare kunde ju i det längsta dra nytta av lönefixeringspolitiken med undantag för enstaka tillfällen då marknadsprincipen var den ”rätta” mot bakgrund av målsättningen, dvs. snabb vinst. Ett sådant undantag utgjorde uppenbarligen sillindustrin vars arbetsgivare var beroende av sin arbetskraft för rensning, saltning, packning och annan förädling inom viss begränsad tid – ca. tre månader – under höst eller vinter. Dessa arbetsgivare betalade jämförelsevis höga marknadslöner dels för att arbetskraften – erfarna sillarbetare – överhuvud skulle infinna sig på arbetsplatsen men dels också för att konkurrera ut de arbetsgivare som fanns i jordbrukets lokalsamhällen i de omgivande provinserna.²⁰ Inom bergs- och bruksnäringarna finner man att årstjänstprincipen med fixerade löner – för en del arbetarkategorier – var direkt fördelaktig i denna rent kapitalistiska företagsverksamhet. I själva verket kan man hävda att bruksägarnas och exportörernas vinster av framställning och export till väsentliga delar hade sin förutsättning i sådana lågt fixerade löner. Dessa förhållanden sammanhängde givetvis också med att järnindustrin var gammal i Sverige och att årstjänstprincipen redan ett par århundraden tidigare hade rotfästs inom denna näring, och då utan konkurrens från idéer om en öppen kommersiell arbetsmarknad. Samtidigt bör man emellertid ha klart för sig att särskilt de senare tillkomna bruken ofta på samma sätt som textilföretagarna utnyttjade arbetskraft som kan betecknas som halvproletärer i den

---

20 Utterström 1957 1, 133-186

betydelse som jag tidigare använt. Torpare, backstugu- och inhysesfolk i närheten av gruvtäkter, ugnar och bruk i Västmanland och Värmland anlitas ofta för körslor, kolning m. m.²¹ Slutligen vill jag också något beröra en svårgripbar faktor, som torde ha spelat en inte oväsentlig roll för årstjänstprincipens åtminstone formella ”hållfasthet”. Principen hörde idealtypiskt hemma i ett samhälle där man framför allt uppfattade den materiella produktionen som statisk eller oföränderlig. Denna mentalitet möter i olika sammanhang i samtiden. Den agrara produktionen uppfattades idealt som bestående av två kameralt sett oföränderliga delar; den del som skulle återskapa produktionens materiella betingelser och den del som kallades jordränta, ett överskott som tillhörde ränteägarna – kronan och frälsefamiljerna. Till och med i 1700-talets merkantila värld stöter man på attityden. Som Heckscher påpekat, betraktades de olika nationernas export till andra länder som ett ”krig” i den meningen att det egna landets förstärkning av sin positiva handelbalans genom ökad export alltid skedde på bekostnad av ”utlänningen”, dvs. andra länder. Hela systemet betraktades som ett nollsummespel. Tårtans storlek var i princip oföränderlig, endast tårtbitarnas inbördes eller relativa storlekar var möjliga att ändra. Denna statistiska samhällsuppfattning var sannolikt mycket svår att rubba och det är lätt att se att en ny mentalitet präglad av rörlighet och dynamik, kommersialism och tillväxt, endast successivt kunde vinna fotfäste i 1700-talssamhället.²²

Statsmaktens intressen

Frihetstidens statsledning gynnade utan tvivel handelskapitalet, särskilt sedan hattarna tagit makten 1738. Trots detta är det fel att påstå att statens intressen alltid sammanföll med handelsmäns och andra större företagares. Vissa statliga funktioner, såsom exempelvis den militära, råkade i direkt konflikt med kommersiella och marknadsekonomiska tendenser. Rekryteringen av manskap till

---

21 Boëthius 1951, 292 ff. samt flerstädes i kapitlen rörande frihetstiden.

22 Heckscher 1931: 2, 13-17

krigsmakten måste ske till så låga kostnader som möjligt, för att både *passevolans*-systemet för kompaniägarna inom den värvade krigsmakten samt roterings- och indelningens rekryteringssystem på landsbygden skulle kunna vidmakthållas. På samma sätt som när det gällde lönefixeringspolitiken i allmänhet försökte statsledningen för roteringen fixera legans, dvs. rekryteringssummans, storlek vid manskapsrekryteringen. Dessa kronans ansträngningar var och förblev fåfänga.²³ I fråga om den värvade krigsmakten gjordes så vitt man kan se aldrig några liknande försök att hålla värvningspengarna på en given nivå. Inflationens effekter kom att beröra praktiskt taget all prisbildning. Principen att manskapets löner skulle motsvara dess subsistensbehov, uppfylldes kanske på en del håll inom roterings- och indelningssystemet eftersom denna del av krigsmakten till stor del uppbar sina löner *in natura*, med andra ord i inflationsskyddad form. Men för det värvade manskapet var den lönesättning som vid riksstatens fastställande 1696 möjligen motsvarade en persons subsistensbehov, redan vid mitten av 1740-talet en ren fiktion. Livsmedelspriserna hade mellan 1730 och 1760 fyr- och ibland femdubblats. Och statsledningen saknade förmåga att låta lönerna följa priserna i höjden. Tiden stod på producenternas och köpmännens sida, inte på konsumenternas.²⁴ Statsledningens oförmåga att så att säga indexreglera det värvade manskapets löner under frihetstiden innebar självfallet att målsättningen att upprätthålla *status quo* inom samhällsekonomin måste falla. I stället såg man sig tvingad att ge efter för de kommersiella krafterna. Slutligen medförde dessa eftergifter att den värvade krigsmakten, som ju främst genom tvångsvärvningssystemet var tänkt som en bromsklots mot en öppen och obunden arbetsmarknad, i stället blev en drivkraft för en utveckling i denna riktning. Det är detta som den följande undersökningen skall handla om.

---

23 Rörande försöken att fixera legorna vid roteringen se Ågren 1922, 187f; Frostérus 1765, 341, 379 samt flerstädes; Hirn 1970, 89, 92f, 95; Fredenberg 1883, 43f. Se nedan s. 50 om *passevolans*systemet.

24 RA. Statskontorets huvudarkiv, personalstater 1723-1799; jfr. Ljungberg 1924, 344f; Jörberg 1972 2.

Problemformulering, källmaterial och arbetsätt

Inom 1700-talssamhällets helhet pågick ett växelspel mellan de värvade regementenas rekrytering och garnisivering å ena sidan och detta samhälles förändrande men också återhållande sociala krafter å den andra. På ytan kunde detta växelspel, trots intresse-motsättningar, framstå som balanserat och harmoniskt. Detta tycks för övrigt ha varit den samtida dominerande samhällsideologin, som den framträder i förordningar och liknande texter. Men det verkliga innehållet utgjordes av en rad motsägelser, som delvis också trädde i dagen vid statsledningens maktutövning gentemot bl.a. den värvade krigsmakten. Hotet om tvångsvärning antogs befästa den starkt reglerade arbetsmarknaden – årstjänstprincipen. Om detta hot finge sin fulla och avsedda verkan skulle emellertid möjligheterna att rekrytera folk med legalt tvång ha varit i de närmaste obefintliga. Motsägelsen här kan sägas vara formell eftersom det är rimligt att anta att statsmakten ändå inte räknade med en fullständigt uppfyllt årstjänstprincip. Men den speglar likväl ett dilemma för statsmakten: det var inte möjligt att både till fullo upprätthålla den traditionella, hårt reglerade allmänna arbetsmarknaden och *samtidigt* tillfredsställa de värvade truppersnas rekryteringbehov med tvångsmedel. Man tycker sig träffa på ännu en motsägelse i samband med statens lönesättning och försörjning av garnisonsbefolkningen. Militära löne- och personalstater, rullor och regelverk kan ge illusion av en från övriga samhället *segregerad* garnisonsmilitär. I andra förordningar återigen anvisas vägar till soldaternas försörjning och logi genom *integration* i det icke-militära samhället. Detta ger oss en indikation om en markant skillnad mellan ideal och verklighet i de aktuella sammanhangen under epoken. En sådan diskrepans bör dock inte förvåna. En dominerande samhällsideologi maskerar alltid den konfliktfyllda verkligheten. Handelskapitalismen och manufakturintressena uttryckte under epoken en sådan ideologi men mötte motstånd från traditionalistiska krafter. Förändringsideologi ställdes mot traditionalism.

Vilken avsedd respektive verklig roll spelade då den värvade krigsmaktens rekrytering och garnisivering i denna motsättning? Gynnade den anhängarna av förändring eller var den en konserverande faktor på det sätt som exempelvis tvångsrekryteringen tänktes vara för den årstjänstreglerade arbetsmarknaden?

Den följande undersökningen utgörs av två större delar. Den inledande behandlar manskapsrekryteringen till Göteborgs garnisonsregemente samt dess därpå följande konsekvenser i hela den västsvenska regionen. I den avslutande delen behandlas garnisonsbefolkningens förhållande till det övriga lokalsamhället, till staden Göteborgs ledning och icke-militära befolkning. Denna tågordning kan ge intryck av två separata undersökningar, vilket inte är fallet. Undersökningen är och dess resultat skall betraktas och bedömas som en helhet med en regional och en lokal aspekt.

Som alltid måste de formulerade frågorna brytas ned till ett antal konkreta frågor som kan besvaras med hjälp av det källmaterial som bevarats. Den första övergripande frågan gäller regementets rekrytering men också den socialekonomiska påverkan garnisonsbefolkningen i Göteborg sekundärt kan tänkas ha åstadkommit i hela göteborgsregionen: *Vilket samband rådde på landsbygden mellan den värvade krigsmakten, dess rekrytering och arbetsmarknaden under epoken ca. 1720-1772?*

Frågan rymmer följande konkreta förhållanden:

1. I vilken utsträckning kunde den värvade krigsmakten använda sig av tvångsvärningsinstitutet i sin rekrytering ?
2. Hur kan det kvantitativa resultatet av tvångsvärningen tolkas eller förklaras?
3. Hur stor andel av rekryterna var formellt sett frivilligt värvade och vilka bakgrundsfaktorer till denna värvning ter sig betydelsefulla ?
4. Vilken sekundär effekt hade den värvade krigsmakten på den omgivande landsbygden och dess arbetsmarknad ?

Den andra huvudfrågan är inriktad mot garnisonsstaden Göteborg: *Vilket samband rådde mellan den värvade krigsmakten och urbaniseringens olika aspekter i Göteborg?*

Det tillgängliga källmaterialet erbjuder möjlighet till analys av följande konkreta omständigheter:

1. Hur inkvarterades garnisonsbefolkningen i staden och hur reagerade den övriga stadsbefolkningen på militärens närvaro ?
2. Vilken roll spelade garnisonsbefolkningen på den lokala arbetsmarknaden?
3. Vilket samband rådde mellan garnisonsbefolkningen och den lokala manufakturindustrin?

Ett par av de begrepp jag använt i frågeformuleringarna ovan bör preciseras. Med ”roll” och ”samband” implicerar jag inte enkelriktade kausalsamband utan i första hand växelspelet mellan av varandra beroende men samtidigt motstridiga instanser inom samhällets helhet. Begreppet ”sekundär effekt” som också förekommer i ett par formuleringar ovan, syftar konkret på garnisonsbefolkningens sociala och ekonomiska inverkan på hela regionen utanför Göteborg. Ordet sekundär skall då förstås i den enskilde soldatens perspektiv: rekryteringen inträffar först, därefter eventuell aktivitet i regionen

I avsikt att hålla undersökningens sidantal inom rimliga gränser har vissa rumsliga begränsningar måst göras. I centrum står Göteborg och Västsverige. Huvuddelen av det bearbetade källmaterialet finns bevarat i arkiv som bildats i staden Göteborg och i Skaraborgs län. I viss utsträckning har också länsstyrelsearkivet för Göteborgs och Bohus län utnyttjats. Däremot är Älvsborgs länsstyrelsearkiv för den aktuella epoken dessvärre inte bevarat. Utöver nämnda arkivbildare har också relevanta civila och militära arkivserier på riksnivå tagits i anspråk. Länsstyrelsematerialet och de militära domböckerna har mig veterligen inte tidigare bearbetats i särskilt stor utsträckning av forskningen, i varje fall inte de serier som är aktuella i denna undersökning. Länsstyrelsernas utslagsserier och krigsrättens domböcker liknar varandra i viss mån. I båda fallen dömde myndigheten och motiverade för det mesta också sina domar. Länsmyndigheterna uppträdde ju under den aktuella tiden många gånger som dömande instans och i själva verket är det svårt att här dra någon skarp gräns mellan förvaltning och rättsskipning. Som de flesta äldretidshistoriker vet är domboksmaterialet svårhanterligt eftersom register till böckerna oftast saknas. Detta gäller dessvärre för vissa perioder även länsstyrelsematerialet. Jag har därför tvingats utnyttja det material i länsstyrelsearkiven som faktiskt har register men också i några fall utnyttjat diariet o. likn. Domböcker är ett källmaterial som på senare år tillvunnit sig allt större uppmärksamhet inom historieforskningen. De källkritiska problemen med detta material är samtidigt uppenbara och väl kända för de flesta. Kvantitativa såväl som kvalitativa representativitetsproblem har aktualiserats av bl.a. Eva Österberg.²⁵

---

25 Se härom Österberg 1987, 473 ff.

Jag vill dock betona de fördelar som detta material kan ha också för rent realhistoriska frågeställningar, inte bara för studier rörande attityder och mentaliteter. Det är i det förra fallet dock självklart att det är sidoinformationen i protokollstexterna som är den pålitligaste. Ju närmare man cirklar in sig mot skuldfrågan i varje enskilt fall, desto osäkrare blir slutsatserna om själva fakta.

Man kan naturligtvis fråga sig om mina resultat kan vara representativa också för andra garnisonsregioner i det svenska väldet under epoken. Det är inte möjligt att ge ett definitivt svar på frågan. Å ena sidan varierade självfallet de ekonomiska och demografiska förutsättningarna för den värvade krigsmaktens rekrytering och garnisivering från region till region. Å andra sidan föreskrevs i stort sett likartade administrativa och juridiska villkor överallt i riket. Det finns emellertid, såvitt jag kan förstå, ingen anledning att utgå ifrån att göteborgsregionen i detta sammanhang på något fundamentalt sätt skulle ha avvikit från andra regioner. Men någon representativitet i gängse bemärkelse gör undersökningsresultaten inte anspråk på.

Undersökningen har en begränsning i tiden till åren 1721–1772. Huvudskälet är att de fenomen som spelar en central roll i undersökningen – handelskapitalismen, merkantilismen – var så tätt knutna till styrelseskicket under denna epok, en förbindelse som på sitt sätt bröts i och med statskuppen: de makthavande använde öppet statsmakten i sina försök att hävda egna intressen. Ett sådant intresse framträdde i det urbaniseringsperspektiv jag tecknat i det föregående.

Som redan framgått består min tolkningsram av motsättningen mellan de framväxande kapitalistiska och kommersiellt inriktade samhällskrafterna och de konservativa, traditionalistiska krafter som rådde i frihetstidens ständs- och privilegiesamhälle. Jag inlägger inte någon specifik betydelse i de aktuella begreppen. Med kapitalism avser jag således det ekonomiska tvångsinslaget i produktionsförhållandena. Detta innebar kapitalistiskt lönearbete utfört av arbetare som för sin överlevnad helt eller delvis tvingades sälja sin arbetsförmåga. Kommersialism definieras oftast som ett allmänt förvaruligande. Konkret uttryckt kan den beskrivas som de kommersiella intressenternas allt påtagligare utnyttjande av en produkts

bytesvärde, arbetsresultatet blir alltmer en vara på bekostnad av bruksvärdet. Jag har i undersökningen till stor del fokuserat på kommersialiseringen av arbetskraften eller rättare separationen av arbetskraften från människan. Jag har i det sammanhanget sparsamt använt begreppet lönearbete, eftersom det knappast med tillräcklig precision beskriver den förändring på arbetsmarknaden som jag tidigare skisserat. Här har jag istället mestadels använt begreppen årstjänstprincipen och marknadsprincipen såsom två motstående krafter på denna marknad. Jag är självfallet medveten om att alla här anförda begrepp är teoretiska och att de knappast utgör realistiska beskrivningar av det förindustriella samhället. De skall ses som idealtyper och som analytiska instrument. Den historiska verkligheten – inklusive det mänskliga medvetandet om verkligheten – var oändligt mycket mer komplicerad. Merkantilismen rymde moment av både frihetlighet och tvång, av regleringsmani och ekonomisk liberalism. Det gamla stånds- och privilegiesamhället bar också på sin egen motsats i form av exempelvis ett visst modernt marknadstänkande. Ändå trädde motsättningen mellan de två samhällstyperna tämligen väl i dagen under frihetstiden. Särskilt tydligt framträdde, tycks det, den morallösa, traditionsfria inställningen hos de genuina merkantilisterna i kontrast till den ”folkliga” moraliska ekonomin.

Den tidigare forskningen

Svensk agrarhistorisk forskning är vid det här laget ganska omfattande och den befinner sig av allt att döma på ytterligare tillväxt. Det är inte nödvändigt att här referera denna i sin helhet. Huvuddragen av och bakgrunden till proletariseringen under 1700- och 1800-talen, agrarkapitalismens framväxt i Sverige liksom diskussionen om dessa företeelser är för de flesta välbekanta teman. Det kan räcka med att hänvisa till den historiografiska översikt som bl.a. Eva Österberg sammanställt.²⁶ Med ett par undantag har denna forsk-

---

²⁶ Se not 4.

ning emellertid inte behandlat den förindustriella arbetsmarknaden såsom centralt ämne. Undantag utgörs av Utterströms ofta använda framställning samt av Börje Harnesks arbete om tjänstehjonen. I forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle i Norden under 1700-talet har man delvis och indirekt kommit att beröra den förindustriella arbetsmarknaden, särskilt i de projektundersökningar som inriktats mot fattigförsörjningen och dess administration i Sverige före industrialismen. Från ekonomisk-historiskt håll har inte tagits något generellt grepp över de problem som här är aktuella. Undantaget utgörs av en undersökning av Lasse Cornell som behandlar – översiktligt och med generella ambitioner – arbete och arbetsformer genom historien.²⁷ Den internationella litteraturen rymmer flera framställningar på det aktuella temat. Jag har valt att någorlunda utförligt referera några representativa av dessa.²⁸ Vid sidan av den ”civilt” präglade forskningen finns ett knippe undersökningar med militärhistorisk anknytning som berört arbetsmarknadsfrågor före industrialismen, betraktade i sammanhang med den militära rekryteringen. Jag kommer vid presentationen av dessa också att beröra Gunnar Artéus undersökningar kring krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige.

Som framgått utgörs den följande undersökningen av två avdelningar eller delar. Den avslutande av dessa kommer att kretsa kring 1700-talets urbanisering och militärapparatens roll i denna process. Jag har i forskningsöversikten för denna del inte funnit det motiverat att redogöra för ens huvuddragen av den omfattande stadshistoriska litteraturen. Endast framställningar med direkt relevans för mina egna frågeställningar har refererats utöver de framställningar som redan citerats och bedömts ha ett teoretiskt värde för mig. Därmed inte sagt att de stadshistoriska undersökningar som givits ut de senaste åren skulle sakna betydelse. De har naturligtvis ett givet empiriskt värde och kommer av det skälet till användning. Förvånande nog föreligger endast ett fåtal vetenskapligt hållna arbeten kring Göteborg och göteborgsregionen för hela perioden 1718- ca.1780. Den litteratur som därutöver finns att tillgå har ofta anekdotisk karaktär och uppvisar brister ifråga om dokumentationen. Det är bl.a. av det

---

27 Cornell 1986.

28 Kowalik 1983, se forskningsöversikt 13-30.

skälet inte meningsfullt att söka gruppera denna litteratur. Däremot finns det anledning att i förekommande fall kommentera dess påståenden och innehåll i den löpande texten.

Som jag redan antytt kan man inte säga att det inom mitt problemområde föreligger något forskningsläge eller någon "forskningsfront" om man därmed menar en väl utvecklad diskussion med urskiljbara ståndpunkter ifråga om teoretisk uppfattning, metod m.m. Jag har därför på de närmast följande sidorna valt att behandla varje framställning för sig och först avslutningsvis sökt göra en mera överskådlig summering.

"Jorbrukets arbetare"

Under 1940- och 1950-talen utkom en rad undersökningar på temat *Den svenska arbetarklassens historia*, alla med det gemensamt att de utgivits på uppdrag av och med stöd av den svenska socialdemokratiska arbetarrörelsen. Om man bläddrar igenom de olika verken i serien kan man ganska lätt konstatera att redaktionen och författarna tydligtvis följt ett slags genetisk linje: det har framstått som viktigt att långt ned i århundradena hitta föregångaren till den svenske arbetaren vid mitten av vårt eget århundrade. Möjligen är det denna uppläggnings som också lett fram till att praktiskt taget varje arbete i serien har en deskriptiv karaktär. Någon problematisering är svårt att finna. Detta är fallet också med det arbete som jag nedan skall ägna närmare uppmärksamhet, Gustaf Utterströms *Jordbrukets arbetare*, som utkom 1957.²⁹ Utterströms tvåbandsverk är en bred skildring av ekonomiska, demografiska och sociala förändringar i Sverige under 1700- och 1800-talen. I centrum står de människor som på olika sätt var involverade i jordbruksproduktionen, inklusive de näringar som brukar sammanfattas under rubriken hemslöjden. Utterströms framställning saknar egentliga teoretiska ansatser, men är empiriskt väl förankrad. Hans förklaringar saknar ofta en bärande huvudtanke, en linje längs vilken undersökningen grupperas. Icke desto mindre är det fullt möjligt att i Utterströms

---

29 Utterström 1957 1, förord.

arbete urskilja en huvudidé ifråga om arbetet och de olika arbetsformerna under särskilt 1700-talet. Som jag tidigare varit inne på tar Utterström i ett utförligt kapitel upp den nya arbetsmarknad som uppstod i samband med sillfisket under 1700-talets sista hälft i landets västra region. Det väsentliga i denna utveckling bestod i att en äldre typ av arbetsmarknad ställdes mot en nyare på ett dittills inte lika tillspetsat sätt. Den äldre – årstjänstprincipen – hörde ihop med det idealtypiska stabila jordbrukarsamhället där tjänstehjonen mer var att betrakta som åldersgrupp och där några avgörande förändringar i produktionsprocessen ännu inte inträffat, medan den nya pekade hän mot en rörligare och mera obunden arbetsmarknad av modernt snitt. Arbetet vid sillverken i Bohuslän präglades i stor utsträckning av ackordslönesystemet till skillnad från tjänstehjonsarbetet som årsavlönades principiellt utan avseende på framställning eller förädling av en produkt. Utterström beskriver här åskådligt den motsättning som därigenom uppstod. Särskilt de större jordägarnas intressen ställdes mot sillpatronernas, något som ofta kom till uttryck i skriftväxling med och vädjanden till de berörda länsmyndigheterna. Man kan lätt föreställa sig att sillfiskeperioden som ju pågick under drygt femtio år sålunda blev ett verkligt hot mot i varje fall fiktionen av det stabila icke-dynamiska samhället, som samtidigt inte saknade talesmän. De fördömde den ”frihetligare” samhällsmodell som personifierades av sillarbetsvandrare och sillpatroner. Deras konservativa mentalitet skulle också länge än få förbli oanfäktad. Enligt Utterström utgjorde inte bara sillarbetet – två till tre månader varje höst eller vinter – ett nytt inslag i fenomenet vandringsarbete. Också andra vandringsarbeten etablerades under samma tid, arbeten som delvis hörde ihop med förändringarna inom jordbruksproduktionen och var säsongspräglade på samma sätt som sillarbetet. Det senare kan antas ha sysselsatt ca. 16 000 människor – ungefär samma antal som för manufakturerna – under fiskets kulmen under 1780- och 1790-talen. Utterström lämnar inte något bestämt besked om vilka befolkningsgrupper som kom att delta i vandringsarbetet vid Bohuskusten, utan antar med stöd av vissa notiser att det torde ha varit torpare, sockenhantverkare och övriga jordbrukets underklasser. Klart är också att dessa grupper först 1794 gavs laga försvar för sitt arbete vid sillverken och att de dessförinnan var utsatta för bl.a. de värvade

regementenas rekryteringsförsök i området.³⁰ Vi behöver inte i detta sammanhang närmare beröra Utterströms resultat rörande hela den sociala strukturomvandlingen. Noteras bör dock bl.a. att han för enskilda godscomplex i Sverige kunnat konstatera att ett ökat antal av dessa gårdars tjänstehjon hade bildat familj redan under 1760-talet, något som för övrigt stämmer väl med de uppgifter som Ernst Söderlund redovisar i sin undersökning om Stockholms hantverks- gesällers familjebildning under frihetstiden.³¹ "Folkbristen" var ett ofta diskuterat ämne bland berörda arbetsgivare under frihetstiden. Att döma av Utterströms framställning kom klagomålen häröver framför allt från dem som var i behov av årskontrakterad arbetskraft och kraftigt motsatte sig den varierande lönesättning som stod i strid med lönetaxorna. Att få tag på arbetsfolk till regelrätta men i och för sig olagliga marknadslöner torde å andra sidan ha varit lätt. "Folkbristen" skall mot den bakgrunden antagligen knytas till de upprepade klagomål som framfördes över tjänstefolkets "ostadighet" och ovillighet att anta årstjänst.³² Utterström beskriver vidare ingående missväxternas betydelse för sysselsättningen. En eller två missväxter i ett område kunde få till följd att bonden eller jordägaren tiden därefter anställde färre tjänstehjon. Att döma av de samtida källor Utterström citerar fick detta till följd att den geografiska rörligheten ökade, inte minst omedelbart efter anställningsårets slut vid Mickelsmäss.³³ I likhet med andra agrarhistoriker har Utterström också gjort iakttagelsen att goda skördar – lägre spannmålspriser – höjda reallöner inte ledde till att arbetskraften responderade med ett ökat utbud av sin arbetskraft. I stället skulle arbetskraften i allmänhet ha sjunkit ned i "lättja". Tjänstefolk fann sig inte i behov av någon standardhöjning, mat för dagen var det enda anspråk som restes.³⁴ Slutligen vill jag beröra något i Utterströms arbete som har direkt anknytning till mitt problemområde och som jag också redan snuddat vid. Skyldigheten att anta årstjänst och därmed inneha laga försvar kunde upprätthållas främst, framhölls det, genom hotet om tvångsrekrytering till de bl.a. värvade trupperna. På detta sätt avsågs

---

30 Utterström 1957 1, 133-183, 152, 155f., 161f.

31 Utterström 1957, 1 301 ff.; Söderlund 1943, tab. 6, 9, 277 ff., 308, 312.

32 Utterström 1957 1, 251-280.

33 Utterström 1957 1, 241 ff., 986.

34 Utterström 1957 1, 244 ff.

tvångsvärningen alltså vara ett instrument för att konservera den gamla bundna arbetsmarknadsmodellen.³⁵

Börje Harnesk har i sin undersökning tagit upp problemet rörande den förindustriella arbetsmarknaden delvis i anslutning till Utterström men med avsevärt större teoretisk medvetenhet än denne. Harnesks framställning är emellertid inte i första hand inriktad på själva arbetsformerna utan på det disciplineringsinstrument som patriarkalismen utgjorde för arbetsgivarna i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Samtidigt presenterar han resultat som är av stort intresse för den följande undersökningen. Redan under 1760-talet kan han för ett par områden i Norrland iaktta att det fanns en stark motvilja mot att ta årstjänst. Vanligt var i stället att man arbetade mot dagspenning hos än den ene än den andre arbetsgivaren. Senare förekom också att tjänstehjon ställde som villkor för årstjänst viss tids ledighet för exempelvis egen handelsrörelse.³⁶

Inom ramen för forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle i Norden under 1700-talet har Berit Grill tagit upp 1700-talets lösdrivarproblem. I en uppsats rörande Örebro län och åtgärderna mot lösdriveriet där, kan hon bl.a. konstatera att lagstiftningen om årstjänst, dvs. främst tjänstehjonsstadgan och andra liknande förordningar, var motsägelsefulla: lagen föreskrev årstjänst men tycktes ändå förutsätta att det fanns daglönare. Grill berör i likhet med Utterström även den militära rekryteringslagstiftningens samband med denna i många avseenden fiktiva arbetsmarknadsmodell samt i likhet med Harnesk också det fenomen som man skulle kunna kalla skenanställning, dvs. ”på papperet” årsanställd.³⁷

Militärhistorisk forskning

Också den forskning som behandlat frågor rörande den förindustriella arbetsmarknaden från en militärhistorisk infallsvinkel har här intresse. I en del av verket om Svea Livgarde studeras rekryteringen

---

35 Utterström 1957 1, 249-251.

36 Harnesk 1990, 40-48, 72-84, 127-138, 141-148.

37 Grill 1985, 39-64.

av gardisterna från och med 1719, betraktad i någon mån mot bakgrund av de samhälleliga förändringarna men utan egentlig ansats till djupare analys av sambandet med arbetsmarknaden.³⁸ Eva Britta Personne har i en uppsats behandlat rekryteringen av artillerimansskapet i Stockholms garnison 1794–1885. Häri berör hon förhållandet att en del av rekryterna var tvångsvärvade. Under hänvisning till att före 1825, icke årsanställda i de bredare folklagren kunde stickas in i regementena har man, menar hon, ofta tidigare dragit slutsatsen att den stora majoriteten av soldaterna var tvångsvärvade. Personne framhåller att detta ingalunda kan vara riktigt bl.a. emedan den frivilligt värvade kunde räkna med värningspengar till skillnad från den tvångsinsatte. Det fanns alltså ett klart incitament att, då nöden krävde det, frivilligt ikläda sig soldatmunderingen hellre än att bli ”uppspanad”.³⁹ Personne har även senare behandlat frågan om tvångsvärningens omfattning genom empiriska undersökningar. Hon har granskat värningskommissorialrättens i Stockholm handlingar – denna rätt avgjorde just tvångsvärningsmål i stockholmsområdet – och då funnit att de tvångsvärvade utgjorde ett mindre antal av de rekryterade. Hennes slutsatser står emellertid inte utan reservationer och flera oklara punkter återstår att belysa.⁴⁰ I ett omfattande arbete som utkom 1982 tar Gunnar Artéus upp frågan om militarisering i förindustriella samhällen i en uttalad ambition att koppla frågan till den pågående militariseringen i Tredje världen. Artéus område är det svenska frihetstida samhället och hans syfte har varit att pröva ett antal tänkbara indikatorer på militarisering i detta samhälle. De indikatorer det blir fråga om är krigsmaktens plats i statsbudgeten, de militära ämbetenas rang och dessas lönenivåer i förhållande till deras civila motsvarigheter, nobiliseringsfrekvensen och fördelningen av utmärkelsetecken. Artéus studerar också officersrekryteringen och officerskårens uppträdande på den politiska scenen. Artéus formulerar avslutningsvis ett tentativt svar på frågan om Sverige under frihetstiden var ett militariserat samhälle. Hans jakande svar har mött kritik. Främst synes hans fråga från början fel ställd, eftersom han med den metod han valt – främst kvantitativa mått – inte egentligen berett tillräckligt utrymme för ett nekande svar

---

38 Gidlöf 1976, 531-567.

39 Personne 1965.

40 Wallberg (Personne) 1983, 175-200.

på den aktuella frågan. Jag skall återkomma till Artéus undersökning i ett avslutande kapitel.⁴¹

Internationella undersökningar

André Corvisier utkom 1964 med ett omfattande arbete i två band som i sin helhet behandlar soldaten och det franska samhället under *l'ancien régime*. Corvisiers undersökning berör flera tusentals individer och har satt bl.a. soldatrekryteringen i relation till arbetsmarknadsmässiga faktorer under den aktuella epoken (fram till Choiseuls regim omkring 1763). Corvisier uppehåller sig ofta vid och har i senare arbeten återkommit till den militära rekryterings betydelse för den geografiska rörligheten i det franska samhället under 1700-talet före revolutionen. På den punkten framstår hans analyser av deserteringarnas betydelse för mobiliteten som originella och okonventionella. Rymningsfrekvensen i de flesta krigsmakter i Europa under denna tid var förvånande hög och det var mera sällan som rymlingarna kunde återbördas till regementena. Corvisier frammanar med sina forskningsresultat ett samhälle som absorberade massor av människor för att senare stöta ut många av dem – bl.a. genom deserteringar – på osäkra villkor i samhället.⁴² En studie som påminner något om den forskning som bedrivits inom projektet Centralmakt och lokalsamhälle i Norden under 1700-talet, är Jean-Pierre Guttons om Lyon-regionens fattiga under 1700-talet. Gutton belyser den starkt rörliga arbetsmarknad som fanns i marginalen av *l'ancien régime*-samhällets fastare strukturer, en arbetsmarknad karakteriserad av samhällets allra fattigaste människor i ständig jakt på arbetstillfällen och påhugg. Dessa människors betydelse för den militära rekryteringen noterar Gutton, men går inte närmare in på de aktuella sambanden.⁴³ Också brittisk forskning har som bekant behand-

41 Artéus 1982, 11-21, 379-396; jfr. Artéus 1985 365-372, 73-81; Metcalf 1985, 491-492.

42 Corvisier 1964, 693-748.

43 Gutton 1970, 159-196, se särskilt 176 ff.; Gutton 1974, 27 ff.; Hufton 1974, flerstädes, se särskilt 69-127. Gutton belyser ingående den rörlighet som bl.a. soldater och f.d. soldater i Europa bidrog till på landsbygden. Hufton har bl.a. uppmärksammat den *makeshift economy* som Frankrikes fattiga tillämpade, begreppet är i stort sett liktydigt med det jag kallat *income-pooling*.

lat förändringarna på den förindustriella landsbygden vad gäller den ökade rörligheten och uppkomsten av en modern arbetsmarknad. Utöver standardverken av bl.a. E. P. Thompson vill jag i detta sammanhang särskilt peka på ett arbete av R. W. Malcolmson. Denne har i en studie belyst hur *enclosure*-rörelsen tog fart under intryck av prisinflationen under 1700-talet och hur de lägre skikten på den engelska landsbygden avhändes förfoganderätten över allmänningar och sina *customary rights* för att träda in på en modern arbetsmarknad.⁴⁴ Ännu ett brittiskt arbete med vissa beröringspunkter med Personnes forskningar är en uppsats av Sylvia Frey i tidskriften *Societas*. Frey tar upp en ganska omdiskuterad fråga i modern brittisk militär- och socialhistoria: rekryteringen till den brittiska armén under kriget i de amerikanska kolonierna. Hon finner att rekryteringen av soldater nästan genomgående kan föras tillbaka på arbetsmarknadskonjunkturen inom jordbruket och i stadsnäringarna. Hon slår därmed hål på myten att rekryterna till övervägande delen skulle ha utgjorts av fyllon, slagskämpar, tjuvskyttar och andra kriminella.⁴⁵ Man bör i denna översikt också referera till Otto Büschs klassiska arbete rörande Preussen och dess militära system. Büschs framställning har en klart militär inriktning men kan ändå ha sitt intresse i sammanhanget. Büsch ofta citerade arbete klarlägger de sociala, ekonomiska och kulturella mekanismerna i ett samhälle som i varje avseende bar prägel av den hårt central- och kungastyrda militärorganisation som ju för övrigt blivit ett slags måttstock för världens dåtida arméer. Büsch kommer in något också på rekryteringen av manskap. Den ostelbiska feodala modellen passade väl eller betingade helt enkelt det rekryteringssystem i vilket bondemenigheterna från födseln var inskrivna genom kontinuerlig rullförelse av dem. Krigstjänsten pågick i fredstid emellertid endast en kort tid under sommaren. Den övriga tiden togs de berörda i anspråk för lantarbete av godsherrn, som ofta samtidigt var bondesoldaternas kompanichef. En mindre del av den preussiska krigsmakten utgjordes av i utlandet värvade soldater, ofta garnisonerade i städerna och där permitterade som s.k. *Freiwächter*. Den värvade andelen tilltog i omfång till stora delar som en följd av inre socialekonomiska förändringar i Preussen, understryker Büsch. Kurt Hinzers arbete om arbetskraftens mobilisering i den

---

44 Malcolmson 1981, kap 1 och 2; jfr. Thompson 1983, 187ff., 192-194.

45 Frey 1975.

tidiga kapitalismens tjänst behandlar till stora delar samma aspekter som Büsch, särskilt vad gäller de civil-militära relationerna i Brandenburg-Preussen. Till den tyska traditionen anknyter också Fritz Redlich i sin undersökning om den militäre värvningsentreprenören i Brandenburg-Preussen genom tiderna. Redlich berör i korthet bl.a. frågan om manskapets sociala bakgrund.⁴⁶

Forskning kring förindustriell urbanisering

Min undersöknings andra del är inte en stadshistorisk studie i vanlig mening. Den belyser endast några aspekter rörande statsmaktens – militärens – roll av demografisk, social och ekonomisk urbaniseringsfaktor. Det är som nämnt därför inte meningsfullt att här göra någon vidlyftig genomgång av den svenska och internationella stadshistoriska litteraturen. Däremot vill jag fästa uppmärksamheten på några generellt viktiga arbeten kring problem rörande urbanisering i Norden och Europa. Inför den nordiska historikerkongressen sommaren 1977 – tema *Urbaniseringsprocessen i Norden* – sammanställdes en rapport av ett antal nordiska forskare med denna inriktning. I den andra delen av rapporten presenterades en översikt av den konstgjorda urbanisering som ägde rum i Norden i synnerhet under 1600-talet. Stadsgrundningarna – bl.a. Göteborg – var ett led i statsmaktens strävan att konsolidera sin ställning och att exploatera hantverk och handel. I bl.a. det svenska avsnittet av denna del av rapporten redogörs dels för den tidigare forskningen i ämnet dels för de forskningsresultat som då förelåg rörande demografisk urbanisering. Vidare belyses i korthet det som de Vries kallat strukturell urbanisering, dvs. både centralmaktens verksamheter och funktioner med urbaniserande effekt samt den ekonomiska differentieringen.⁴⁷ Det står klart att bl.a. Göteborgs förindustriella urbanisering i det perspektivet i alla avseenden inte är helt klarlagd, även om en del arbeten rörande Göteborgs handel och industri under 1700-talet föreligger dels i den s.k. jubileumsserien från 1920-talet, dels som

46 Büsch 1962; jfr. *Moderne Preussische Geschichte* 1981: 2, kap. *Bevölkerung und Sozialleben*; Redlich 1965; Hintze 1963.

47 Ericsson 1977, 109-133.

första delen i ett nutida trebandsverk om Göteborgs ekonomiska historia⁴⁸ I den diskussion som anknöt till rapporten pekade flera deltagare på garnisonernas roll av urbaniseringsfaktor, som faktor för den demografiska urbaniseringen och för den regionala ekonomiska differentieringen och tillväxten. Den senaste stadshistoriska forskningen i Danmark har också i den samlade bedömningen, tycks det, dragit in även den urbaniserande effekt som den statliga verksamheten på det lokala planet fick.⁴⁹ I *Stagnating Metropolis: Growth Problems and Social Inequality in Stockholm 1760-1850* berör Jonsson och Söderberg mera utförligt liknande aspekter. Av Söderbergs sammanfattning att döma kan den demografiska och ekonomiska stagnation som Stockholm gick till mötes under den aktuella tiden få sin förklaring i ett bredare internationellt perspektiv. Stockholms stagnation får sin förklaring i bl.a. den långsamma process som kan beskrivas som en förskjutning av handeln åt väst på kontinenten. Östersjöhandeln mattades av, en atlantisk utveckling tog vid. Det är i detta perspektiv som även Göteborgs utveckling skall ses. I växelverkan med stadens demografiska tillväxt tog dess kommersiella aktiviteter fart på allvar under 1700-talets sista hälft. Staden drogs med i det långsiktiga uppsving som de riktigt stora städerna i Storbritannien och Västeuropa erfor under samma tid.⁵⁰

I detta arbete berör författarna också den lokala arbetsmarknad utanför skråna som fanns i de medelstora och stora städerna och kommer därvid in på frågor som anknyter till vad jag tidigare uppehållit mig vid rörande den obundna rörliga arbetsmarknadens framväxt under 1700-talet.⁵¹

Genom den forskning som bl.a. de Vries har initierat har den stadshistoriska forskningen tagit delvis nya vägar. Urbaniseringen betraktas där gärna i regionala perspektiv men också i stora internationella sammanhang. På detta sätt kan långsiktiga och omvälvande förändringar studeras. Städers utveckling blir ett intressant generellt fenomen.

---

48 (Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum. Göteborg 1923 ff.); Andersson 1996.

49 Degn 1978.

50 Söderberg 1985, 155-186.

51 Söderberg 1984; Söderberg & Jonsson 1984.

Lagstiftning och löner

De militära värvningsreglema

Någon sammanhållen enhetlig författning kring värvning av militärt manskap utarbetades inte i Sverige förrän år 1802. Dessförinnan tillämpades en rad lagtexter av olika slag.⁵² Under frihetstiden var 1727 års värvningsförordning och 1752 års kapitulationsreglemente de viktigaste författningarna. Till dessa kom så kungörelser, resolutioner, brev, cirkulär m.m. med delvis eller allmän anknytning till manskapsvärvningen. I princip hörde all militär värvning hemma under de båda nämnda författningarna. Men när det gällde roteringen och indelningen fanns sådana bestämmelser också i respektive knekt/ryttare/båtsmanskontrakt. 1727 års stadga var en omarbetning av en författning från året dessförinnan. Denna hade emellertid starkt kritiserats av bondeståndet och därför reviderats. Men också 1727 års version genomgick förändringar. I en ändringsresolution 1731 skärptes bl. a. bestämmelserna om stadsbefolkningens innehav av laga försvar. Värvningsstadgan och tjänstehjonsstadgan utgjorde, kan man säga, samtidens egentliga arbetsmarknadslagstiftning. Dessa kompletterades av speciallagar rörande manufakturerna, hantverken, bergsbruket och deras anställda.⁵³ 1752 års kapitulationsreglemente var, som jag tidigare berört, präglad av den nya befolkningspolitiken i Sverige från 1700-talets mitt. Laga försvars-begreppet gavs i alla fall på papperet en ny, liberalare innebörd. 1752 års reglemente underströk behovet av ett nytt synsätt på rekryteringen till krigsmakten och på själva krigstjänsten. Tvångsvärvning skulle inte längre få uppfattas som ett straff, endast som ett uppfostrings- och korrektionsmedel, som man tog till i nödfall. Tvångsvärvningen upphörde alltså inte genom denna regel, som Bohlin i något sammanhang tycks mena. Grundlinjerna i den gamla stadgan förblev också i kraft.⁵⁴ Vid de ”indelade” regementena låg värvningsansvaret på rotebönderna.

52 För en utförlig översikt se Bohlin 1917, 111 ff., samt Gynther 8, 452 ff., 455 not 2, 457 not 1.

53 Frostérus 1765, rekryteringsstadgar för samtliga regementen; Modée 1, 734-741; Modée 2, 907-909, 1194, 1199, 1496-1514, 1539-1549, 1582-1599; jfr. Modée 1, 199-215; BondRP 1 1720-1727, 374, 377-379, 622-624; BorgRP 3 (Från frihetstidens början), 47, 51, 57, 438; Montgomery 1933, 251-256; Söderlund 1949, 169-172, 195-220; Boëthius 1951, 263-266.

54 Kapitulationsreglemente den 29 oktober 1752 jämte förklaring den 13 okt 1756. Årstrycket; jfr. Bohlin 1917, 152 ff. För en utförlig diskussion kring den nya befolkningspolitiken vid mitten av 1700-talet se Utterström 1957, 257-275.

Vid de värvade förbanden däremot, låg detta på respektive kompanichef – även regementsofficerarna var under den aktuella epoken kompanichefer. Vid roteringen och ryttarindelningarna kan man utgå från att lokal personkännedom och en fast rekryteringsorganisation underlättade rekryteringen. Vid de värvade trupperna var situationen en annan. Värvaren här – kompanichefen och hans medhjälpare – hade i princip tillstånd att värva i hela landet (egentliga Sverige). Men en rad inskränkningar och hinder fanns. 1727 års stadga ålade värvaren att uppehålla sig endast på de orter eller i de län som angavs i värvningstillståndet, som heller inte kunde överlåtas på någon annan. Tillståndet skulle också visas upp för landshövdingen i det aktuella länet, varefter värvningen pålystes i kyrkorna där. De militära värvarna fick inte ge sig ut på landsbygden för att söka efter rekryter. Efterspaning där skulle göras av kronobetjäningen eller av värvarens agenter. Upphållsplatser för värvarna själva skulle vara i städerna samt på marknadsplatserna. Att på egen hand antasta och döma någon som försvarslös var strängt förbjudet. Eventuell försvarslöshet skulle alltid avgöras av de statliga lokala myndigheterna. Kronobetjäningen skulle vid vite eller egen krigstjänst bistå värvaren, som likaledes ålades god disciplin bland sitt värvade manskap och sina medkommenderade.⁵⁵ Man brukade säga att värvaren rekryterade på *passeevolans*. Detta innebar att kompanichefen åtog sig att själv betala värvningsutgifterna då det gällde att komplettera kompaniets manskap. För detta åtnjöt han en viss ersättning, s.k. *passeevolans-medel*. Denna ersättning utbetalades i förskott varje månad och beräknades på kompaniets egentliga styrka. I allmänhet uppgick antalet *passeevolanser* till en tiondedel av de besatta manskapsnumren. Vad som främst utmärkte *passeevolans*-systemet var det förhållandet att storleken av *passeevolans*-medlen var fastställd oberoende av de rådande egentliga utgifterna för värvningen. Varje soldat som värvades ersattes av staten med en fixerad summa antingen de verkliga utgifterna översteg eller hamnade under denna summas nivå. De reella utgifterna kan specificeras i följande poster:

---

55 Modée 1, 734-741: värvningsstadgan den 1 december 1727; rörande rekryteringsansvaret se Frostérus 1765, under varje regementsavsnitt; KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar, kungl. brev E I: 1723-1740 : rekryteringsreglemente den 3 mars 1730.

- a) värvningspengarna, den summa pengar som rekryten tog emot vid frivillig värvning, utbetalade omedelbart eller i omgångar;
- b) ”dusören”, premie till den som verkade som agent för värvaren;
- c) rese- och transportkostnader;
- d) de ”mindre” munderingspersedlarna (bl.a. remtyg o. likn.)

Med dessa förutsättningar gällde det givetvis för kompanicheferna att hålla nere kostnaderna så mycket som möjligt. Någon redovisningsplikt för kostnaderna för varje enskild rekryt förelåg inte, men om man vid mönstringarna fann att en kompanichef uppburit för många *passeevolanser* i förhållande till den egentliga manskapsstyrkan, måste han betala tillbaka det överskjutande beloppet. I personalstaten för Göteborgs garnisonsregemente år 1723 anslogs i *passeevolans* 3 daler 11 öre silvermynt per månad eller 40 daler 4 öre silvermynt per år och per tionde man av regementet. Regementet tilldelades alltså vid full styrka 80 *passeevolanser* à 40 daler 4 öre silvermynt eller sammanlagt 3 210 daler silvermynt per år. På denna nivå kom *passeevolansen* att ligga till 1768, då den höjdes kraftigt till 8 1/3 daler silvermynt per *passeevolans* och månad. Göteborgs garnisonsregemente hade alltså vid den tiden, förutsatt att det hade alla sina nummer besatta, 8 000 daler silvermynt i årlig *passeevolans*. Utöver *passeevolansen* kunde kompanicheferna – om soldaternas tjänst medgav det – permittera högst 20 man i sitt kompani under nio månader av året och behålla deras löner för egen del. Denna *revenue* kunde i bästa fall uppgå till i runda tal 65 daler silvermynt per kompani.⁵⁶

I princip kunde varje frisk och i övrigt lämplig svensk man över 18 år ta värvning vid krigsmakten under frihetstiden. Med undantag av Livgardet och artilleriet kunde också utlänningar värvas, men deras antal fick inte överstiga 10 nummer per kompani. Förklaringen 1756 till 1752 års kapitulationsreglemente medgav dock obegränsad värvning av utlänningar med samma undantag och 1766 infördes till och med skyldighet för kompanicheferna att värva utlänningar till de värvade regementena utom de förut nämnda, till ett antal av 85 man

---

56 Bohlin 1917, 95 ff.; Hirn 1962, 113 ff.; Hirn 1970, 88 ff.; Personne 1965, 104 f; Gidlöf 1976, 531 ff.; Roos 1924, 1-23; RA. Statskontorets huvudarkiv: personalstater 1723-1772; diskussionen om möjligheter till vinst för kompanicheferna se Bohlin 1917, 99; jfr. Hirn 1970, 98 ff.; KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), inkommande handlingar, kungl. brev EI: 1723-1740: Kungl. Maj:t till B Ribbing den 9 juni 1726.

per hundramannakompani. Beslutet kunde emellertid inte realiseras och återkallades 1770.⁵⁷ Laga värvning förelåg sedan den värvade hade tagit emot de s.k. värvningspengarna i vittnes närvaro. Först i och med 1752 års reglemente tycks skriftliga avtal ha ingåtts, avtal som sedan skulle godkännas av regementscheferna och visas upp för myndigheterna, vanligen landshövdinge-/överståthållarämbetet. Före 1752 kunde värvning till den värvade krigsmakten i princip innebära livslång tjänstgöring. Men därefter angav förordningen strikta gränser för tjänstgöringstiden. För första tjänstgöring bestämdes sex år som minimigräns och 12 år som maximum. Om soldaten därefter ville fortsätta tjänstgöringen, rekapitulera, var minimigränsen 3 år.⁵⁸ Om den värvade - under fredstid - var anställd i årstjänst, exempelvis som dräng på ett hemman, skulle han kvarstå i sin tjänst till följande stämmodag (Mickelsmäss 29 september) och först då inställa sig vid regementet. I övriga fall gällde omedelbar inställelse. Vissa samhälls-ekonomiskt viktiga grupper förbjöds att under sin anställningstid ingå värvning:⁵⁹

- bergsbrukens anställda
- manufakturernas arbetare och hantverkare
- hantverksmästares (skråna) lärpojkar
- gevärsfaktoriernas anställda
- soldater, knektar och vargeringskarlar
- sockenhantverkare och en av deras lärpojkar
- adelns tjänare och oskattlagda torpare, vilka dock i krigstid utan hinder kunde ta värvning
- allmogens torpare (förbudet gällde först efter 1752)
- insjö- och saltsjöfiskare och deras anställda
- lotsar, handelskompaniernas och handelsflottans anställda
- enrolleringsbåtsmän, salpetersjudare
- slottsarbetare, kyrkotjänare, klockare och organister, lärare
- privilegierade tegelbrännarcs arbetare
- riksdagsmäns tjänare
- flyktingar
- judar

---

57 KrA. Modée 1, 736; Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar, kungl. brev E I: 1723-1740 : rekryteringsreglemente den 3 mars 1730; Bohlin 1917, 114 f.

58 Modée 1, 735; jfr. Kapitulationsreglemente den 29 oktober 1752, Årstrycket.

59 Modée 1, 735; jfr. Modée 2 , 1582-1599; Bohlin 1917, 124-139; Värvnings- och legningsstadga den 7 april 1802, Årstrycket.

I regementena fanns ibland soldater som enligt lagen dömts till krigstjänst. I en rad lagtexter stadgades under epoken krav på s.k. laga försvar. Begreppet innebar att varje individ antingen måste ha laglig utkomst av något slag, besitta förmögenhet eller driva egen rörelse. Samhällets besuttna grupper innehade automatiskt laga försvar medan de obesuttna endast genom förmedling av de besuttna kunde erhålla laga försvar genom exempelvis årstjänst. Obesuttna utan årstjänst eller annan laglig utkomst betraktades som lösdrivare och kunde som sådana dömas till allmänt arbete eller krigstjänst. Med krigstjänst avsågs tjänstgöring som roteknekt för den aktuella roten på platsen eller som soldat vid det värvade regemente som hade sitt värvningsdistrikt där vederbörande hade påträffats.⁶⁰ Under frihetstiden hade infanterigarnisonen i Göteborg, Kungälv och Marstrand sina värvningsdistrikt i Älvsborgs och Skaraborgs län samt i städerna Göteborg, Kungälv och Marstrand. Från dessa orter kunde regementet tilldömas sådana som var förfallna till krigstjänst, dvs. saknade laga försvar. Vid frivillig värvning var man inte permanent bunden till något distrikt.⁶¹ På papperet var hotet om tvångsvärvning påtagligt också för vissa grupper som *de facto* hade årstjänst eller motsvarande. Stadshantverkare som inte kunde erlägga sin kontribution på 3 daler silvermynt och dessutom levde ett lättsinnigt och ”försumligt” liv, kunde efter det att stadsäldste och magistraten prövat saken förklaras förfallna. På samma sätt förhöll det sig med övertaliga anställda direkt under magistraterna i städerna. I en ändringsresolution till stadgan 1731 gavs sådana arbetare dock frist att se sig om efter annan anställning till nästföljande Mickelsmäss. Till krigstjänst kunde också sådana årstjänstanställda dömas som visat dåligt uppförande mot sin husbonde. Å andra sidan kunde en dräng som hade blivit olagligt avskedad, lagsöka sin husbonde utan fara för att under tiden tas av något regemente. Det framhölls i 1731 års ändringsresolution vidare att värvaren på eget bevåg kunde sätta i krigstjänst drängar som fördrev tiden på krogar – ”supande, dobblande med spel, dans och annan fåfänga” – under gudstjänsttid, om helgaftnar efter klockan 18 och vardagar efter klockan 22.00. De

60 Modée 1, 734; Modée 2, 907-909, jfr. 1588, 1590; rörande begreppet laga försvar se Bohlin 1917, 142-164; Lext 1979, 186 f.

61 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar, kungl. brev E I: 1723-1740: Kungl. Maj: t till B Ribbing den 9 februari 1728.

som hade värvats på det sättet tilläts dock gå kvar i sin tjänst till Mickelsmäss före inställelsen.⁶²

Det skall som ett komplement till vad som här sagts om värvningsstadgan påpekas att kriteriet på innehav av laga försvar ansågs vara att man var antecknad i mantalslängden, något som Gösta Lext särskilt noterat i en undersökning.⁶³ Värvingstvister – tvist om förtur till en rekryt eller om olaga värvning – skulle, eventuellt efter rannsakning av magistraterna eller andra lokala myndigheter, avgöras av länsmyndigheterna. Överklaganden ställdes till Kungl. Maj:t. Om den värvade hindrades av värvaren i sin klagorätt – tidsfrist 14 dagar - miste den senare sin rekryt och eventuella utlagda penningmedel.⁶⁴

De militära manskapslönerna – värvningspengarna

Den grundläggande skillnaden mellan den roterade knekten och den värvade soldaten utgjordes av löneförhållandena. Skillnaden var inte bara av kvantitativ art. Genom lönesättningen kom de att röra sig i två olika sociala sfärer: roteknekten hörde hemma i det stabila landsbygdssamhället, den värvade personifierade det urbana livet i alla dess facetter, rörlighet, anonymitet o. likn. Då roteknekten antog krigstjänst tog han emot en s.k. lega, nästan alltid kontant utbetalad. I kontrakten angavs maximinivån för legan, den fick i allmänhet inte överstiga 33 1/3 daler silvermynt. Det är emellertid helt klart att denna nivå vida överskreds under frihetstiden. Hans Hirn uppger i ett av sina arbeten att legorna i Finland under inflationens kulmen 1760–1762, skulle ha uppgått till inte mindre än 300–400 daler silvermynt. Vid de värvade truppena skulle enligt Hirn värvningssummorna i början av det pommerska kriget ha uppgått till 70–80 daler silvermynt medan de tidigare under 1750-talet skulle hållit sig vid omkring 30–40 daler silvermynt. Det är alltså rimligt att anta att legor och värvningspengar varierat med konjunkturerna och med inflationen på samma sätt som alla andra priser. På grundval av egna iakttagelser i materialet vill jag dock tillfoga att värvningssum-

---

62 Modée 2, 907-909: ändringsresolutionen 1731.

63 Lext 1979, 187, 188, 191; Modée 1 736.

64 Modée 1, 740; Modée 2, 907 ff.

morna tycks ha varierat från rekryt till rekryt vid samma tidpunkt beroende på ålder, fysisk status, civilstånd, yrkeskunskap m. m. Uppgifterna förekommer dock tyvärr alltför sällan och sporadiskt för att kunna bilda underlag för någon statistisk bearbetning.⁶⁵ Roterings och indelningens manskap avlönades visserligen till någon liten del i kontanter men den väsentligaste lönedelen utgjordes av naturallöneförmånerna: torpet med åker och äng.⁶⁶ Den värvade soldaten hade enligt stat 2 1/2 öre silvermynt i daglön – lönen utbetalades bara för fullgjorda tjänstedagar. Summan hade fastställts i 1696 års riksstat och höjdes nominellt inte förrän i samband med 1776 års myntrealisation. Förutom penninglönen hade den värvade också naturallön i form av tre tunnor brödsäd per år. I stället för säden kunde han dock välja en daglig brödranson på 2 à 3 skålpund bröd. Ransonen var snålt tillmätt och utgjorde i bokstavigaste mening endast dagligt bröd för *en* individ. Övriga livsmedel måste den värvade soldaten köpa för sin penninglön. Man kan utan vidare konstatera att soldatlönens realvärde sjönk drastiskt i takt med 1700-talets inflation. Senast fr.o.m. 1700-talets mitt var det inte längre möjligt för en person att överleva på soldatlönen.⁶⁷ 1700-talets inflation kom lika drastiskt att öka klyftan mellan de ”indelade” soldaternas livsvillkor och de värvades. Medan till exempel roteknekten kunde leva skyddad för inflationens verkningar var den värvade helt utlämnad till den. På sitt sätt kom de båda att representera halvproletären respektive proletären i 1700-talsamhället. Den värvade var ständigt tvingad att söka sig ut på arbetsmarknaden för att kombinera flera inkomstkällor för sitt och de sinas uppehälle, s.k. *income-pooling*.⁶⁸

Arbetsmarknadens löner

De egentliga tjänstehjonens löner bestod dels av kost och logi, en mindre summa pengar och/eller klädesplagg samt kanske ett par

65 Hirn 1970, 89, 92 f, 95; Fredenberg 1883, 43 f; i en del kontrakt föreskrevs också s. k. städsel, som alltså utbetalades utöver eller i stället för legan. Städslorna uppgick till betydligt mindre belopp än legorna. Mellan 1 1/2 och 3 daler silvermynt uppges i flertalet av fallen.

66 Frostérus 1765, se redogörelse för varje regemente.

67 RA. Statskontorets huvudarkiv: personalstater 1723-1799; jfr. Ljungberg 1924, 344 f.

68 Rörande uttrycket *income-pooling* se hänvisning i not 5 ovan.

skor per år. Tjänstehjonsstadgans lönetaxor fixerade lönerna på viss nivå men i realiteten kom även de att i någon mån följa inflationens stegringar. Stadshantverkens anställda hörde också hemma under denna årstjänstprincip. Men det fanns här olika kategorier bland gesällerna, dels de som var i sin mästares kost och logi och hade veckolön, dels sådana som hade eget hushåll och uppbar daglön. För de senare gällde av allt att döma principen att lön bara erhöles för tjänstedagar. Bland just dessa kan man räkna framför allt byggnadshantverkens anställda, som för det mesta inte hade arbete under vintertid då hantverket av naturliga orsaker låg nere och då heller ingen lön utbetalades. Dessa hantverkare kom därigenom att likna de vanliga daglönarna. Enligt Söderlund höll sig timmerkarlarnas i Stockholm daglön före 1760 vid omkring 20–22 öre silvermynt. 1764 skulle den ha legat vid ungefär en och en halv daler silvermynt men för daglönare i samma bransch i stadens tjänst vid endast drygt en silverdaler vid samma tid.⁶⁹ Manufakturernas arbetare avlöndes i allmänhet enligt stycklöneprincipen men var i en del fall ändå anställda enligt årstjänstprincipen. Det är inte möjligt att på grundval av förekommande löneuppgifter inom ”fabrikerna” ställa upp någon lönestatistik för frihetstiden. De sporadiska uppgifter som finns, gäller för det mesta spinnlöner. Enligt ett memorial av Eric Salander 1750 skulle lönetaxan för grovspinning ha varit något mer än 4 öre silvermynt per sträng, vilket ungefär motsvarade en dags arbete. I bästa fall skulle alltså en spinnare ha kunnat förtjäna inte fullt en daler silvermynt per vecka.⁷⁰

Ifråga om sjöfolkets löner har vi tillgång till uppgifter praktiskt taget bara för Ostindiska kompaniets personal. Enligt Kjellberg uppger en skeppsrulla för en Kina-resa 1749 att de s.k. gemena hade ett månadsgage på 14 daler silvermynt. För år 1767 anger en annan rulla att jungmäns och matrosers löner varierade mellan 9 och 16 daler silvermynt per månad.⁷¹ För sillarbetarna saknar vi löneuppgifter för frihetstiden. Men för 1790-talet uppger Utterström att månadslönen – arbetet pågick två till tre månader – skulle ha varierat mellan 50 och 60 daler silvermynt. Om man räknar ned denna lön

69 Utterström 1957 2, bil. 2a 450; Utterström 1957 1, 874-884; Söderlund 1943, 269-282; Söderlund 1949, 271-312.

70 Nyström 1955, 338 ff., 341 ff., 285-300; jfr. Kjellberg 1974, 326, 345.

71 Kjellberg 1974, 202 ff. (faksimil av skeppsrullor); se även rullor i Ostindisks kompaniets arkiv H 22, GUB.

enligt index, skulle man för 1760-talet notera 30–40 daler silvermynt per arbetare och månad. Det säger sig självt att en sådan beräkning är vansklig, eftersom andra relevanta faktorer i sammanhanget är okända.⁷² Vad som måste komplettera bilden vid en jämförelse mellan lönerna i olika branscher är givetvis storleken av de rådande levnadskostnaderna. Några säkra hållpunkter för en ”normal” individs dagsbehov av livsmedel samt av andra varor och tjänster finns inte. Varje beräkning på grundval av de fåtaliga uppgifter som trots allt finns blir osäker och schablonartad.

Det skall framhållas att priserna enligt Jörbergs beräkningar mer än femdubblades under perioden 1735–1804. Utvecklingen var närmast lineär med undantag av åren 1745–1749 och 1765–1769 (mössornas deflationspolitik). Den brantaste prisstegringen gällde de nödvändigaste livsmedlen. Men denna stegring var långt ifrån likartad i alla delar av landet. För Västsveriges vidkommande kan sägas att samtidens samstämmiga bedömning var att denna region var att betrakta som ”dyrort”.⁷³ På basis av Jörbergs uppgifter har jag beskrivit garnisoldatens reallöneutveckling i jämförelse med daglönarens. För att få en uppfattning om huruvida sådana löntagare överhuvudtaget klarade livhanken måste man gå till de absoluta talen. Av tabell 2 framgår den mycket stora skillnaden mellan de två grupperna. Det står helt klart att soldaten som familjeförsörjare aldrig kunde klara sig och de sina enbart på soldatlönen. Detta kunde däremot daglönaren med undantag av ett par femårsperioder.⁷⁴ Garnisonssoldaten tillhörde sammanfattningsvis den grupp i det frihetstida samhället vars familjer tvingades kombinera flera inkomstkällor för att kunna överleva. Varje familjemedlem, barn som vuxen, måste bidra med minst en inkomst, s.k. *income-pooling* tillämpades. Ifråga om garnisonssoldaten och hans familj kan man klart iaktta att hans arbetsgivare staten, inte tog något ansvar för honom och hans familjs hela uppehälle. Staten tillhörde i detta fall den grupp arbetsgivare som kan betecknas som moderna i den skiss som jag inledningsvis presenterat (tab. 1).

72 Utterström 1957 1, 159, 167-170: löneuppgifterna avser 1790-talet.

73 Jörberg 1972 2, levnadskostnaderna se Appendix II. Regionala prisindices nr 13 Göteborgs och Bohus län, se även 119 samt not 6, 119; Jörberg 1972 1, regionala prisserier, Appendix II.

74 Jörberg 1972 2, 588 ff.: regionalt fördelad löneserie under rubriken *Day labourer's wages*.

Tabell 2. Inkomster och utgifter för livsuppehållet per dag: värvade soldater och daglönare, 1735/39-1770/74. Genomsnitt per femårsperiod. Öre silvermynt (decimaler).

År	Inkomst,soldat	1 pers.< Utgifter > 2,5pers.		Inkomst,dagl.
1735/39	4,5	4,8	12	14,06
1740/44	5,1	4,8	12	12,7
1745/49	5,4	5,1	12,8	12,1
1750/54	4,8	4,5	11,3	13,8
1755/59	6,1	7	17,5	15,4
1760/64	7,7	11,5	28,8	22,5
1765/69	6,7	8,6	21,5	25,8
1770/74	8,3	10,9	27,3	23,7

Källa: Jörberg 1972, 1-2, beräkning av levnadskostnadsindex i Jörberg 1972, del 2, s. 119–120; Statskontorets huvudarkiv, personalstater, RA.

Anm.: Naturadeln av soldatlönen har omräknats till penninglön på grundval av gällande markegångspriser enligt Jörberg 1972, 2. 2,5 pers.= två vuxna och ett barn.

Den värvade krigsmakten och arbetsmarknaden: riksdagsdebatten under frihetstiden

Material och uppläggnig

I följande avsnitt behandlas ståndpunkter, argument och motiv i de meningsbrytningar som förekom i och mellan stånden i frågor som rörde arbetsmarknadens och den ”nya” industrins förhållande till den värvade krigsmakten. Syftet är att klargöra den generella samhällsrelevans som dessa frågor hade i 1700-talets Sverige. Till största delen var detta ämnen som främst hade anknytning till adeln och böndernas intressen. Jag har därför lagt tyngdpunkten i analysen på debatten på riddarhuset och i bondeståndet. Framställningen har grupperats i enlighet med det resonemang som jag fört i det föregående om motsättningen mellan årstjänstprincipen och marknadsprincipen i det frihetstida samhället. Jag vill understryka att jag inte tar ställning till de frågor som bl.a. Harnesk uppehållit sig vid i sina arbeten: patriarkalismen som arbetsdisciplineringsinstrument under den sena frihetstiden och under gustaviansk tid. Samtidigt är det självklart att årstjänstprincipen implicerade en traditionellt patriarkalisk hållning hos husbönder och företagare, inte minst ifråga om ansvaret för arbetskraftens hela uppehälle. Man skall emellertid se detta slags patriarkalism som ett uttryck för det förliberala samhällets allmänt korporativa karaktär, med andra ord mera som en yttring av hus-tavlans anda och av en närmast senfeodal samhällsordning. Det var

först med de tidigaste liberala idéernas genombrott, som de moderna patriarkaliska tankarna framfördes i diskussionen, den patriarkalism som Harnesk behandlat.⁷⁵

Facit över frihetstiden: debatten på riddarhuset 1778–1779

Med utgångspunkt från förslag av Kungl. Maj:t och av ett riksdagsutskott diskuterades på riddarhuset under riksdagen 1778–1779 den tidigare under frihetstiden ständigt dryftade tjänstehjonsfrågan. Med ovanlig klarhet framträdde i de långdragna debatterna 1778–1779 de grundprinciper som jag klargjort inledningsvis: årstjänstprincipen ställdes mot marknadsprincipen. Det är därför lämpligt att inleda analysen med att granska meningsutbytet mellan de olika debattörerna av vilka en del för övrigt varit med redan i frihetstidens skärmtytslingar i de aktuella frågorna.⁷⁶ 1772 hade statsledningen lanserat ett förslag till tjänstehjonsstadga som karakteriserades av frihetlighet och av en liberal inställning till arbetskraften. Detta förslag låg till grund för den proposition om ny tjänstehjonsordning som lades fram vid riksdagen 1778–1779. Förslaget harmonierade också med idéerna i ett liknande förslag som riddarhusets tjänstehjonsutskott presenterade vid samma riksdag och som också i stor utsträckning ställdes under diskussion *in pleno*.⁷⁷ Saken gällde att med hjälp av de aktuella förslagen råda bot på den ”folkbrist” som sedan länge påstods utmärka den svenska arbetsmarknaden. I riddarhusutskottets liksom i Kungl. Maj:ts förslag utgick man från att företagare och arbetskraft så långt det var möjligt skulle ges frihet att själva komma överens om anställningsvillkoren. Årstjänstkravet förutsattes stå kvar men lönevillkoren skulle få bli föremål för en privat och

---

75 Harnesk 1986 326-355; Harnesk 1990, 40-48, 72-84; jfr. även Utterström 1957 1 250-300, 302-309. Både Utterström och Harnesk har redogjort för den allmänna debatten i de aktuella frågorna. Inte minst har de båda pekat på Chydenius välkända roll som upphovsman till tjänstehjonsdebatten under 1770-talet. För mitt syfte har jag emellertid funnit det lämpligt att själv granska riksdagsmaterialet för att fokusera på särskilt de värvade regementenas anknytning till arbetsmarknadsproblemen, något som de nämnda forskarna inte haft anledning att göra.

76 Harnesk 1990, 50-71, 76-84.

77 AdRP 32, 1778-1779, 611-622, 657 ff.

en rent kommersiell uppgörelse. Också i övrigt framträdde en generösare och mera individualiserad attityd gentemot arbetarna. Men som nämnt innebar förslagen inte att årstjänstprincipen övergavs. Någon upplösning av denna gamla princip var det alltså inte fråga om. Men tendensen fanns där, vilket inte minst kom till uttryck i debatten då "liberalerna" tvingades utveckla sina argument och ställningstaganden. Härav kan man också se att den "liberala" ståndpunkten under 1770-talet hade uppenbar släktskap med den nya befolkningspolitik, som kännetecknade slutet av 1740-talet med de nya bestämmelserna om hemmansklyvning och senare också med nya regler om backstugu- och torpbebyggelse. Man kan här om man så vill använda termen halvproletärer om de arbetare som vid sidan av de traditionella tjänstehjonerna antogs befolka arbetsmarknaden. De förra hade tillgång till en liten men fast livsmedelskälla samtidigt som de ofta livnärde sig på lönearbete.⁷⁸ Tjänstehjonsutskottet stod inte enigt i sitt förslag. I själva verket anmälde sig flera reservanter mot den frihetliga linjen. En av de mest deciderade anhängarna av årstjänstprincipen var överkommissarien Lövenschöld. Konturerna av hans ståndpunkt sammanföll nästan helt med den idealtyp av årstjänstprincipen som jag skisserat i det föregående: fixerade löner i taxor, reglerade tider för uppsägning och anställning, kost och logi för arbetskraften, som förutsattes vara ung och kräva viss fostran osv. Lövenschöld räknade inte med någon fortgående förändring av samhällsförhållandena. Hans uppfattning var statisk och kan närmast karakteriseras som senfeodal. Till försvar för den gamla modellen hävdade han i sin reservation:

--- Uti samhällen måste små skenbara tvång för dess delar vika för verkliga fullkomligheter i det hela. Det skulle ej bli svårt att visa att dessa små skenbara tvång bidraga uti sitt sammanhang även till tjänstehjonets egen fördel, ej allenast i anseende till förmånen som även på deras lott belöper enär staten är i välstånd, utan ock därför att tjänstefolk icke ärna bli det (tjänstefolk, m.a.) så länge de leva. De tänka ock bli husbönder om icke nu skulle tilläggas tjänstehjonerna vida större förmåner än husbönderna ägt ---⁷⁹

78 AdRP 32, 1778-1779, 611-622, 657 ff.

79 AdRP 32, 1778-1779, 622-635 (hela Lövenschölds reservation); cit. 632.

Lövenschölds inställning i arbetsmarknadsfrågorna delades av en rad aktörer på riddarhuset och det kan därför vara lämpligt att närmare granska hans argument och utgångspunkter. Huvudsakligast fokuserade han på de enligt hans uppfattning stora olägenheter som hade uppstått sedan den nya befolkningspolitiken slagit igenom från mitten av århundradet. Strävandena att hålla de ”lägre folkklasserna” till idogt arbete hade misslyckats på grund av den lagstiftning som började tillämpas då. De gamla tjänstehjonslagarna hade satts ur spel genom den ”universella” friheten att klyva hemmanen, genom att backstugor tilläts samt genom att begreppen laga försvar och lösdrivare ansågs bära försvinna ur språket. Det senare påståendet baserade Lövenschöld uppenbarligen på den nya värvningslagstiftningen, som 1756 förändrades så att ingen som straff skulle dömas till krigstjänst.⁸⁰ Hemmansklyvningen och backstugubebyggelsen gav upphov till svag arbetskraft, enligt Lövenschöld. Brukningsdelarna blev alltför små för att kunna ge tillräckligt med mat åt arbetarna och det uppväxande släktet. I dystra färger tecknade Lövenschöld också backstugu- och inhysesbefolkningens attityd till arbetet. Den var lat och arbetade inte mer än den behövde för brödfödan. Backstuguhjon och inhysesghjon var helt enkelt ett släkte för sig, menade Lövenschöld:

Inhysesghjon löpa största faran i denna väg; ty traktan efter ära, höghet, odödligt namn, som jemte många andra omständigheter tvingar ståndspersoner till flit, känner så beskaffad allmoge ej. Den har ej heller några behov av värde som leder sig därtill. Den väljer ofta en sämre föda med bekvämlighet än en bättre som fordrar mer möda.---⁸¹

Det var inte nog med att de icke årstjänstbundna arbetarna avhöll sig från arbete. När de väl fann sig i behov av inkomst genom arbete stegrade de arbetslönerna. De fattigare husbönderna råkade då i stora svårigheter.⁸² Lövenschölds recept var detsamma som ordinerats under den tidiga frihetstiden. Genom en strängt tillämpad tjänstehjonsstadga av hävdvunnen typ – fixerade löner, fasta tider för

---

80 AdRP 32, 1778-1779, 622,624-625.

81 AdRP 32, 1778-1779, 623-625, cit. 623.

82 AdRP 32, 1778-1779, 627.

uppsägning och anställning samt följaktligen ett upphävande av de liberala hemmansklyvningsreglerna – skulle man driva upp antalet tjänstehjon och häva ”folkbristen”.

Lövenschöld satte också det upplösningstillstånd han tyckte sig kunna iaktta i samband med krigsmaktens rekrytering. Den nya befolkningspolitiken hade vållat stora svårigheter för bl.a. den värvade krigsmakten. Genom att ingen längre kunde dömas som lösdrivare till krigstjänst blev de värvningspengar, passevolansen som kompanicheferna uppbar, alldeles otillräckliga. De skulle ruineras genom att den fria och obundna arbetsmarknaden trissade upp städjepengar, löner och värvningssummor (den summa pengar som den nyrekryterade erhöll för värvning). Krigsmakten skulle alltmer tvingas konkurrera på lika villkor med andra intressenter på arbetsmarknaden.⁸³

Lövenschölds såväl som andra debattörers föreställningar i tjänstehjonsfrågan saknade en viktig dimension. De tycktes inte räkna med att de ekonomiska konjunkturerna i *hausse* och *baisse* växelvis gynnade marknadsprincipen respektive årstjänstprincipen. Under goda år – rik årsväxt, låga livsmedelspriser – steg efterfrågan på arbetskraften mer än utbudet. Arbetarna kunde därför driva upp löneanspråken. Detta fick till följd att det endast var de penningstarka husbönderna som kunde följa lönestegringen. Det var de som blev de drivande på efterfrågesidan och som också satte ett viktigt moment av årstjänstprincipen ur spel, nämligen lönefixeringen. Efter missväxter däremot är det uppenbart att förhållandena blev de omvända. Klen avkastning från växtodlingen ledde till kraftigt stegrade livsmedelspriser. Efterfrågan på arbetskraft minskade i betydande grad medan utbudet ökade bl.a. genom utslagning av mindre jordbrukare och halvproletärer. För att överleva blev det av avgörande betydelse att finna en inkomstkälla. Allra fördelaktigast var en inkomstkälla som kunde erbjuda till och med inflationsskyddad lön, med andra ord, anställning som tjänstehjon på traditionella villkor med kost och logi samt en liten årslön. Årstjänstprincipen framstod som en räddning, laga försvarsbegreppet blev en välsignelse.

Så till diskussionen på riddarhuset om de olika stadgeförslagen. Lövenschölds motståndare hade samma mål för ögonen som denne:

---

83 AdRP 32, 1778-1779, 633 f.

befolkningsökning till fromma för samhällsekonomin. Men i likhet med ständerna i slutet av 1740-talet hade de en annan lösning på problemet. Lönerna borde snarast släppas fria. Var och en som var hågad skulle få bilda familj om än under små ekonomiska omständigheter och därigenom höja "folknumren", varje individ skulle utan påverkan få utbjuda sin arbetskraft var och när han eller hon så önskade. Att "folkbrist" hade uppstått berodde på de rigorösa bestämmelserna för tjänstehjonen ifråga om laga försvar. Folket flydde landet. Lönetaxor, menade "liberalerna", kunde aldrig upprätthållas och då var det lika bra att avskaffa dem. Inte ens en tjänstehjonsstadga var nödvändig, eftersom parterna på arbetsmarknaden själva kunde göra upp om aktuella villkor. En av bröderna von Engeström formulerade sig i ordalag som något påminner om Karl Marx' sjutiofem år senare:

---Den gemena hopen har ej mer än sig själva och sitt arbete att råda om, tages det ock bort huru kan den sedan kallas fri? Fastän den fått namn av den ringa, den gemena hopen torde den dock utgöra landets styrka, böra heta de arbetande medborgare och visserligen icke med träldoms band försvagas---⁸⁴

I den fortsatta diskussionen återkom bl.a. Stierngranat, den kanske främste förespråkaren för en "liberal" linje, med ytterligare argument för denna ståndpunkt. I ett av sina inlägg formulerade han själva grundvalen för en ekonomisk liberalism på arbetsmarknaden. Han menade att med frihet måste förstås både arbetarens och husbondens frihet att sätta pris på arbetet. Ingen tredje part kunde sätta hinder för detta. När en sådan ömsesidig frihet förelåg skulle priset jämka sig till sin rätta nivå, båda parter till nytta.⁸⁵

"Liberalernas" motståndare tog i diskussionen upp flera av de argument som Lövenschöld formulerat i utskottet såsom reservant men anförde också en del nya. Flera debattörer på den konservativa sidan underströk den roll som utvandringen spelade för bristen på tjänstehjon och fäste särskilt uppmärksamheten på den ökade invandringen till städerna. För att förhindra denna invandring borde man ha olika tider för tjänstebyte i staden och på landet. En ivrig

---

84 AdRP 32, 1778-1779, 222, 224, 229-234.

85 AdRP 32, 1778-1779, 233 ff.

anhängare av årstjänstprincipen hävdade också att de arbetargrupper som begav sig in till städerna klemades bort av det lättsinniga stadslivet. De vandades vid höga löner och vid att slå dank, konstaterade han.⁸⁶ En annan av de konservativa, för övrigt rikshistoriografen Anders Schönberg, målade ut farorna med arbetslöshet för backstugu- och inhysesshjon på de platser där arbetstillfällena var fåtaliga – ”där rörelsen är trög”. En helt fri arbetsmarknad utan årstjänsttvång skulle ge upphov till lättja men också skada dessa de fattigaste. Svält och nöd i brist av arbete skulle breda ut sig.⁸⁷ Andra anhängare av årstjänstprincipen lyfte fram de stora olägenheter som skulle uppstå på marknaden om lönetaxorna skulle avskaffas. Fixerade löner huvudsakligast *in natura* betydde inte så mycket för den rike husbonden eller företagaren (flertalet av ledamöterna på riddarhuset var sannolikt relativt välbeställda). Men de var av stor vikt för fattiga såväl adelsmän som bönder. Om lönerna släpptes fria skulle sådana jordägare drabbas fatalt.⁸⁸ I likhet med Lövenschöld i utskottet underströk en del av de konservativa problemen i samband med krigsmaktens rekryteringsbehov och arbetsmarknaden. En av dem framhöll att överallt där man hade lönetaxor rådde också ordning och reda. Om man inte bibehöll fixerade löner enligt taxa skulle, hette det, kronan inom tre år inte längre kunna värva soldater,

---ty den vore väl galen som för en ringa lön och knappt underhåll underkastar sig att som militär slita ont och våga liv och lem då han hos mig får 600 daler för det han äter, dricker, sover, låter härbärgera och kläda sig varmt och väl och ej gör mer än han vill.---

En annan av de konservativa instämde häri och framhöll att om 70 000 soldater, båtsmän m. fl. nöjde sig med sina taxeenliga löner så borde även ”tjänstehjonshopen” kunna göra det.⁸⁹ Mot denna föreställning invände en av ”liberalerna” och påpekade att taxorna för legor och löner inom krigsmakten lika litet efterlevdes som de för tjänstehjonen.⁹⁰

86 AdRP 32, 1778-1779, 224f.

87 AdRP 32, 1778-1779, 225-227.

88 AdRP 32, 1778-1779, 234-236.

89 AdRP 32, 1778-1779, cit. 236, 242.

90 AdRP 32, 1778-1779, 243.

Diskussionen 1778–1779 på riddarhuset om tjänstehjonen och arbetsmarknaden visade i huvudsak upp två åsiktsriktningar. Den ena räknade med att fixerade löner med inte alltför stora regionala variationer, årsanställning med fasta uppsägnings- och städslotider enligt 1739 års stadga samt en markerad intolerans inför daglönare och ”lösa” arbetare skulle säkra tillgången på arbetskraft. Klart är också att företrädarna för denna uppfattning hade svårt att tänka i termer av förändring och dynamik. Antalet tjänstehjon antogs vara konstant, det gällde bara att tvinga dem att träda fram och att avhålla sig från olagliga arbetsformer. Det skall emellertid sägas att det fanns sådana bland anhängarna av årstjänstprincipen som egentligen inte uppfattade tjänstehjonen som söner och döttrar till bönderna i enlighet med ett traditionellt moment i årstjänstprincipen. Tjänstehjonen var bara sällan, framhöll dessa, bondens barn utan ”avföda” av soldater, ryttare, båtsmän, sockenhantverkare, torpare o. likn.⁹¹

Den motsatta åsiktsriktningen kan betecknas som ”liberal”, även om föreställningen om årsanställningen som den ”naturliga” formen för anställning inte var helt uttraderad hos dess företrädare. De menade att man inte gärna kunde förmäna tjänstehjon och andra arbetare som varande fria människor att med företagare och husbönder komma överens om anställningsvillkoren. Fixerade löner kunde ändå inte upprätthållas, det visade erfarenheten. Vidare kan man anta att ”liberalerna” såg positivt på tillväxten av halvproletärer, dvs torpare, backstugusittare o. likn. som ett väsentligt inslag i arbetskraftsutbudet. Man kan inte frångämma ”liberalerna” vissa drag av tillväxttänkande. Detta kom främst till uttryck i önskningsar om en växande befolkning så som de hägrande visionerna om ett högre ”folknummer” som formulerades i samband med den nya befolkningspolitiken vid mitten av 1700-talet. Däremot var det aldrig fråga om föreställningar om växlande konjunkturer. I motsats till de konservativa föreföll ju ”liberalerna” snarast räkna med en stadig och ständigt ökande efterfrågan på arbete från företagarnas sida. De konservativa föreställde sig att rekryteringen till krigsmakten – både den roterade/indelta och den värvade – kunde ske smärtfritt bara om den civila arbetsmarknadens löner förblev fixerade. Annars skulle krigsmakten inom vilken fasta legor och löner

---

91 AdRP 32, 1778-1779, 250.

antogs råda, förlora sina möjligheter på denna marknad. När det gäller roteringen/indelningen är det lätt att se de berördas motiv; fria löner skulle försvåra böndernas rekrytering av manskap till rotarna. Vad anhängarna av årstjänstprincipen inte alls berörde var förhållandet att roteknektar, ryttare och båtsmän avlönades på annat sätt än tjänstehjonen. De kunde jämföras med torparna, de bedrev jordbruk som bönderna om än i liten skala. En liten och fixerad lega kunde alltså uppvägas av möjligheten att få ett eget tak över huvudet, att bli nästan besutten. När det gällde den värvade krigsmaktens rekryteringsbehov skulle det enligt de konservativa kunna tillgodoses utan större men för officerarna bara om man behållit fast vid årstjänstprincipen, så att lösdrivare kunde dömas till krigstjänst. Detta var Lövenschölds uppfattning i tjänstehjonsutskottet, övriga konservativa debattörer berörde egentligen inte de värvade truppersnas rekrytering. Men man vågar ändå anta att Lövenschölds syn på saken delades av de flesta i det konservativa lägret. Roteringen/indelningen var i flera viktiga avseenden ett militärt uttryck för årstjänstprincipen. Ansvaret för knektens uppehälle – hemkallet, torpet m. m. – var fullständigt, roteknekten betraktades ofta av rotebönderna som en extra dräng inom rotens hushåll. Det var med andra ord ingen tillfällighet att en hel del konservativa i debatten såg sig manade att särskilt värna om detta system. Samtidigt kan man emellertid inte komma ifrån att denna föreställningsvärld rymde en motsägelser. Slutsatsen att roteknekten och hans arbetskraft tillhörde roten var väl inte helt felaktig men samtidigt var onekligen rotesoldaten i många avseenden långt mer oberoende än vanliga tjänstehjon. Han kunde bedriva hantverk som gärningsmännen på landet och han kunde sälja sitt arbete som daglönare. Det är därför inte fel att säga att denna militära variant av årstjänstprincipen bar på fröet till en förändring. Som någorlunda fria daglönare medverkade knekten, båtsmannen, ryttaren på längre sikt till en nedbrytning av årstjänstprincipen genom att så att säga sälja sin arbetskraft styckvis. Noga taget innebar även de värvade truppersnas rekrytering och dess anknytning till en arbetsmarknad där årstjänstprincipen förutsattes råda, en motsägelser. Tanken var ju att rigoröst tillämpade årstjänstregler enligt stadgan skulle erbjuda tillfällen för de värvade trupperna att för låga kostnader rekrytera lösdrivare. Men går man ett steg vidare innebar ju detta också att en fullständig kontroll över

arbetsmarknaden på sådana premisser – åtminstone tidvis – i själva verket uteslöt värvning av lösdrivare. Om alla befann sig i årstjänst eller hade annat laga försvar – vilket ju var idealet – fanns ju heller inga lösdrivare. Enligt årstjänstprincipen var det värvade systemet en anomali samtidigt som det utgjorde eller skulle utgöra ett instrument för upprätthållande av denna princip.

Frihetstidens diskussioner

De linjer längs vilka diskussionen om arbetsmarknaden fördes 1778–1779 var knappast nya. Går man tillbaka till riddarhusets debatter, memorial och allmänna besvär i början av frihetstiden finner man i stort sett samma ståndpunkter och argument. Den enda skillnaden är att före mitten av 1700-talet var den frihetligare ”liberala” uppfattningen glest eller inte alls företrädd. De konservativa aktörernas pläderingar riktade sig i stället mot en verklighet som påstods betänkligt fjärma sig från den traditionella årstjänstprincipen. De i taxor föreskrivna lönerna upprätthölls inte, utvandringen från landet samt invandringen till städerna skapade ”folkbrist” osv. En del av de adliga konservativa var till och med beredda att gå ännu längre och upphäva den s.k. fria flyttningsrätten, dvs. tjänstehjonens frihet att säga upp sin årstjänst på hösten och ta ny sådan på annat håll. I något fall hävdades att provinser med ett stort antal arbetare borde lämna ifrån sig en del av dem till folkfattigare distrikt. Adeln i Jönköpings län menade i en besvärsskrivelse att adeln borde få förtur till sina frälsebönders barn såsom tjänstehjon. Tankegångarna liknar dem som i Danmark låg till grund för lagstiftningen om det s.k. stavnsbaandet.⁹² Vid riksdagen 1731 drog man också upp arbetsmarknadens samband med antalet hemmansbruk och hemmansklyvningen. Då hemmansklyvning var förbjuden, framhöll en av ledamöterna på riddarhuset, hade skattebönderna i stället tagit sig före att bygga backstugor och torp, vilka inte kunde rivas eftersom de låg på böndernas egen mark. I Östergötland där han var landshövding, påstod denne vidare, hade antalet sådana ökat till 4 000 vilket gav upphov

---

92 AdRP 6, 1731, 110f; AdRP 8, 1734 11, 610 f; AdRP 5, 1726-1727, 697-701.

till folkbristen. Denna slutsats mötte instämmanden också från annat håll.⁹³ Även bönderna slog från sin utgångspunkt vakt om årstjänstprincipen, vilket bl.a. kom till uttryck i diskussionen om ny tjänstehjonsordning 1723. Framför allt såg bönderna med stor oro på alla rörliga individer som kunde störa den lokala arbetsmarknaden, ”träddragare, häktemakare, lättingar” m. fl. Det var viktigt att tillräcklig och inte minst billig arbetskraft fanns att tillgå på platsen. Samma synpunkter återkom också inför tillkomsten av 1739 års tjänstehjonsförordning. Begränsningen av antalet hemmavarande barn i allmogehushållen i denna stadga var emellertid något som bönderna inte hade ställt sig bakom. I besvärakterna från bönderna riktades ofta klagomål mot denna inskränkning, som ju främst avsåg att tillhandahålla arbetskraft för ståndspersonerna.⁹⁴ Borgarståndet, präglat av skråintressen och byråkratiska synpunkter, värnade också i allmänhet om årstjänstprincipen. Det riktade också upprepade gånger uppmärksamheten på de rörliga personer i och utom städerna som tenderade att överskrida förbudet mot landsköp. Sådana ”handlande” betraktades mer eller mindre som lösdrivare. Prästeståndet tycktes huvudsakligast ansluta till bondeståndet i dessa frågor.⁹⁵ I samband med en generaldebatt på riddarhuset vid riksdagen 1746-1747 om hemmansklyvningen, fick den nya befolkningspolitiken sitt genombrott. Intill dess hade 1/4 mantal varit nedre gränsen för vad som kunde tillåtas ifråga om uppdelning av hemman. I praktiken medgavs efter beslut 1747 att ett hemman kunde uppdelas i hur små bråkdelar som helst. På litet längre sikt banade denna liberalisering också väg för backstugu- och torpbebyggelse i större omfattning än vad som tidigare varit fallet. Förespråkarna på riddarhuset för den nya befolkningspolitiken argumenterade helt efter ”liberala” linjer. Sloandet av de gamla klyvningsreglerna hade ett ändamål. Genom positiva åtgärder av detta slag skulle man skapa förutsättningar för arbetarna att sätta bo och därigenom höja ”folknumren”. I diskussionen formulerades argument som karakteriserade den tidigare politiken som skadlig. Hindren för allmogen att behålla sina barn

---

93 AdRP 6, 1731, 110f.

94 BondRP 1, 1720-1727, 304; BondRP 3, 1738-1739, 220.

95 Klagomål över landsköp, månglerskor och småkrämare förekom nästan alltid i borgarståndets besvärakter, se exempelvis BorgRP 6, 1738-1739, 649; PrästRP 6, 1723, 520f.

hemma hade tvingat de unga in till städerna och skapat ”folkbrist”. Överhuvudtaget hade de stränga bestämmelserna injagat skräck i arbetsfolket som sökte fly landet.⁹⁶ Anhängarna av den gamla politiken gjorde sig dock hörda i meningsutbytet. De hävdade med bestämdhet att de uppmjukade klyvningsreglerna bara skulle skapa arbetare utan tillräcklig bärgning på torp och i backstugor. Dessutom framhölls att den helt fria klyvningsrätten skulle hota skogarnas bestånd – ett gammalt argument mot torpbebyggelse – eftersom bondebefolkningen säkerligen skulle komma att hämta bränsle, virke för gårdslen o. dyl. ur skogarna. Motståndarna till den nya politiken blev alltmer offensiva under 1750-talet, då en ny högkonjunktur – bl.a. låga livsmedelspriser – skapade fördelar för arbetarna, som inte behövde utbjuda sin arbetskraft i samma utsträckning som i ”dyrtid”. Vid riksdagen 1751–1752 pläderade också en del ledamöter på riddarhuset för en återgång till hårdare tag och till 1739 års modell, inte minst för att den fria politiken drev upp lönerna under högkonjunkturen.⁹⁷ Också i bondeståndet framlades synpunkter på den nya befolkningspolitiken. Det fanns här ett självklart motiv för en mjukare linje: bönderna ville få behålla sina barn hemma hos sig utan hinder av det högsta antal som tjänstehjonsstadgan stipulerade. Men också i bondeståndet förekom uttalanden om den tilltagande utvandringen som ett argument för en liberalare lagstiftning.⁹⁸

Jag har här belyst endast huvuddragen av den klimatförändring som ägde rum i de aktuella frågorna vid mitten av 1700-talet. Den tidigare forskningen, främst Utterström, har ju i ett brett perspektiv tecknat den allmänna bakgrunden till denna förändring och granskar ingående debatten kring arbetsmarknadsfrågorna vid denna tidpunkt, inte bara diskussionen i riksdagsstånden. Han understryker upplysningssidéerna och de naturrättsliga föreställningarna hos några framträdande aktörer såsom drivkrafter bakom den nya befolkningspolitiken. Först i andra hand pekar han på de rena profitmotiven, de rent merkantilistisk-utilistiska motiven i sammanhanget. Man får av Utterströms framställning på denna punkt intryck av att han velat betona den svenska merkantilismens hemvävda och milda karaktär

---

96 AdRP 15, 1746-1747 1, 416 f. 4474 463f. 470-472.

97 AdRP 15, 1746-1747 1, 447 f., AdRP 18, 1751-1752, 86 f.

98 BondRP 6, 1746-1747, 37f.

i kontrast till kontinentens betydligt krassare profil. Det är svårt att se att de av upplysningen färgade humanitära synsätten på arbetskraften, vilka onekligen också kläddes i ord i debatten, levde ett eget oberoende liv i det aktuella sammanhanget. Det fanns ju ett klart incitament för statsledningen och de företagargrupper, som genom hattpartiet bar upp statsmakten, att på allt sätt söka skapa ett stort arbetskraftsutbud, som var tänkt att självgenerera sig, ett utbud som främst skulle tillgodose manufakturerna och dess behov av förhållandevis okvalificerade arbetare. Den naturliga metoden att bygga upp ett sådant "förråd" av arbetare var att ge efter för mångas rop på frihet och på att få bli besuttna på ett eller annat sätt. Genom uppkomsten av ett skikt småbönder men också av jordfattiga och kame-ralt sett obesuttna med behov av lönearbete för sin utkomst, kunde man också tillgodose industrins behov av sådana lönearbetare, vilka så att säga bara på deltid behövde utkomst av lönearbete. En grupp halvproletärer skulle förmås att formera sig, ett passande elastiskt arbetskraftsutbud skulle skapas. Detta påpekar också Utterström – dock utan sätta det i förgrunden – genom att ingående referera diskussionerna i olika riksdagsutskott från mitten av seklet. I mindre sekreta deputationen uttrycktes öppet – ehuru i tidens egen språk-dräkt – dessa tankegångar om nyttan av halvproletärer. Denna sida av utilismen och reformmerkantilismen, framhåller Utterström, hade präglats av Jakob Faggot i särskilt hög grad men också av Anders Johan von Höpken och Carl Ehrensvärd (bror till den mer namnkun-nige Augustin Ehrensvärd och liksom denne artilleriofficer).⁹⁹

Krigsmakten, jordbruket och arbetsmarknaden

Rekryteringen till både den roterade/indelta delen av krigsmakten och den värvade samt deras samband med "arbetarfrågan" och "folkbristen" berördes vid upprepade tillfällen i riksdagsdebatten under frihetstiden. Det var naturligt att det främst blev adeln och bönderna som uppehöll sig vid dessa samband. Många av riddarhusets ledamöter var ju officerare och hade i sak ett starkt intresse för

---

99 Utterström 1957 1, 228-275, se särskilt 265f. 270f.

sådana frågor. Många av bönderna var förutom husbönder på en lokal arbetsmarknad också s. k. roteintressenter i sin hembygd. Vid två tillfällen under epoken, 1726–1731 och några år i början av 1750-talet, hamnade rekryteringen av de värvade trupperna – garnisonsförbanden – i centrum för diskussionen. Saken gällde vid dessa tillfällen utarbetandet av nya värvningsförordningar. Vidare aktualiserades de värvade regementenas belägenhet i samband med regimskiftet 1766 och i slutet av frihetstiden. Jag har valt att i det följande koncentrera framställningen kring de två tillfällen då reglerna för värvning debatterades, framför allt för att de olika intressenterna – officerare och rotebönder – i dessa sammanhang som mest fullödigt formulerade sina argument och ståndpunkter. En ganska tydlig bild av riksdagsopinionen kring det värvade systemet och indelningsverket samt relationerna dem emellan framträdde. Den 1 december 1727 kungjordes en ny värvningsförordning. Det viktigaste innehållet i denna har jag redan redogjort för. Tillkomsten av förordningen och tillämpningen av den fram till riksdagen 1731 skapade vånda och ibland livlig diskussion mellan de berörda parterna. I meningsmotsättningarna möter en antagonism mellan stad och land, en spänning mellan militärt urbana intressen och allmogens eller indelningsystemets försvarare. Det är också riktigt att betrakta motsättningarna som en konfrontation mellan lokalsamhälle och centralmakt. Före kungörelsen av 1727 års värvningsförordning hade statsledningen den 17 augusti 1726 utfärdat en annan värvningsstadga. Drygt en månad senare detta år kom saken till bondeståndets kännedom. Ståndets ledamöter hade alltså dessförinnan inte vetat något om denna stadga. Budet härom gav upphov till stark upprördhet och het diskussion bland bonderiksdagsmännen. Det framkastades att de hemmavarande bönderna i de olika landsändarna felaktigt skulle kunna få intrycket att ståndet hade gått med på ett större värvningspådrag ute i länen. Man frågade sig också om stadgan strängt taget inte kränkte ständernas lagstiftningsrätt. Ståndet fattade till sist beslut om att förhöra sig hos landshövdingarna huruvida värvningar ute i provinserna redan hade satts igång. Vidare skulle ett memorial till Kungl. Maj:t sättas upp vari begärdes uppskov med stadgan till dess ståndet hade hunnit diskutera och ta ställning till innehållet i den. Bönderna vann stöd av både borgar- och prästeståndet i frågan. Det senare påpekade för övrigt i sin besvärssakt det olämpliga i att

kyrkoböckerna användes för profana ändamål såsom vid mantals-skrivningar och värvningar.¹⁰⁰ Efter utskottsbehandling och olika deputationers betänkanden tog bondeståndet på sommaren 1727 ställning till de synpunkter som framkommit under denna process samt till själva stadgan. Det samlade intrycket av bondeståndets ställningstagande är entydigt. Bönderna underströk sin motvilja mot att värvare kunde tänkas göra intrång i lokalsamhället och inte minst när det gällde dess arbetsmarknad. Dem som värvaren kunde rekrytera i ett län borde enligt bondeståndet mönstras och förpassas av landshövdingen sedan denne förvissat sig om att värvningen hade gått lagligt till. Värvaren borde vidare åläggas, menade man, att vistas i städerna, helst i residensstäderna, och på marknadsplatserna. Värvaren skulle visserligen få utnyttja agenter och angivare ute på landet men dessa skulle inte på eget bevåg få peka ut någon som försvarslös. Detta skulle uteslutande vara en uppgift för kronofunktionärerna.¹⁰¹ Bondeståndet framhöll vidare med skärpa att lösdrivare vid uppkomna vakanser i första hand borde tillfalla roteringen eller indelningen på platsen.¹⁰² Böndernas inställning präglades av kompromisslöshet. Man kan i protokollen inte ta miste på den ängslan bönderna kände inför att bli berövade sin arbetskraft och sitt rekryteringsunderlag för roteringen. Lokalsamhället sökte slå igen sina portar inför hotet från yttervärlden. I den skrivelse med påminnelser ifråga om stadgan, som ständerna i augusti 1727 avlät till Kungl. Maj:t blev böndernas inställning och krav på väsentliga punkter tillgodosedda. När det gällde den punkt som rörde frågan om värvarens uppehållsplats under sitt uppdrag kan det vara värt att citera några ord, eftersom de så klart visar vilket resonemang som låg bakom kravet att värvaren skulle vistas i städerna. De skulle befinna sig där ”eftersom värvaren i städerna sin förrättning ändock behörigen och lagligen kan bestyra...”. Bönderna uppfattade det alltså som självklart att värvning och värvare hörde ihop med staden och livet där. Lösdrivare kunde, hette det fortsättningsvis, genom kronofunktionärerna överlämnas till värvaren i staden liksom frivilliga kunde uppsöka honom där, genom ”förut skedd publikation”. Även mark-

100 BondRP 1, 1720-1727, 374f. BorgRP 3, 1726-1727, 47, 51, jfr. 61 f. 438; PrästRP 7, 1726-1731, 493.

101 BondRP 1, 1720-1727, 622-624.

102 BondRP 1, 1720-1727, 623.

nadsplatserna som uppehållsplat angavs i skrivelsen samt medgivet att värvarens angivare kunde få vistas på landet. På en annan punkt hade bondeståndet emellertid fått ge vika för andra och starkare intressen. Det gällde förtursrätten till krigstjänstförfallna. Ständerna hade här enats om att roteringen eller indelningen i dess helhet i respektive län inte skulle ges förtur framför värvare från garnisonerna. Endast det roterade eller indelta kompani inom vars distrikt lösdrivaren påträffades skulle ha denna förtur. I andra fall skulle de värvade regementena få behålla sina ”uppspanade” rekryter. Motivet härtill var att det föreföll orimligt att en värvare som använt möda och omkostnader på att få fatt på en rekryt, skulle tvingas lämna ifrån sig denne för att avhjälpa vilken vakans som helst vid roteringen eller indelningen inom ett helt län. En sådan förtur för indelningsverket skulle, menade man, ha eliminerat alla möjligheter för de värvade trupperna att få lösdrivare. I den slutliga stadgan av den 1 december 1727 blev ständernas skrivelse av avgörande betydelse. Nästan på varje punkt sammanföll de båda dokumentens ordalydelse.¹⁰³ Statsledningen tvingades, som framgick, i största utsträckning ta hänsyn till böndernas krav och synpunkter på rekryteringen till krigsmakten. När det gällde indelningsverket kan man iaktta att detta inte minst mentalt tycks ha varit väl integrerat med lokalsamhället på landet. Hela detta system var infogat i byalaget och bönderna värnade om det. Ekonomiskt och idémässigt hörde det hemma under det jag kallat årstjänstprincipen. Böndernas hållning till den värvade krigsmakten var den rakt motsatta. Dess rekrytering betraktades som ett intrång i lokalsamhällets dagliga liv, ett intrång som dessutom förde med sig flyktighet, rörlighet, falska löften, penninghushållning, löneförändringar, i allo sådant som oroade lokalsamhällets bofasta. Värvarna och de värvade trupperna var någonting som hörde staden till, det var där sådana borde hålla sig. Bondeståndets attityder i detta sammanhang speglade en hel föreställningsvärld där gränserna mellan stad och land var mycket skarpa, en åskådning som det för övrigt delade med skråna i städerna. Denna arbetsdelning framstod som ett givet och oföränderligt faktum. Värvarna – liksom andra rörliga element – tenderade att på mer än ett sätt suddas ut denna gräns. De var kringvärvda av en ”stadsluft” – löftesrik men

---

103 Svenska riksdagsakter 2, 1726-1727, 433-437.

samtidigt oroande. Det skulle emellertid visa sig att 1727 års förordning inte utgjorde sista ordet i diskussionen om de värvade regementena. Två stockholmsofficerare, Cronstedt och Posse, inlämnade till riksdagen 1731 en klagoskrift med anledning av svårigheter som mött i rekryteringen vid tillämpningen av den nya stadgan. Bl.a. Cronstedts och Posses invändningar ledde småningom – i augusti 1731 – till den resolution, som jag refererat ovan och som ju medförde vissa lättnader för de värvade regementenas rekrytering. Officerarnas klagomål mötte ingen förståelse i bondeståndet. Inte heller borgarståndet tycktes särskilt angeläget att diskutera saken. Först då Cronstedt och Posse hotade att säga upp sina *passevolans*-kontrakt med kronan, sattes granskningen av stadgan från 1727 igång.¹⁰⁴ Resolutionen den 18 augusti 1731 vilade på den ständernas skrivelse som lämnats till statsledningen tidigare under sommaren detta år. Eftersom denna skrivelse detaljerat redogör för uppfattningar och föreställningar hos berörda parter – officerarna och ständerna – rörande de värvade truppersnas ställning i samhället finns det skäl att närmare redogöra för dess innehåll. Posse var chef för Livgardet, Cronstedt artillerichef i huvudstaden. Ständernas skrivelse berörde formellt därför förhållandena i stockholmstrakten, men inte desto mindre kom ständernas syn på saken att gälla värvningen i hela riket genom resolutionen 1731. Den första punkten gällde värvning ”under dryckesmål”. Här fann ständerna att den som gav sig i lag med värvare och lät sig beskänkas skulle tvingas stå kvar vid värvningen i nyktert tillstånd. Bara om list och bedrägeri, förklädnad o. dyl. hade förekommit, skulle värvningen betraktas som olaglig. Borgare, hemmansbrukare, torpare och folk som ombesörjde skjutsningar undantogs helt från dessa värvningsmöjligheter såvida inte sådana frivilligt tog värvning. Cronstedt och Posse ansåg sig ha goda skäl att söka ändra 1727 års förordning på denna punkt. Det var ju väl känt, menade de, att ”det gemena folket” hyste ”osmak och fasa for krigstjänsten, emedan de inte visste vad sådan tjänst innebar. Självstympningar hade av detta skäl förekommit och det hade därför alltid ansetts tillåtet för värvaren att ”locka” och ”pläga” presumtiva rekryter bl. a. genom ”trakterande”. Genom sådana anstalter, framhöll de, kunde man ofta förmå folk att ta värvningspengar ”då rädd-

---

104 BondRP 2, 1731-1734, 29 maj 1731; BorgRP 4, 1731, 166, 203 f., 212 f., 223, 228 f.

hågan och den annars liksom inplantade osmaken försvunnit”. När de väl hade värvats och tjänstgjort en tid ”hade de blivit mer hågade”.¹⁰⁵ Vidare hade ständerna också bifallit Cronstedts och Posses begäran att frivilligt värvade drängar direkt efter det att de godkännts för krigstjänst skulle ”svära fanan” även om de i enlighet med förordningen skulle stå kvar i civil tjänst till dess anställningsåret löpt ut. Avsikten med denna eftergift var att för alla eventualiteter omedelbart ställa rekryten under krigslagarna.¹⁰⁶ Av en annan punkt i ständernas skrivelse framgick att mantalsskrivning var av avgörande betydelse för bedömning av eventuell försvarslöshet. Här ville de klagande att ynglingar som fyllt 15 år och två år före året för värvning inte varit noterade i mantalslängden, skulle betraktas som förfallna till krigstjänst även om de under värvningsåret var antecknade i denna. Ständerna däremot fann att försvarslöshet rimligen bara kunde föreligga då vederbörande samma år som värvningen ägde rum icke var mantalsskriven, vilket stod i överensstämmelse med stadgan.¹⁰⁷ Cronstedt och Posse hade också klagat över att roteeringen och indelningen ständigt gavs förtur till fasttagna lösdrivare. Här hade de båda målat ut situationen i grälla färger. Rotebönderna hade en synnerligen enkel uppgift i sin rekrytering, konstaterade de. Rekryterna var med hänsyn till de goda löneförmånerna villiga att träda i knekttjänst. Dessutom fick ju många av dem möjlighet att stanna kvar i sin hemtrakt i hägnet av släkt och familj. De kunde också ”i större frihet leva, som dem helst behagar” hemma på roten. Värvaren däremot mötte stora svårigheter, bl.a. därför att han ”över hela provinsen hatad är...”. Mot bakgrund av den stora ”möda, flit och omkostnad” som värvare hade med att skaffa en rekryt vore det inte mer än skäligt att han också fick behålla denne framför roteeringen. Annars skulle det ställa sig nästan omöjligt att skaffa rekryter överhuvudtaget. Också andra svårigheter dök då och då upp, hade Cronstedt och Posse framhållit. Det förekom att släkt och vänner till lösdriverianklagade

---

105 Svenska riksdagsakter 3:1, 1731-1734, 355 f.

106 Svenska riksdagsakter 3:1, 1731-1734, 357 f.

107 Svenska riksdagsakter 3:1, 1731-1734, 358.

Garnisonsregementet i Göteborg benämndes för det mesta efter sin regementschef. Överste Carl Edvard von Hessenstein (1737-1769) var i själva verket minderårig – ca. tio år gammal - vid sitt tillträde som regementschef i Göteborg år 1747. Han var son till Fredrik I och dennes älskarinna Hedvig Taube. (Källa: Uniformsritningar serie I, s. 65-67 KrA)

___...resa omkring och till att få behålla sin frände i orten med all flit bemöda sig att skaffa honom en vakant rote, hellre än att han skall bliva gardeskarl (Posses truppslag, m. a.) som de mena vara en stor svårighet.

Ofta fann man också en ledig rote någonstans.¹⁰⁸

Också på andra punkter tillbakavisade ständerna Cronstedts och Posses klagomål. Bl.a. avslogs deras förslag att landshövdingeämbetena skulle ombesörja rekryteringen till Livgardet. Här kan man för övrigt se en direkt parallell med förhållandena i Preussen där de lokala myndigheterna i en del distrikt hade ålagts rekrytering av soldater. Vidare avslogs förslagen att låta värvarna själva och på eget ansvar ifråga om skadestånd m. m. fånga in lösdrivare samt att publikationer om värvning inte skulle anslås i värvningsorterna.¹⁰⁹ Det är självklart att Cronstedt och Posse överdrev de värvade regementenas belägenhet för att stärka argumenten för sina förslag. Men bl.a. mot bakgrund av det motstånd bönderna själva mobiliserade framstår motsättningen och motsatsen mellan det värvade systemet och indelningssystemet eller allmogesamhället som rimliga och sannolika. Vad jag här emellertid vill peka på är inte själva realförhållandena utan den argumentation, det språk och de motiv som faktiskt användes av berörda parter i de sammanhang där dessa menade sig beskriva den aktuella verkligheten. Värvarna och de värvade truppena spelade rollen av urbaniseringsfaktor, inte minst på det mentala planet. Rotarnas och landsbyarnas invånare framstod som försvarare av det gamla agrarsamhället, av årstjänstprincipen.

Krigsmaktens rekrytering, de värvade regementena och den nya befolkningspolitiken

Som främst Utterström berört utgjorde det nya rekryteringsreglementet för den värvade armén av år 1752 och förklaringarna till detta, bl. a. år 1756, en del av den nya befolkningspolitik, som lanserades i samband med riksdagen 1746–1747.¹¹⁰ Utan tvivel innebar

---

108 Svenska riksdagsakter 3:1,1731-1734, 360 f.

109 Svenska riksdagsakter 3:1,1731-1734, 361 f.

110 Utterström 1957 1, 258-260; se även Grill 1985, 50 f.

reglementet en liberalisering av värvningen i allmänhet. Begränsningen av tjänstgöringstiden för soldaterna till i allmänhet sex år var ett steg i den riktningen, liksom försöket att ge dem förtur till vissa lägre befattningar efter avsked från krigstjänsten. På papperet hette det också att ingen längre som straff skulle dömas till krigstjänst såsom lösdrivare. Det var ju främst detta Lövenschöld skulle peka på som en ”upplösningstendens” i sin utskottsreservation 1778. Den undersökning jag genomfört av lokala värvningsförhållanden visar emellertid att tvångsvärvningar likväl förekom också i fortsättningen. Det finns med andra ord skäl att betrakta lagstiftningen härom - förklaringen 1756 – mera som språklig attitydförändring än som en förändring av realia.¹¹¹

Begränsningen i tid av soldattjänstgöringen innebar med säkerhet en ”civilisering” av den värvade armén i ett bestämt avseende. Efter år 1752 ökade på den civila arbetsmarknaden det antal män som under en kortare tid tjänstgjort som garnisonsoldater. Att ta värvning innebar inte längre alltid – som det ofta gjorts tidigare – livslång militärtjänstgöring. De kortare tjänstgöringstiderna medförde också att den typ av arbetskraft, bl.a. och främst f. d. garnisonsoldater, som vant sig vid rörlighet och kombinerad av olika, ofta växlande, mer eller mindre tillfälliga inkomstkällor, tilläts expandera på bekostnad av de årstjänstanställda. Vidare kan man anta att den högre omsättningen av personal i garnisonsregementena efter år 1752 också medförde att ett stigande antal soldater genomgick ett slags urban individualisering, som de efter sitt avsked efter några år från krigsmakten förmedlade ute i sina hemprovinser. Detta fenomen hade självfallet kunnat observeras även tidigare, men efter år 1752 kan man anta att det blev vanligare. Det nya reglementet för de värvade regementenas rekrytering år 1752 var egentligen ingen självklar avrundning av den allmänna diskussionen om befolkningspolitiken vid mitten av århundradet. I själva verket sattes den värvade arméns soldatanskaffning under en tämligen förutsättningslös debatt redan i samband med meningsutbytet om hemmansklyvningen 1746–1747. Av intresse här är, att en påtaglig uppmjukning av klyvningsreglerna av debattörerna direkt knöts till den värvade arméns rekryteringsmöjligheter. Detta framgick då kammar-, ekonomi- och kommersedepu-

---

111 Grill 1985, 51.

tationens betänkande i frågan presenterades på riddarhuset i januari 1747. De deputerade hänvisade särskilt till bondeståndets krav på hemmansklyvning och behov av att behålla sina barn hemma hos sig, liksom dess önskan om tillstånd till torpsättning på bondejorden. Samtidigt medgav man i betänkandet att bl.a. de värvade regementenas rekrytering av manskap möjligen kunde drabbas negativt härigenom. Deputationen föreslog därför att de värvade trupperna hädanefter skulle kunna rekryteras med utlänningar. Detta förslag gav upphov till flera invändningar bland riddarhusets ledamöter. Det var dock inte fråga om någon samfällid protest, många föredrog att inte alls kommentera saken. Det skall också sägas att de som var motståndare till värvning av folk ”av främmande nation” inte alltid var desamma som var motståndare till den föreslagna uppmjukningen av klyvningsreglerna. Bland motståndarna till utländsk värvning hette det, att man i Sverige alltid sökt undvika att ”intaga främmande folk under militien”. En av riddarhusets många officerare, Scheckta, framhöll att utländsk värvning var ”både farlig och skadlig”. Erfarenheten visade, menade han, att det var mycket äventyrligt att dra ”främmande folkslag in uti riket”. Om klyvningsreglerna nu liberaliserades, tillade han, så borde man åtminstone se till att den värvade armén hölls skadeslös. Scheckta mötte flera instämmanden.¹¹²

Också en del förslag till lösning av det problem som utgjordes av den fria klyvningsrättens inverkan på den värvade arméns rekrytering, lades fram. En släkting till den ovan nämnde Scheckta, framkastade att det bästa vore att upphäva värvningslagstiftningen. Det skulle ändå komma att finnas utvägar att hålla armén på fötter. Man kunde till exempel komma överens om att var och en som ville antaga hemmansbruk inte skulle få tillstånd till detta om han inte först gjort militärtjänst i några år. Då, trodde han, skulle det säkert inte uppstå någon brist på manskap, särskilt om de berörda var medvetna om att soldattjänsten var tidsbegränsad. Senare under diskussionen återkom denne ledamot till sin idé, men hade då på viktiga punkter modifierat sitt förslag. Om det var tänkt att liberalisera hela arbetsmarknadslagstiftningen, varifrån skulle då den värvade armén få sitt folk, frågade han sig. Här föreslog han att roteringen självfallet skulle få förbli orubbad men att rotarna skulle

---

112 AdRP 15, 1746-1747 1, 417 f., 448 f., 471-473.

åläggas att varje år leverera sex man från varje rotekompani till den värvade armén. Kompanicheferna vid de värvade regementena skulle givetvis få betala rekryterna, som skulle bli kvar i tjänst i sex år. Längre fram i debatten instämde häri ”åtskilliga av ridderskapet och adeln”. Från annat håll höjdes röster för att alla garnisoner skulle besättas med helt utländska regementen.¹¹³ Schecktas förslag innebar strängt taget att indelningssystemet och den värvade kåren ifråga om rekryteringen skulle slås ihop. I en sådan sammanslagning skulle, kan man lätt inse, den indelta armén bli den egentliga krigsmakten medan de värvade trupperna i praktiken skulle komma att betraktas som andrasortering. I den resolution som ståndet antog som svar på betänkandet om hemmansklyvningen, konstaterade man, att den värvade armén borde kunna rekryteras till halva styrkan med utlänningar. Indelningsverket skulle bli orubbat.¹¹⁴ Avslutningsvis i debatten kom man ändå fram till att just denna punkt i resolutionen inte kunde avgöras omedelbart. Det fordrades att de värvade regementenas officerare först hördes om lämpligheten av utländsk värvning.¹¹⁵

Inget av de i ståndet framlagda förslagen kom till beslut i det aktuella skedet. Sexårsgränsen fanns emellertid med i det nya reglementet 1752. I förklaringen 1756 gavs också tillstånd till fri utländsk värvning. Och 1766 lagstiftades om obligatorisk utländsk värvning till 85% per kompani inom merparten av den värvade styrkan, en regel som dock upphävdes redan i februari 1770.¹¹⁶

Den diskussion kring de värvade regementenas rekrytering som vi här följt visar upp en rad intressanta drag. Bl.a. var det ingalunda självklart att den värvade armén måste bestå av svenskt manskap. De kommitterade som skulle utforma resolutionen om hela problemkomplexet gick väl längst ifråga om tolerans inför utländsk värvning, liksom de som förordade inhyrning av utländska förband. Samtidigt bör man notera att rekryteringen till roteringen och indelningen hölls utanför diskussionen. Detta system var invävt i agrarsamhället till den grad att det var otänkbart att ens sätta någon del av det under debatt. Detta implicerade i samma mån en uppfattning om den värvade armén och dess rekrytering som hade stora likheter med den

113 AdRP 15, 1746-1747 1, 464; jfr. 418, 473.

114 AdRP 15, 1746-1747 1, 464.

115 AdRP 15, 1746-1747 1, 473.

116 Se ovan sid. 54.

man ofta möter i bondeståndets protokoll. De värvade trupperna och den värld de representerade associerade antagligen till det urbana livet samt i förlängningen därav också till den föränderlighet och oro som man ansåg hade släktskap med det mer urbaniserade utlandet. Det värvade systemet var helt enkelt inte tillräckligt hemvävt för de traditionalistiska föreställningarna. Att värva utlänningar framstod därför för många inte som bristande patriotism, utan snarare som en logisk följd av den inställning som troligen var den dominerande, nämligen att de värvade trupperna i grund och botten var ett artfrämmande inslag i samhället. Ett annat viktigt drag i den refererade diskussionen var helt enkelt själva dess utgångspunkt att en påtaglig uppmjukning av klyvningsreglerna för bönderna obönhörligen skulle leda till att de värvade regementena inte skulle kunna skaffa rekryter. Denna utgångspunkt sattes egentligen aldrig ifråga. Och tanken var naturligtvis teoretiskt riktig. Om ett ökat antal människor kunde bli besuttna, kunde detta medföra att potentialen av lösdrivare skulle minska, men också att incitamentet för frivilliga rekryter mer eller mindre rycktes undan. Som hypotes för den följande undersökningen på lokal nivå skulle man därför med viss grund kunna påstå att områden som redan från början uppvisade långt driven hemmansklyvning trots lagliga hinder samt de områden som efter år 1747 flitigt utnyttjade de nya klyvningsreglerna, inte i nämnvärd grad bör ha varit reservoarer för de värvade truppers rekrytering. Följaktligen skulle områden där hemmansklyvningen av traditionella skäl, exempelvis arvssedvänjor, inte nått särskilt långt ha lämpat sig väl som manskapsförråd för den värvade armén. En sådan hypotes har naturligtvis en strängt formell karaktär. Också andra faktorer måste vägas in vid varje bedömning av värvningens bakgrundsfaktorer. Det är i detta perspektiv som den nya värvningslagstiftningen får sin förklaring. Före år 1752 byggde, som nämnt inledningsvis, de värvade regementenas rekrytering egentligen på en formallogisk motsägelse: en behårt bevakad årstjänstprincip, lagfäst och noggrant tillämpad, uteslöt ju i själva verket värvning av lösdrivare, samtidigt som det värvade systemet förutsattes vara själva garantin för bibehållande av principen. 1752 års reglemente och de följande förklaringarna till det, stakade ut en rakt motsatt väg: rekryteringen antogs kunna ske utan tvångsdomar om krigstjänst, inte minst med tanke på att man inte längre räknade med livslång tjänstgöring för soldaterna. Den

värvade armén skulle istället integreras i samhället. En sexårig tjänstgöringstid utgjorde bara en liten del av en mans livstid. Efter denna stod arbetsmarknaden öppen för honom. Detta var ju för övrigt precis vad som hade framhållits av en av riddarhusledamöterna.

Årstjänstprincipen och dess anhängare: böndernas rädsla för rörlighet

I både bonde- och adelsståndet fanns som framgått ledamöter som ängsligt slog vakt om den traditionalistiska modellen för arbetsmarknaden. Fixeringen vid årstjänstprincipen inbegrep även roteringen och indelningen. En viktig bakgrund till denna hållning var förhållandet att många av dem var fattiga jordägare, dvs. husbönder utan större tillgång till kontanta medel. Det var av största vikt för dem att kunna förfoga över arbetskraft till lägsta möjliga kostnad. Den lagstadgade årstjänstprincipen erbjöd åtminstone möjlighet till detta. Det är emellertid självklart att under goda år då livsmedelspriserna var låga, stod sig dessa traditionalister slätt på arbetsmarknaden gentemot penningstarkare konkurrenter. Bönderna intog en nästan aggressiv hållning gentemot värvarna från garnisonsstäderna. Framför allt visade sig detta som vi sett, vid tillkomsten av nya värvningsstadgor åren 1726–1731 samt vid 1700-talets mitt. Detta var emellertid inte de enda tillfällen som bondeståndet vände sig mot de utifrån kommande värvarna och deras anspråk. I flera sammanhang under epoken återkom bönderna bl.a. till onödiga kassationer vid roteringen och indelningen, avskedanden som inte sällan ledde till att de avskedade åter antog tjänst inom den värvade armén. Detta fördyrade, menade bönderna, de samlade rekryteringskostnaderna avsevärt. Kungl. Maj:t gav här ståendet medhåll och slog fast att avskedanden inte fick ske utan laga orsak.¹¹⁷ Som jag tidigare varit inne på var roteringen och indelningen nästan helt kongruenta med årstjänstprincipen. Men vissa sidor av systemet tenderade på samma gång till att luckra upp denna modell. Detta framkom då bondestån-

---

117 BondRP 2, 1731-1734, 207f.; BondRP 3, 1738-1739, 38-77 allmänna besvärerna, paragraf 4; BondRP 5, 1742-1743, 392; BondRP 3, 1738-1739, allmänna besvärerna, paragraf 38.

det menade att fördubblingar och reserver inom indelningssystemet måste åläggas att anta årstjänst för att inte försvåra tjänstehjonsrekrytering.¹¹⁸ Man menade alltså att sådana reservkarlar helt enkelt uppträdde som fria lönearbetare på en öppen men ändå inofficiell arbetsmarknad till men för årstjänstmodellen. Ett mera påtagligt hot var dock den s.k. enrolleringen. Denna var inte införlivad med det reguljära indelningssystemet utan bestod av en stor skara sjömän som endast inkallades vid krigsfall. Varje enrolleringsbåtsman var rullförd som krigsman och uppbar för sin beredskap under fredstid en liten summa pengar årligen (vartegäld). Vid riksdagen 1751–1752 påstod allmogen i sina allmänna besvär att många drängar på landet antog enrolleringssedel för att undgå årstjänsten. På detta sätt, hävdade bönderna, drabbades tjänstehjonsrekryteringens såväl som rekryteringens till roteringen hårt. De enrollerade ansågs ”lättjefullt och arbetslöst förnöta sin tid”.¹¹⁹ Det var alltså här fråga om att enrolleringsbåtsmännen suveränt förfogade över sin arbetskraft och arbetstid, vilket stack i ögonen på många bönder. På en mera generell nivå framkallades 1746–1747 allmogens starka ängslan över att rekryteringens till roteringen skulle sättas i fara. Sekreta utskottet hade vid riksdagen 1746–1747 i sin överläggning rörande en förstärkning av hela krigsmakten kunnat konstatera att bl.a. den indelta armén i alltför hög grad hade tagits anspråk för garnisonstjänst och sjökommenderingar. Det var helt klart att det var bönderna, roteringens rekryteringsansvariga, som aktualiserat frågan. Vid sitt sammanträde i juni 1747 hade sekreta utskottet funnit att de indelta regementena blev nedslitna vid marscher till och från tjänstgöring i de garnisoner dit de ofta blivit kommenderade. Uniformerna slets ut fortare, dödligheten bland knektarna steg kraftigt vid garnisonstjänstgöringen och bönderna berövades arbetskraft i jordbruket.¹²⁰ Återigen kan man alltså här se böndernas hårdnackade distinktion mellan stad och land. Och samtidigt framträder deras uppfattning om de värvade trupperna. Dessa hörde hemma i det urbana livet med dess föränderlighet och ovisshet. Och bakom klagomålen tycker man sig ana allmogens oro inför roteknektens ”urbanisering” under gar-

---

118 BondRP 1, 1720-1727, 266 ff. allmänna besvären, paragraf 40.

119 BondRP 7, 1751-1756, 319-332, allmänna besvären 1751, paragraf 28.

120 AdRP 16, 1746-1747 11, 194 f.

nisonstjänstgöringen. Inför och under riksdagen 1738-1739 riktade bondeståndet ett direkt angrepp mot vitala delar av de värvade truppernas rekryteringsverksamhet. Bönderna krävde skadeståndsansvar för sådana värvare eller angivare som utan grund pekade ut folk på landsbygden som lösdrivare. Dessförinnan hade man vid riksdagen 1726-1727 i besvären krävt att sockenhantverkarnas lärlingar skulle lämnas ifred för värvare. Senare, 1751-1752, skulle ståndet komma att begära att böndernas egna torpare inte skulle antastas av dessa.¹²¹ I sin besvärssakt vid riksdagen 1738-1739 begärde bönderna att en angivare som för en värvare oriktigt angav någon, som sedan visade sig betala mantalspengar och ”stå i tjänst”, skulle åläggas skadestånd. Om värvaren inte ville avslöja angivaren skulle han själv bli skadeståndsskyldig. Denna besvärspunkt väckte förtrytelse hos en av riddarhusets ledamöter, artillerichefen Cronstedt, som i sitt eget stånd inlämnade ett memorial i saken. Han invände ivrigt mot bönderna att om deras krav skulle bifallas, skulle ingen längre kunna förmås att åta sig värvning på landet. Kompanichefernas värvningskontrakt med kronan skulle inte längre kunna uppfyllas. Därmed skulle hela landet förlora den nytta som värvningen ändå medförde för samhället, menade Cronstedt, genom att ”självsvåldigt tjänstefolk samt lösdrivare och lättingar blivit hållne i tygelen”. Den nuvarande stadgan var sträng nog för värvaren, avslutade Cronstedt och han mötte instämmanden.¹²²

Bondeståndet tog upp Cronstedts memorial några dagar senare. Man konstaterade då att värvningsstadgan visserligen inte föreskrev något skadeståndsansvar för värvare. Men i samband med diskussionen inför resolutionen 1731 hade ju Cronstedt själv begärt att värvaren under skadeståndsansvar på eget bevåg skulle få gripa lösdrivare utan inblandning av de lokala myndigheterna, något som den gången emellertid inte beviljats. Officerarna torde alltså själva ha varit inne på samma tanke som bönderna. Vidare angavs ju i tjänstehjonsstadgan (1723) att var och en som angav en lösdrivare skulle ersättas. I konsekvens härmed borde också falska angivelser beläggas med skadestånd, vilket bara skulle stå i överensstämmelse med vad den

121 BondRP 3, 1738-1739, allmänna besvären, paragraf 71; BondRP 1, 1720-1727, 751-758; BondRP 7, 1751-1756, 357.

122 BondRP 3, 1738-1739, allmänna besvären, paragraf 71; AdRP 9, 1738-1739 I, 210 f.

allmänna lagen stadgade om skadestånd, avslutade bondeståndet.¹²³ Böndernas argumentering var så vitt man kan bedöma alldeles oantastlig. Kungl. Maj:t gav också sitt bifall i sin resolution på böndernas besvär på denna punkt: vid ogrundad angivelse gällde skadeståndsansvar för värvaren eller angivaren.¹²⁴ Detta Kungl. Maj:ts beslut, som faktiskt fattades vid samma tidpunkt som den kanske mest rigorösa tjänstehjonsstadgan utfärdades, var naturligtvis av avgörande betydelse för landsbygdssamhällets möjligheter att värja sig mot värvarna. I själva verket innebar det att statsledningen tog ställning emot den värvade armén på en viktig punkt. Detta pekade för övrigt framåt mot den kommande liberalisering som 1752 års reglemente åtminstone formellt utgjorde.

I tjänstehjonslagstiftningen under frihetstiden möter överhuvudtaget en stark rädsla för rörliga individer på landsbygden. Denna defensiva attityd hade bl.a. och kanske främst sina rötter i allmogensamhället, som både av traditionalistiska skäl men också för att söka hejda lönestegringar, i upprepade sammanhang återkom till den. Bl.a. i länstyrelsernas resolutionsmaterial finner man formuleringar som antyder att den lokala statsförvaltningen hade respekt för och tog stor hänsyn till den lokala bondeopinionen. Beslut om vidareförpassning av rörliga personer på landet brukade ofta åtföljas av formeln ”...för att inte oroa allmogen”.¹²⁵

Inför 1723, 1726–1727 och 1738–1739 års riksdagar framställdes i bondebesvären krav på att Kungl. Maj:t skulle gå till rätta med alla ”lättingar” och ”lösa personer” på landsbygden. 1726–1727 års besvär talade om ”tartare och häktemakare som fara allestädes kring landet” och som ”må skaffas ur landet”. De bland tattarna som egentligen bodde i städerna borde också anbefallas att stanna där. Inför riksdagen 1738–1739 besvärade sig bönderna över att ”häktemakare, tråddragare, tartarer och zigener samt flere landstrykare och tiggare” alldeles fritt tilläts stryka omkring på landet.¹²⁶ Samtliga de grupper som här utpekades av bondeståndet hade det gemensamt att de var rörliga, nästan alltid på resande fot. Därför

---

123 BondRP 3, 1738-1739, 257 f.

124 BondRP 3, 1738-1739, Kungl. Maj:ts resolution, paragraf 44.

125 Se nedan sid. 87.

126 BondRP 1, 1720-1727, 266, 751 ff.; BondRP 3, 1738-1739, 38-77, paragraf 26.

uppfattades de som ett allvarligt hot mot det lokalsamhälle där årstjänstprincipen rådde, ett samhälle där de obesuttna förutsattes arbeta, inte för fritt överenskomna löner utan i stort sett för mat och tak över huvudet. Ett påtagligt inslag av tvång eller i varje fall hot om tvång fanns här med i bilden. Rörliga personer utan rötter på platsen tedde sig alltför "självrådiga", dvs. självständiga för husbönderna i allmogesamhället. De ställde villkor och löneanspråk som kunde vara mycket besvärande för bönderna, särskilt under goda skördeår då efterfrågan på arbetskraft var stor. De rörliga grupper av folk som omtalades i bondeståndets besvärsakter var ingalunda de enda som påstods "oroa allmogen". Till dessa bör också räknas rymmare, permittenter och meniga värvare från garnisonsregementena. Första gången som bondeståndet pekade ut folk från just de värvade regementena såsom fridstörare var i besvären inför 1746–1747 års riksdag. Man framhöll häri att rymmare från de värvade trupperna, "som ganska ofta efterlyses", strök omkring på landsbygden, begick stölder och ställde till oreda. Lika fritt och obehindrat menade man att permittenter från garnisonerna fick röra sig ute på landet. Värvade soldater, konstaterade man vidare, skulle åläggas att under permission vistas på en plats, vanligen födelseorten, samt att begära "attest" dvs. skriftligt intyg hos kyrkoherden där efter permission. I intyget skulle meddelas "uppförande och förhållande" för permittenten.¹²⁷ Det råder inget tvivel om vad bönderna avsåg. En permitterad soldat måste infogas under årstjänstprincipen så snart han återvände hem till landet. Han fick inte förfoga över och sälja sin arbetskraft alldeles fritt eftersom detta skulle kunna äventyra hela den traditionalistiska arbetsmarknadsmodellen på längre sikt. Statsledningen, klart medveten om de värvade regementenas effekt på lokalsamhället på landet, gav i sin resolution ett undvikande svar men utlovade förbud.¹²⁸ Några sådana tycks dock inte ha utfärdats. Först i samband med regimskiftet 1765–1766 års riksdag tycktes bönderna få gehör för sina klagomål. Kungl. Maj:t resolverade då på böndernas besvär att permittenter och meniga värvare från garnisonerna i fortsättningen måste förses med sådana permissions- och värvningspass att destinationsort och permissionstid tydligt framgick. Permittenter

---

127 BondRP 6, 1746-1747, 789.

128 BondRP 6, 1746-1747, 911.

och ”sådana under namn av värvare” skulle inte tillåtas att ”fritt och tygellöst utur den orten i den andra kringstryka och allehanda oroligheter förorsaka...”.¹²⁹

Riksdagsåret 1766, då mössorna åter kom till makten, medförde onekligen att företrädarna för årstjänstprincipen vann en åtminstone tillfällig seger över de mer marknadsorienterade krafterna. Skråna i städerna – det urbana ansiktet av årstjänstprincipen – lyckades till slut få till stånd en rättvisare fördelning av inkvarteringsbördan i garnisonsstäderna och böndernas i varje fall partiellt antimilitära ståndpunkt vann framgångar. Förutom den refererade resolutionspunkten var det ju vid denna riksdag som man fattade beslutet om utländsk värvning till garnisonerna med 85 % av hela den värvade styrkan utom Livgardet och Artilleriet. Bönderna hade därtill också i sina besvär förgäves krävt att värvningen på landet helt skulle upphöra. Den bondevänliga resolutionen år 1766 förefaller ifråga om de meniga värvarnas och permittenternas trafik på landsbygden inte ha gett full effekt. Redan inför riksdagen 1769–1770 återkom bondeståndet i en av sina första besvärspunkter till saken men då, vill det synas, utan något resultat i form av lagstiftning, förbud o. likn.¹³⁰

Jag skall i det följande återkomma till de värvade regementenas manskap och dess oroande rörliga aktivitet på landet, i en studie på det lokala planet. Här skall dock sägas att böndernas upprepade klagomål skall ses mot bakgrund av att garnisonsstäder fanns i periferin av hela den sydliga halvan av egentliga Sverige. Göteborg och dess garnison hade i det aktuella avseendet en verksamhetsradie som sträckte sig över Dalsland och Västergötland, ibland också långt upp i Värmland. Man kan anta att garnisonerna i exempelvis Malmö, Landskrona och Kristianstad på liknande sätt påverkat landsbygden i en vid båge över Skånelanden och en bit in i Småland. Och det är självklart att Stockholm, den största garnisonen, influerat hela östra och mellersta Sverige, ibland till och med även delar av västra Sverige. Det är slutligen rimligt att anta att alla garnisonsorternas influensfält gått in i och överlappat varandra. Man kan naturligtvis invända att det antal rörliga individer det kan ha rört sig om, var litet i förhållande till den stora befolkningsdel som trots allt var bofast.

---

129 BondRP 10, 1765-1766, Kungl. Maj:ts resolution, 1074.

130 BondRP 11, 1769-1770, 638 f.

Man bör emellertid då erinra sig att garnisonsfolket ofta var rörligt och av det skälet under kort tid kunde påverka många delar av den aktuella regionen. Vidare utgjorde det ju endast en del av den samlade gruppen av ambulerande människor på landet.

De värvade trupperna och arbetsmarknaden i västra Sverige under frihetstiden

Frågeställning

På de följande sidorna skall jag söka besvara två frågor av betydelse för förståelsen av relationen mellan den värvade krigsmakten och arbetsmarknaden. Hur ofta förekom det att de personer som militären ställde anspråk på att få rekrytera med lagligt tvång, också blev tvångsvärvade och hur kan det kvantitativa utfallet av tvångsvärningsanspråken förklaras? Som jag förut berört kan man tänka sig två huvudförklaringar till ett eventuellt litet antal tvångsdomar. Antingen har årstjänstprincipen varit så dominerande att endast få lösdrivare stått att uppbringa eller har arbetsmarknaden varit så genomgripande kommersialiserad att militären inte förmått få något fotfäste. Man kan i det senare fallet säga att lösdrivare i så fall accepterats av samhället trots lagstiftningen. Det är alltså inte möjligt att bara på grundval av den kvantitativa fördelningen i friande och fällande domar dra slutsatser om bakgrunden. En kvalitativ undersökning är nödvändig. Jag har därför funnit det tjänligt att granska enskilda fall på gräsrotsnivå för att konturerna skall framträda. Ett typgalleri har konstruerats. Likartade fall har förts in under var sin rubrik. Samtidigt ställs genom en sådan djupundersökning den i det föregående redovisade riksdagsdebatten i en delvis ny belysning.

Källorna - metodiska överväganden

Huvuddelen av här aktuella källnotiser utgörs av s.k. värningsmål, främst från värvare från Göteborgs garnisonsregemente. Anspråken formulerades av värvaren i memorial, som lämnades in till landskansliet för prövning. De riktades mot män och ynglingar som enligt värvarens egen uppfattning saknade laga försvar och därmed enligt förordningarna var förfallna till krigstjänst. Därefter utfärdade landshövdingen resolutioner eller beslut i ärendet. Ett värningsmål avgjordes inte så ofta vid ett enda tillfälle, det kunde dröja veckor, till och med månader, innan landshövdingen kunde komma fram till ett avgörande. Notiserna om värningsanspråk gällde sådana personer som av olika skäl ansågs kunna rekryteras med legalt tvång till garnisonsregementet, och inte frivilliga rekryter. Undersökningen rörande de i varje fall formellt frivilligt rekryterade redovisas på annat ställe. Icke desto mindre kan man ur notiserna utvinna en rad upplysningar om hur den frivilliga soldatvärningen i praktiken gick till under epoken. Från källkritisk synpunkt skulle man till ockh med kunna hävda att det just är dessa upplysningar som är de trovärdigaste. De står där *en passant* utan förklaring, obehövlig för den samtida läsaren, som man får anta mycket väl kände till de aktuella förhållandena. Förutom källmaterialet i länsarkiven har även andra källor kommit till användning i denna del av undersökningen, främst korrespondensen mellan garnisonsregementets chefer och Kungl. Maj:t men också notiser ur det judiciella källbeståndet dvs. den värvade krigsmaktens rättsprotokoll o. likn. Vi behöver emellertid inte närmare gå in på någon karakteristik härav i detta sammanhang, källkritiska omdömen ges fortlöpande i de enskilda fallen. Det källmaterial som det följande avsnittet grundas på, kan grovt grupperas i tre kategorier: resolutionsprotokoll och journalmaterial från Skaraborgs läns landskansli, militära domböcker samt korrespondens mellan militära och civila ämbetsmän. Länsstyrelsematerialet har generellt en brist. Vi vet inte om det fullständigt speglar den verksamhet som pågick ifråga om de värvade regementenas legala tvångsrekrytering i området. Man kan befara att helt okomplicerade fall eller fall, där besvär från inblandade parter inte var att vänta, överhuvudtaget inte noterats, trots att det låg landshövdingeämbetet att i samtliga fall av värningsanspråk lämna resolution. Dessutom kan naturligtvis delar av materialet ha förstörts på olika sätt.

När det gäller domboksmaterialet behöver jag inte här gå närmare in på dess karakteristika i allmänhet, eftersom det inte på något avgörande sätt skiljer sig från nutidens motsvarigheter. Jag vill emellertid framhålla att jag endast undantagsvis använt mig av notiser som har direktanknytning till själva skuldfrågan i de enskilda målen, eftersom det är sidoinformationen i detta material som är den intressanta i detta sammanhang, exempelvis hur en rymningsanklagad soldat försörjt sig under rymningstiden, hur han rört sig i området etc. På samma sätt som med länsstyrelsematerialet kan man räkna med att brevmaterialet dels är ofullständigt bevarat, dels att de självklara och oproblematiske sammanhangen inte har återgetts i breven. Den korrespondens som främst kommit till användning är den mellan regementschefer, kompanichefer och Kungl. Maj:t. Trots vissa luckor är det främst problemet med överflöd av material som vållat metodiska svårigheter. Länsstyrelsens serier av resolutioner, protokoll, journaler m.m. är omfattande. Därför har det varit nödvändigt att göra ett urval. Främst har detta urval gjorts med hänsyn till jämförelseaspekten. Med denna utgångspunkt har jag valt några år i början av epoken samt några år i slutet av den. I nästa steg har emellertid ytterligare ett urval måst göras och då med hänsyn till vilka möjligheterna varit att i de aktuella volymerna komma åt de ärenden som här har intresse, med andra ord tillgången till namn- eller sakregister. Sådana finns nämligen inte för varje volym. I en del fall där register saknats men där det aktuella året ändå bedömts ha intresse för jämförelsen mellan den tidiga och senare perioden av epoken, har jag kunnat använda mig av det aktmaterial som hör till resolutionerna men som vid arkivläggningen förts till en separat serie, ”avgjorda mål”. Detta material, bestående av inlagor från arbetsgivare, klagobrev från anhängare till tvångsvärningsåtalade o. likn., har naturligtvis kommit till användning för undersökning också av volymer som har namn- eller sakregister. Av länsmaterial har jag på nämnda grunder valt att studera åren 1724–1739 respektive 1758–1765. De domböcker som kommit till användning i undersökningen har sitt ursprung i regementskrigsrätten i Göteborg under den aktuella tiden. I allmänhet är domboksmaterial mycket svårbehandlat eftersom tjänliga register till böckerna ofta saknas. Det är med andra ord svårt att utan orimligt tidsödande arbete komma åt relevanta notiser. När det gäller det militära domboksmaterialet – regementskrigsrättens

doms- och rannsaktionsprotokoll – är vi befriade från dessa svårigheter eftersom det försetts med fylliga register. Här har det alltså varit möjligt att granska samtliga domböcker. Valet av undersökningsperiod 1721–1772 har inledningsvis redan motiverats. Man kan här tillägga att statsledningen vid mitten av 1700-talet radikalt förändrade sin politik gentemot de befolkningsgrupper som här är aktuella: backstugu- och inhysesfolket, torparna och tjänstehjonen. Från ett närmast totalt avståndstagande från backstugubebbyggelse och torpanläggningar började staten under 1740- och 1750-talen gynna dessa företeelser, främst i syfte att ge de berörda grupperna möjlighet till familjebildning. Att denna attitydförändring fick betydelse för samhällets arbetsmarknad är uppenbart. Av jämförelseskäl är det därför viktigt att göra en undersökning för tiden såväl före som efter lanseringen av den nya befolkningspolitiken. Det har tätt sig naturligt att som geografiskt undersökningsområde välja det område som var Göteborgs garnisonsregementes värvningsdistrikt under epoken: Älvsborgs och Skaraborgs län. Älvsborgs läns länsstyrelses arkiv för 1700-talet har som nämnt dock till stora delar gått förlorat, sannolikt genom bränder. Däremot har Skaraborgs länsarkiv för denna tid bevarats i alla sina väsentligaste delar. Så vitt man kan se finns här handlingar från snart sagt varje verksamhetsområde inom länet. Inte minst de aspekter som här har intresse är källmässigt väl företrädda. Skaraborgs länsarkiv brukar också anses vara ett av de mest välbevarade i landet.

Soldatrekryteringens premisser

Göteborgs garnisonsregemente liksom andra garnisonsregementen i det svenska väldet kunde inte bedriva värvning av soldater i sina värvningsdistrikt utan förmedling av de civila myndigheterna, i första hand landshövdingeämbetet. Det var genom landshövdingens visitering, godkännande och förpassning av soldater som rekryteringen, både den frivilliga och den legalt tvångsmässiga, ägde rum. I Skaraborgs landskanslis resolutionsmaterial för 1720- och 1730-talen träffar vi också på anmälningar från enskilda värvare, som under en period önskade värva i länet. I allmänhet avsåg sådana värvnings-

tillstånd, som länschefen eller hans ställföreträdare utfärdade, hela länet, men ibland förekom att sådana gällde en viss destination, exempelvis en stad i länet. Landshövdingen gav i samband med dessa värvningstillstånd, sina underlydande kronofunktionärer i de olika delarna av länet order om att vara värvarna behjälpliga med att spåra upp lösdrivare, något som enligt författningarna inte var tillåtet för värvarna själva.¹³¹ Så långt kan man alltså se att förordningarna på området noggrant följdes. På en punkt lämnar oss dock materialet inte klart besked. Med något enstaka undantag står i resolutionsnotiserna inte angivet de inspektioner och förpassningar som landshövdingen skulle företa med frivilligt rekryterade.¹³² Detta betyder givetvis inte att sådana inspektioner inte förekom, de kan ju ha ägt rum utan att detta noterats, kanske av det skälet att de ansågs som alltför rutinmässiga för att behöva antecknas i resolutionsboken.

För den senare perioden, 1758–1765, kan man i stort sett iaktta samma tågordning för värvningen i länet. Det finns emellertid vissa betydelsefulla skillnader. Det står klart att meniga soldater nu brukade fungera som värvare på egen hand i långt större utsträckning än under den tidigare perioden. Ibland förekom att dessa soldaters pass var kombinerade värvnings- och permissionspass. En annan skillnad är att också andra regementen än Göteborgs garnisonsregemente bedrev värvning i länet.¹³³

---

131 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1725-1729 [A III]: 172, 5 apr., 7 juni 1725; 11 okt. 1728 (förordning om värvningsdistrikt); se även GLA. Skaraborgs län landskansli: avgjorda mål 1725 vol 922, 13 juli; GLA. Skaraborgs läns landskansli avgjorda mål 1728-1729 vol 924, 19 aug. 1728; GLA. Skaraborgs läns landskansli resolutionsbok 1735 [A III]: 175, 30 sept., 30 okt.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1738 [A III]: 178, 24 mars. I serien ”Avgjorda mål” avses i det följande fascikel ”Polismål” i denna serie.

132 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1737, [A III]: 177, 20 dec.

133 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1758 [A III]: 198, 18 nov.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokoll 1762 [A III]: 202, 13 dec.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokoll- och kommunikationsbok 1763 [A III]: 203, 26-27 feb, 5 mars, 18 apr, 13 maj, 1 aug., 7 nov.; se även GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1763 vol. 994, 21 feb; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokoll- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 17 jan, 26 jan, 22 maj, 8 nov.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokoll- och kommunikationsbok 1765 [A III]: 205, 7 mars, 24 sept.; se även KrA. Göteborgs garnisonsregemente, inkommande handlingar 1754-1767 E II, 20 sept. 1762.

Värvare – agenter – informatörer

Varken i det militära eller civila materialet kan man påträffa någon uttömmande redogörelse för hur den militära manskapsrekryteringen i praktiken var organiserad. Men genom en kombination av notiser från skilda håll är det möjligt att åtminstone i grunddragen återge denna organisations utseende. Som nämnt var det vanligt att värvningsofficerare skickades ut från garnisonen i Göteborg, ibland med en underofficerare i sällskap. Senare under epoken förekom också, som framgått, att soldater exempelvis på sin kompanichefs uppdrag på egen hand tilläts bedriva värvning. I detta senare fall vet vi emellertid inte om de ansvariga officerarna befunnit sig i samma stad eller i själva residensstaden, vilket dock är sannolikt. Att döma av brev och inlagors ortsdatering tycks värvningsofficerarna och deras medhjälpare för det mesta befunnit sig i länets städer eller residensstaden i enlighet med förordningarna.¹³⁴ Verksamhet i värvningssyfte på landsbygden var ju förbehållen endast kronofunktionärerna samt den värvningsansvariges ”utskickade på landet”. Med hänsyn till de senares uppgift att spåra upp lösdrivare kan man betrakta dessa som militärens agenter. Som agenter kan man också betrakta de meniga permittenter som hade värvningsuppdrag under sin permission. Denna metod tycks ha tagits i bruk redan under 1740-talet att döma av regementets kvartalsrapportering för denna tid.¹³⁵ I något enstaka fall kan man träffa på uppgifter som tyder på att också folk utanför militärens egen krets fungerade som agenter.¹³⁶ Den ansvarige värvningsofficeraren och hans medhjälpare, hans agenter, var oftast utrustade med penningmedel för att på olika sätt söka träffa avtal med enskilda om värvning. Men inte sällan torde värvarna ha varit obekanta med de faktiska förhållandena i den trakt där de uppehöll sig. De såg sig i starkt behov av upplysningar om potentiella ”offer”,

---

134 GLA. Lidköpings rådhusrätt och magistrat, inkommande handlingar 1736, E II, 25 nov. (värvningskungörelse i Lidköpings stads kyrka); GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1735 [A III]: 175, 6, 30 sept., 16, 31 okt.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 29 maj, 30 juni; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1738 [A III]: 178, 12 maj, 3 juni; GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1737-1738 vol 931, 13 maj, 3 juni, 28 sept. Se även datering av handlingarna i not 132.

135 Se tabell 3, 100-101 nedan; se även GLA 3-4. Göteborgs och Bohus läns landskontor, landsboksverifikationer :månadsrullor 1765-1766 E I b.

136 KrA. Domböcker och krigsrättsacta, Göteborgs garnisonsregemente 1737, mikrofilm vol. 193, 7 nov.

var dessa befann sig, hur man lättast skulle kunna få tag på dem m. m. Att sådana upplysningar också inhämtades av värvarna vet vi genom notiserna i resolutionsböckerna.¹³⁷ Av dessa framgår också att värvarna hos landshövdingen uppgav namn på och uppehållsort för den ”värvningsåtalade” och att länschefen därefter vände sig till kronofunktionärerna på platsen för en närmare utredning om den aktuella personen. Slutsatsen härav är alltså att värvarn redan från början måste ha vetat om namnet på den utpekade. Detta i sin tur tyder på ytterligare ett led i ”värvningsorganisationen”: informatören eller angivaren. Uppgifter om sådana är mycket sällsynta i det material som jag använt. Endast i något enstaka fall föreligger antydningar i den vägen i brevmaterialet i garnisonsregementets eget arkiv. I ett brev hem till regementschefen talade fänriken Dahlman om att han skulle vända sig till sina vänner för att få upplysningar om var han kunde träffa på värvningsbara personer.¹³⁸ Vän- och släktkretsens betydelse som informatörer understryker även Corvisier i sin framställning.¹³⁹ Sparsamheten i här använt material av uppgifter om informatörer och angivare för värvarna innebär naturligtvis inte, å andra sidan, att detta system inte skulle ha varit etablerat i Sverige. I stället har man anledning tro att det var så självklart och naturligt för inblandade parter att det inte fanns anledning att närmare, i exempelvis brev, beröra saken.

Det civila motståndet mot värvara

Som jag nämnt fanns det redan genom den lokala statsförvaltningens rutiner, som tillämpades då det gällde anspråk på tvångsvärkning av utpekade individer, ett inte oviktigt motstånd mot värvarn. Den lokala kronobetjäningens inställning och sannolikt också lokalbefolkningens attityd förefaller ibland ha varit varit avgörande för de utpekades öde. Jag återkommer till dessa förhållanden i föl-

---

137 Man bör här observera att värvarn formellt angav den utpekades namn och hemort och att kronofunktionärerna först därefter instämde vederbörande.

138 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), inkommande handlingar 1720-1753 E II, 16 aug. 1753.

139 Corvisier 1964, 159 ff., 163 ff., 179 ff., 749 ff.

jande avsnitt rörande de enskilda fallen. Det gavs också exempel på aktivt motstånd från civilbefolkningen. Ett försök att samla ihop eventuellt krigstjänstförfallna i Skövde under 1730-talet fick som konsekvens något som i resolutionsboken kallats myteri bland befolkningen i staden. En skräddare utpekades som upphovsman till detta ”myteri”.¹⁴⁰ Under den senare perioden förekom i flera fall att antingen den utpekade själv eller hans försvarare direkt hotade värvaren med stämning och skadestånd för oriktiga anklagelser.¹⁴¹ En anklagad torparens husbonde och försvarare framhöll med skärpa att det vore ”billigt angivaren böra före kallas, och för sitt ogrundade göremål allvarligen tilltalas och näpsas”.¹⁴² Den praxis som hade utvecklats – uppenbarligen i hela landet – att låta manskapet under sina permissioner värva rekryter framkallade skarpa protester från bondeståndet, bl.a. vid riksdagen 1765–1766.¹⁴³ De refererade enskilda protesterna var ett eko av bondeståndets agerande på riksplenet. Böndernas invändningar dikterades med all sannolikhet av oro över att deras arbetskraft löpte risk att tas ifrån dem. Värvarna utgjorde ett rörligt inslag och därmed ett hot mot i varje fall fiktionen om ett stabilt, orörligt lokalsamhälle på landsbygden. Härvid påminde de permitterade soldaterna om tättarna eller zigenarna som påstods oroa allmogen genom allehanda trick och ”skojerier”.¹⁴⁴

Konkurrensen på arbetsmarknaden

I november 1741 svarade chefen för Göteborgs garnisonsregemente i brev till Kungl. Maj:t på en propå från kronan att Livgardet skulle få sig tillsänt manskap från bl.a. garnisonsregementet i Göteborg. Han undanbad sig alla överföringar av manskap eftersom värv-

---

140 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1735 [A III]: 175, 16, 30 sept. 31 okt

141 BondRP 3: 1738-1739, se allmänna besvär 38-77, paragraf 71, Kungl. Maj:ts resolution, paragraf 44. Enligt resolutionen ålades angivaren skadestånd vid oriktig anklagelse. Om värvaren inte ville avslöja angivaren, blev han själv skadeståndsskyldig. I BondRP under epoken ges för övrigt rikliga exempel på den försvarsattityd allmogen visade gentemot rörliga personer som ”oroade” lokalsamhället.

142 GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål, 1764, vol. 1007, 26 mars

143 Modée 8, 7469 (bondeståndets allmänna besvär).

144 Etzler 1944, 87 ff.; rörande zigenare i svensk krigstjänst jfr. även 144 ff.

ningen i den västra regionen av landet var så ”svår”. I brevet till Kungl. Maj:t fick regementschefen anledning att utförligt lägga ut texten om värvningsförhållandena och därmed arbetsmarknadsläget i allmänhet. Hans svar är på många ställen överdrivet dystert och negativt, vilket inte bör förvåna eftersom det för honom gällde att undvika en manskapsförlust. Sakligt torde brevinnehållet dock vara oantastligt. Garnisonschefen kunde, framhölls det, i det område han hade till förfogande för rekrytering av manskap räkna med ytterligare fem regementen som kontinuerligt behövde kompletteras: Västgöta kavalleri, Skaraborgs, Älvsborgs samt Västgöta-Dals regementen. Därtill kom i den intelligande provinsen, Bohusläns dragoner. Vidare tvingades man konkurrera med artilleriet, amiralitetet, och båtsmansrotarna i städerna och på landet om manskap, för att inte tala om alla fördubblingar och reservmanskap. Men detta var ändå bara konkurrensen från den militära sidan. Civila inrättningar och arbetsgivare krävde också sitt. Ostindiska kompaniet i Göteborg, framhöll regementschefen, drog till sig ett avsevärt antal personer. Han beräknade detta antal till uppemot 300-400 varje år. Vidare anställdes åtskilliga vid landets utrikes- och inrikestullar i Göteborgstrakten. Slutligen fanns det personer som befann sig i tjänst vid såväl manufakturerna som fabriker i både Göteborg och Alingsås. Allt detta bidrog till att göra regementets värvning ”icke litet svår”¹⁴⁵. Man kan säga att regementschefen ”målade fan på väggen” i ett för honom lovligt syfte. Han underlät att i sitt brev nämna att de värvade regementena ibland kunde dra nytta av det manskap som kasserades vid de roterade regementena i området: det förekom att avskedade karlar från dessa kunde fortsätta tjänstgöringen i värvade regementen. Samtidigt utelämnade han i sin beskrivning den stora agrara arbetsmarknadens efterfrågan på folk i just det område där manskapsrekryteringen skulle äga rum. En företeelse som inte var aktuell då regementschefen skrev sitt brev men som senare under 1760-talet skulle försvåra konkurrensläget i än högre grad var arbetsvandringarna till sillverken vid Bohuskusten och vid Göteborg. Garnisonschefens exposé kan också sättas in i det urbaniseringsperspektiv jag skisserat inledningsvis: statsapparaten olik verksamhetsgrenar drev på invandringen till staden liksom den

---

145 RA. Militaria: brev, regementschefen till Kungl. Maj: t 1731-1741, M 666, 21 nov. 1741.

”nya” industrin och den särskilt privilegierade fjärrhandeln med bas i Göteborg. Det är militärens uppträdande på denna marknad som ett par av de följande avsnitten skall behandla.

Militärens efterfrågan och samhällets utbud

Av olika skäl som vi inte närmare behöver gå in på i detta sammanhang, drogs de värvade regementena i Sverige – inte minst det i Göteborg – med problem med vakanser, dvs. obesatta nummer bland korpraler och meniga. Jag har försökt att återge dessa svårigheter i tabell 3. Det skall för övrigt sägas att regementet skulle besätta 800 manskapsnummer fram till 1747, då numerären höjdes till 1000 man. Från och med 1766 reducerades regementet åter till 800 man. Vakansproblemen var inte påtagliga i början av den aktuella epoken. Under 1720-talet uppkom visserligen vakanser men talen

Tabell 3a, 3b, 3c. Göteborgs garnisonsregemente 1726–1747: vakanser, permissioner, sjukdomsfall samt värvningsuppdrag. Absoluta tal, kvartalsvis. (OBS! för vissa kvartal saknas uppgifter, ibland saknas uppgifter för viss kategori, vilket markeras med ”-”).

3a.: 1726-1730

År	kv.	vak.	perm.	sjuka	väravn.
1726	I	1	-	41	-
	II	2	-	24	-
	III	4	-	13	-
1727	II	0	-	22	-
	III	0	-	12	-
	IV	0	-	30	-
1728	I	0	-	30	-
	II	0	-	41	-
	III	2	-	20	-
1729	IV	25	-	18	-
	I	16	-	26	-
	II	11	-	18	-
1730	III	20	-	28	-
	IV	15	-	13	-
	I	8	-	28	-
1730	II	9	-	48	-
	III	15	-	23	-
	IV	5	-	13	-

3b.: 1731-1736

År	kv.	vak.	perm.	sjuka	väravn.
1731	I	3	0	21	2
	II	3	9	48	4
	III	1	0	13	0
1732	I	0	0	20	0
	II	6	4	21	0
	III	76	1	13	2
1733	IV	41	1	15	1
	I	30	0	29	1
	II	20	2	34	4
1734	III	14	0	13	1
	IV	15	0	18	0
	I	4	0	25	0
1735	II	10	4	23	1
	III	15	0	24	0
	IV	11	0	23	0
1736	I	24	0	29	0
	II	12	0	39	4
	III	12	0	22	1
1736	IV	33	0	36	0

3c: 1743–1747

År	kv.	vak.	perm.	sjuka	väravn.
1743	II	441	0	28	11
	IV	417	0	42	24
1744	I	413	0	37	32
	III	307	0	24	44
	IV	245	59	26	33
1745	I	197	100	31	18
	III	152	66	13	15
	IV	139	70	22	15
1746	I	135	68	20	19
	II	110	-	28	13
	III	84	94	16	21
1747	I	44	87	22	23
	II	48	31	81	13

Källa: Militaria, Göteborgs garnisonsregemente, brev: regementschefen till Kungl. Maj:t. M 665-M 670. RA.

Tabell 3d. Göteborgs

garnisonsregemente 1751–1772: vakanser. Absoluta tal, per år eller kvartalsvis.

År	kv.	vak.
1751	-	150
1757	-	26
1761	-	22
1763	-	246
1766	IV	(+14)*
1767	I	4
	IV	8
1769	II	1
	IV	0
1771	I	2
1772	II	0

* Övertalighet efter reducering av regementet med 200 man.

Källa: Krigskollegiets kansli, intendantsdepartementet, inkomna handlingar, kvartalsförslag m.m. E II. KrA. (Tabellens uppgifter är hämtade från häftat summarium för åren 1751-1772).

blev aldrig riktigt höga. Emellertid kan man se att rapporteringen nådde en kulmen vid näst sista eller sista kvartalet under året, framför allt under slutet av decenniet. Som lätt inses berodde detta på att besiktnings- och generalmönstringar i allmänhet ägde rum vid dessa tidpunkter och lämnade efter sig kassationer av större eller mindre omfattning, dvs. åldriga, sjuka, underåriga och i övrigt olämpliga individer har måst lämna regementet. Därtill kommer att veritabla rymningsepidemier ibland satt sina spår i vakansrapporterna. Man kan också i sifferserierna iaktta hur de vid mönstringstidpunkten höga vakanstalen därefter minskat beroende på den efterföljande rekryteringen. I början av 1730-talet började svårigheterna på allvar för regementet. Före generalmönstringen på hösten 1732 hade det haft endast några vakanser, men efter denna uppgick detta tal till 76, alltså en avsevärd försämring för regementet. Trots denna stora kassation tycks man dock ha lyckats – antingen tvångsmässigt eller frivilligt – rekrytera manskap relativt snabbt. Tre månader efter den aktuella mönstringen hade vakansen sjunkit till 41 och drygt ett år senare låg den på endast 5, vilket skulle betyda att man under loppet av dessa år genomsnittligt rekryterade ungefär en man per vecka.

Nästa stora motgång som regementet fick vidkännas inträffade sannolikt i årsskiftet 1742–1743. Vi saknar uppgifter för 1742, men för andra kvartalet 1743 ser vi att vakanstalet uppgick till hela 441 nummer. Dessa ovanligt höga tal sammanhängde sannolikt med förluster under grasserande sjukdomsepidemier i krigsområdet i Finland. Detta medförde att regementet i praktiken reducerades med mer än halva sitt antal. Från andra kvartalet 1743 till och med tredje kvartalet 1744 – en lika lång period som den som kommenterats rörande 1732–1733 – rekryterades 136 personer till regementet, vilket skulle innebära att ungefär två man per vecka värvades till regementet under samma tid, eller dubbelt så hög intensitet som 1732–1733. Hur var det möjligt att så snart komma till rätta med den ursprungliga stora vakansen? Två faktorer kan nämnas som förklaring. Man kan i kvartalsförslagen från regementet observera att man senast från det sista kvartalet 1743 började sända ut manskap som värvare i långt större utsträckning än tidigare under epoken. Detta borde ha effektiviserat värvningen i betydande grad med tanke på de enskilda soldaternas kännedom om den egna hembygdens sociala och demografiska förhållanden. Ungefär ett år efter igångsättandet av manskapets värvningsförsök tillkom så systemet med meniga permittenter som värvare. Under första kvartalet 1745 uppgick dessa permittenter till ett hundratal man. Permissionsvärvningarna intensifierade inte bara rekryteringen. De användes också i syfte att nedbringa kostnaderna i samband härmed. Som jag berört hade ju nämligen kompanicheferna rätt att till sig själva innehålla 20 permittenters månadslöner, ett inte oviktigt tillskott till den reguljära *passeevolansen*. I samband med dödsfall i kronans tjänst betalade emellertid kronan till varje berörd kompanichef, i stället för *passeevolans*-medlen, minst 30 daler silvermynt för varje i tjänsten avliden soldat, en väsentligt större summa än *passeevolansen* per capita under normala omständigheter. Att vakansen 1743 till större delen orsakats av dödsfall i kronans tjänst var uppenbart.

Man kan alltså utan vidare säga att regementet vid den aktuella tidpunkten hade avsevärt förstärkt sina konkurrensmöjligheter, även om vakansen var stor och svår att omedelbart reducera.

Under den följande tiden fram till slutet av 1747 sjönk vakanstalen till omkring 50 man. Samma år inträffade emellertid något som åter skulle vålla problem. Ständerna fattade beslut om förstärkning av

bl. a. den värvade krigsmakten, varvid varje kompani skulle utökas med 25 man så att varje regemente skulle omfatta 1000 i stället för som tidigare 800 man.

Kvartalsrapporterna saknas i regementets korrespondens med Kungl.Maj:t efter andra kvartalet 1747 och vi kan därför inte följa utvecklingen så som vi gjort ovan beträffande åren före denna tidpunkt, i varje fall inte när det gäller antalet permittenter. Däremot är det möjligt att åtminstone hjälpligt komma åt vakanstalen för återstoden av epoken i krigskollegiets summarier, vilka bildar underlag för redovisningen i tabell 3 för tiden efter 1747. När det gäller de meniga värvarnas antal överhuvudtaget för tiden 1765–1766 har vi tillgång till sifferuppgifter i Göteborgs och Bohus läns landskontors handlingar genom s. k. brödmönstringsrullor. Man kan i tabellen se att vakanstalen torde ha varierat i betydande utsträckning sannolikt till stor del beroende på kassationer vid mönstringarna. Därtill kommer att en stor del av regementet efter år 1751 var kommenderat till Lovisa i Finland, vilket kan ha drivit upp antalet rymningar.

Ytterligare en omständighet som har ökat behovet av manskap har naturligtvis varit det nya värvningsreglementet 1752 och dess bestämmelser om begränsning av tjänstgöringstiderna till i allmänhet sex år.

Det är svårt att med utgångspunkt från de sporadiska angivelserna om vakanserna efter 1747 uttala sig om manskapsbehovet under denna tid. Så mycket vågar man dock säga att behovet torde ha krävt minst samma rekryteringsintensitet som omedelbart efter den stora katastrofen omkring år 1742, dvs. ca. två man per vecka.

Under tiden 1766–1770 gällde enligt Kungl. Maj:ts förordning att merparten av varje kompani – 85 % – skulle rekryteras med utläningar. Denna bestämmelse, som troligen dikterats till större delen av bondeståndets starka motvilja mot de värvade regementenas rörliga och oroande verksamhet i bygderna, visade sig dock ohållbar. Av kostnadsskäl – värvningen i exempelvis de tyska småstaterna ställde sig betydligt dyrare än på den inhemska marknaden – återgick man till de vanliga villkoren redan i februari 1770.¹⁴⁶

---

146 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar: kungl. brev 1757-1799 E I, 23 sept. 1767, 20 feb. 1770.

Samtidigt måste man hålla i minnet att manskapsbehovet sjönk som en följd av mössornas beslut att återgå till den vanliga numerären 800 man för de värvade regementena, vilket väl framgår av tabell 3:s uppgifter för dessa år. Under sista kvartalet 1766 hade man till och med ”överloppsmanskap” vid regementet.

Vilket var samhällets ”utbud” i den aktuella regionen Skaraborgs län och i angränsande provinser? Som bekant saknas för tiden före 1750 sådana statistiska uppgifter rörande befolkningen som vi vant oss att arbeta med när det gäller tiden efter detta år. Kvantitativa studier av det som här kallats utbudet av arbetskraft kan alltså bara göras för tiden efter omkring 1750. En annan sak är att vi har anledning tro att också före denna tidpunkt en liknande befolkningsstruktur förelåg som efter. I tabell 4 återges den kvantitativa fördelningen av de befolkningsgrupper som kan sägas ha utgjort den manliga arbetskraften under slutet av frihetstiden. För just dessa år är det möjligt att skilja de friska och arbetsföra från de ”bräckliga” i gruppen inhysesfolk, vilka här inbegriper backstugusittarna. Allmänt sett utgjorde de i tabell 4 redovisade grupperna sådana som också kunde bli föremål för värvningsförsök. Här bör vi återigen skilja de grupper som kunde sägas tillhöra de årstjänstanställda dvs. i första hand de

Tabell 4. Landsbygdens obesuttna över 15 år i tre västsvenska län. Antal individer vid räkningarna vart tredje år 1751–1772.

Kategori	Hemmap. barn >15år, drängar			Torpare utan utsäde			Friskt inhysesfolk			Bräckligt inhysesfolk		
	År	R	P	O	R	P	O	R	P	O	R	P
1751	8 225	10 010	6 161	556	500	409	332	923	340	936	1 340	624
1754	8 808	9 919	7 364	644	484	428	357	804	331	1 087	1 243	644
1757	8 104	9 767	6 339	649	534	425	390	1 008	287	1 593	1 209	629
1760	8 396	10 071	6 556	721	506	677	284	910	410	1 010	1 189	598
1763	8 962	10 986	6 810	718	498	806	371	847	320	1 074	1 176	564
1766	9 527	11 512	8 235	578	555	635	426	934	459	963	1 178	490
1769	9 834	11 722	7 346	625	535	693	512	1 036	433	947	1 289	508
1772	10 300	13 367	7 941	675	571	503	701	1 096	470	808	781	417

Källa: Emigrationsutredningen, bil. 9 (Nils Wohlin): Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900. Stockholm 1909, 196-203, råtabeller.

Anm.: R = Skaraborgs län, P = Älvsborgs län, O = Göteborg och Bohus län.

vanliga tjänstehjonen från dem som kunde tänkas försörja sig med obundet lönearbete, framför allt de friska inhyseshjonen men delvis också torparna.

Som framgår utgjorde tjänstehjonskategorin den dominerande gruppen i såväl Skaraborgs län som i de båda övriga länen. Den omfattade långt fler individer än de övriga grupperna tillsammans. Proportionellt sett tycks dock den kraftigaste ökningen ha ägt rum inom grupperna friska inhyseshjon och torpare i samtliga län. Den senare gruppen ökade mest i Göteborgs och Bohus län medan den förra redovisade en ökning i Skaraborgs län med långt över 100 %. Den iakttagelsen skall emellertid göras att Älvsborgs län var den provins som kunde redovisa flest inhyseshjon för hela perioden, genomsnittligt uppgick de friska inhyseshjonen till ca. 1000 i detta län.

Det material som Wohlin presenterade i Emigrationsutredningen har i många olika sammanhang utsatts för berättigad kritik och jag skall här inte upprepa den. Det är emellertid nödvändigt att peka på en del av de felkällor som vidläder de i tabellen redovisade siffrorna. Trots att grundformuläret för uppgifterna höll sig i stort sett oförändrat under den undersökta epoken är det sannolikt att de samtida definitionerna för de aktuella grupperna varierat, vilket fått konsekvenser i slutredovisningarna. Det måste i de konkreta fallen ibland ha varit svårt att skilja exempelvis mellan en torpare och en backstugusittare. Förskjutningar av definitioner antyds för övrigt genom en ojämnhet i siffserien omkring år 1760 för Skaraborgs läns friska inhyseshjon liksom för dess torpare.

En endimensionell läsning av tabell 4 förbiser ett par viktiga faktorer av betydelse i här aktuellt sammanhang: den ger inte besked om i vilken grad förändringar av talen för varje uppgiftsår var resultat av rörlighet mellan länen. Man har ju anledning att tro att Bohuslän i varje fall drog till sig folk av dessa kategorier under 1760-talet då sillhanteringen började växa ut. Man kan också fråga sig om den samtida räkningen av individerna avsiktligt eller ej förbisåg personer, särskilt med hänsyn till den geografiska rörligheten. Hur stora skulle i så fall dessa mörkertal vara? Vi kan naturligtvis inte ge något svar på den frågan, utan bara konstatera, att man måste betrakta de redovisade siffrorna som minimala. Man kan också göra reflexionen att det kan ha funnits en samtida benägenhet hos de berörda att hålla siffrorna för friskt inhysesfolk nere. Denna beteckning var utan

tvivel en anomali i den helhetsuppfattning vari de övriga begreppen hörde hemma. Inhysehjon kunde par definition inte vara friska eller arbetsföra, utan ”skulle” utgöras av sjuklingar och åldringar.

Med utgångspunkt från den liberalisering som ägde rum för torp- och backstuguanläggningar vid mitten av 1700-talet är det rimligt att anta att det bara var det friska inhysesfolket som var direkt utsatt för värvarnas ansträngningar, i varje fall när det gäller myndigheternas bedömning av de enskilda individernas innehav av laga försvar. Betraktat rent mekaniskt tycker man sig kunna se att militärens kontinuerliga behov av manskap skulle ha kunnat tillfredsställas genom tillgången på just denna grupp av befolkningen. Därmed skulle också den fiktion som präglar tjänstehjonsstadgan och tillhörande lagstiftning ha besannats. Men de faktiskt föreliggande omständigheterna såg, som vi sett, annorlunda ut. Dels rådde en massiv konkurrens om gruppen ifråga på arbetsmarknaden, dels ökade ju faktiskt den aktuella befolkningsgruppen i omfång. Häremot kan naturligtvis invändas att den skulle ha ökat ännu mer om den inte skattats av bl. a. de värvade regementena.

Man kan alltså konstatera att det i regementets värningsområde borde ha funnits stora möjligheter att rekrytera folk. Garnisonen hade av allt att döma ingen anledning att klaga över de aktuella förhållandena.

De värvade regementenas tvångsrekrytering

Man måste betrakta länsstyrelsens utslagsmaterial som ofullständigt. Dels vet vi inte det undersökta materialets representativa värde, dels finns det anledning att betvivla frivilligheten i många av de formellt frivilliga värvingarna. Källmaterialet uppvisar nämligen flera exempel på tvång i samband med rekryteringen. Jag menar då inte tvång i form av våld. Sådant är inte möjligt att påvisa annat än då fallen anmälts till myndigheterna. Att våld och list i värvingen ändå förekom bör å andra sidan inte betvivlas. Det tvång jag här avser är det som förelåg redan genom lagstiftningen, hotet om krigstjänst. Detta hot tvingade uppenbarligen åtskilliga att frivilligt ta värving,

inte minst redan av det skälet att vid frivillig värvning värvningspengarna utföll ograverade.

Jag skall här referera några sådana fall av vilka vi får anledning att återkomma till det ena i ett följande sammanhang.

I maj 1732 rannsakades i ett fall rörande värvningstvist mellan en knektrote och Göteborgs garnisonsregemente. Tvisten gällde drängen Bengt Jansson Gran. Denne uppgav att han rekryterats som ”förbättringskar” vid Skaraborgs läns regemente. Vid en påföljande inspektion av nya rekryter hade han dock inte blivit godkänd som sådan. En löjtnant Schiutz hade då tagit honom i sin tjänst som dräng på ett år. Schiutz hade emellertid inte betalat mantalspenningar för honom under detta år varför han blivit efterspanad som lösdrivare för att skickas till Göteborgs garnison. Dessutom hade han på grund av ”brist på mat och flere i löjtnant Schiutz tjänst utståndne svårigheter” beslutat sig för att själv gå till Göteborg och för värvningspengar ta värvning, hellre än att tvingas av kronobetjäningen.¹⁴⁷ I garnisonsregementets korrespondens med landshövdingen i Älvsborgs län framkom att en Törnroth, som regementschefen tidigare under år 1753 ställt anspråk på numera hade ”rymt” till Göteborg och där tagit värvning som soldat i garnisonen.¹⁴⁸ I ytterligare ett fall – noterat i resolutionsboken 1764 – angavs att ”gossen” Jonas Sätterberg, född i Sätters socken, hade instämts som ”passlös” till landskansliet i Mariestad. Det framkom att Sätterberg tidigare hade rymt ur sin tjänst hos en ryttmästare Lind i Mölltorp för att ta värvning vid garnisonen i Göteborg.¹⁴⁹ Det torde i betydande utsträckning ha förekommit fall där den utpekade och ”värvningsåtalade” så att säga i sista stund, dvs. innan landshövdingen efter förhör krigstjänstdömde vederbörande, mot värvningspengar frivilligt antog värvningen. Det är just sådana fall som man kan tänka sig inte noterades i resolutionsböckerna.

Dessa fall ger vid handen att det inte är möjligt att dra någon skarp gräns mellan frivillighet och tvång i detta sammanhang. De ger oss snarare anledning att anta att momentet av tvång i praktiken var

147 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1732 mikrofiche vol. 59-61, 106, 6 maj 1732.

148 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), inkommande handlingar 1720-1753 E II, 20 juli 1753.

149 GLA. Skaraborgs län landskansli, resolutionsbok 1764 [A III]: 204, 12 nov.

påtagligare än vad som antyds av räkningen av friade och fällda i juridisk mening. Redan här kan man också göra reflexionen att den värvade – antingen han värvats frivilligt eller tvångsvis – rycktes ur sin invanda lokala miljö och den lokala arbetsmarknaden i lokalsamhället. Och om man beaktar att den värvade soldaten aldrig under den aktuella epoken uppnådde en lön som motsvarade uppehållet, kan man lätt inse att han genom värvningen sällade sig till de grupper i samhället som efterfrågade ”olagliga” arbeten, dvs. arbeten som medförde rörlighet och obundenhet. Här kan man återigen iaktta den paradox som ryms i det aktuella sammanhanget, eller om man så vill, motsättningen mellan offentlig fiktion och fakticitet: hotet om tvångsvärvning avsågs göra den förindustriella arbetsmarknaden stabil, men lönesättningen för de värvade överhuvudtaget verkade i motsatt riktning, mot rörlighet och obundenhet. Vi får anledning att återkomma till denna problematik i det följande.

Tvångsvärningsförsöken i

Skaraborgs län under 1720- och 1730-talen

Innan jag närmare går in på de enskilda fall av tvångsvärvning som ägde rum i området under de aktuella decennierna, är det nödvändigt att något stanna inför de allmänna rutiner som kan iakttas i dessa sammanhang. Vi har redan kunnat konstatera att de militära värvarna i de flesta fall namngav dem som de ansåg var ”förfallna” till krigstjänst och att kronobetjäningen först därefter gjorde undersökningar kring varje utpekad individ. I sista hand var det, som vi sett, landshövdingen eller hans ställföreträdare som avgjorde om en person skulle betraktas som försvarslös – ”lös och ledig” – eller ej. Men vilket inflytande hade egentligen de lokala myndigheterna och myndighetspersonerna vid den praktiska tillämpningen av begreppet laga försvar? I nästan alla de fall där värvningsanspråk inlämnades till landskansliet remitterade landshövdingen ärendena till de lokala myndigheterna – magistrater eller lokala kronofunktionärer. De lokala instanserna avgav så utlåtande över de ”angivna” personerna i sina distrikt. Endast i en del av fallen har sådana utlåtanden eller

”berättelser” – samtidens benämning – bevarats bland akterna.¹⁵⁰ Men det är rimligt att anta att sådana berättelser regelmässigt lämnades in till landskansliet, som ju ursprungligen hade begärt dem.

Det är självklart att landshövdingen i stor utsträckning var beroende av de upplysningar, som de lokala instanserna sålunda lämnade in, för sitt beslut i de enskilda fallen. Redan härigenom kan man alltså konstatera att de lokala kronofunktionärernas subjektiva bedömning av de olika individernas situation, måste ha spelat stor roll för den slutliga resolutionen. Därtill kommer att landshövdingen i några fall delegerade rätten att avgöra huruvida försvarslöshet förelåg eller ej, till de lokala funktionärerna.

Vid de ”generella” anspråk som ställdes i september 1735 av värvaren Cedervall tycks landshövdingen ha överlåtit till befallningsmannen att bedöma vilka personer som var ”förfallna” i distriktet. Så skedde också i oktober samma år, då Cedervall ville ha rekryter i Hjo stad. De äldste i staden uppmanades bl.a. att låta inställa för förhör dem som inte hade laga försvar.¹⁵¹ Bedömningen härav överläts alltså till de äldste. I slutet av maj 1736 uppmanades vid två tillfällen de lokala myndigheterna i Lidköping att låta inställa ett antal personer för förhör - såvida dessa saknade laga försvar, annars icke. Att slå fast detta förhållande blev alltså de lokala myndigheternas egen sak. Två liknande fall kan noteras i juni 1736 respektive januari 1738.¹⁵²

Det skall i detta sammanhang emellertid understrykas att det i åtskilliga resolutioner inte framgår klart om beslutsrätten rörande försvarslöshet hade överlåtit – delegerats – eller ej. Samtidigt får man naturligtvis inte glömma, att även om delegering av sådana rättigheter inte gjorts, betydde detta sannolikt föga just i de fall då kronofunktionärernas ”berättelser” hade ett klart ”frikännande” innehåll. Man bör alltså kunna räkna med att det praktiska avgörandet vid bedömningen av ”försvarslöshet” ofta låg på lokal nivå, också

150 Se Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål: ”polismål” aktuella år (volymerna numrerade i löpande följd).

151 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1735 [A III]: 175, 30 sept., 31 okt.; se även GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1737 [A III]: 177, 24 nov.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1738 [A III]: 178, 24 mars; GLA. Skaraborgs läns landskansli avgjorda mål 1728-1729 vol. 924, 19 aug. 1728.

152 GLA. Skaraborgs läns landskansli resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 29 maj, 30 juni; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1738 [A III]: 178, 14 jan.

Tabell 5. Tvångsvärningsanspråk och resolutioner i Skaraborgs län 1725-1739. Antal individer.

A. Tvångsvärningsanspråk (*=inga uppgifter)

År		År		År	
1725	7	1730	3	1735	25
1726	*	1731	2	1736	51
1727	*	1732	*	1737	9
1728	3	1733	*	1738	30
1729	4	1734	*	1739	20

Totalt antal, perioden 1725-1739: 154

B. Resolutioner (friande markeras med +, fällande med -)

År		År	
1725	5: + 4, -1	1736	30: +27, - 3
1729	2: +1, -1	1737	3: + 2, -1
1730	3: + 0, -3	1738	14: + 11, -3
1735	5: + 4, -1	1739	2: + 1, -1

Friande domar: 50; fällande domar: 14 (utan uppgift: 90)

Källor: Skaraborgs läns landskansli, resolutionsböcker 1725-1739 [AIII], GLA: 172-179; Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1722-1739, vol. 921-931, GLA.

om den formella beslutsrätten alltså var landshövdingen obetagen. Av tabell 5 framgår dels det antal individer under de två aktuella decennierna som överhuvudtaget blev föremål för värningsanspråk, dels åtminstone delvis resultatet av dessa anspråk. Vid en jämförelse mellan båda sifferserierna finner man nämligen att antalet anspråk vida överstiger det antal fall som noterats som avgjorda. De av olika skäl ovissa fallen inföll som synes under slutet av 1730-talet.

Det är mycket svårt, om inte omöjligt, att säkert ange en särskild orsak till denna besvärande diskrepans, alla rimliga förklaringar är här möjliga. I en del fall är det fullt tänkbart att någon resolution inte alls utfallit, i andra kan resolutioner ha lämnats utan att de antecknats i resolutionsboken eller också att den aktuella volymen är inkomplett. Det senare är dock inte särskilt troligt, främst emedan anteckningarna tycks vara kalendariskt obrutna, dvs. saknar tidsluckor. Olyckligtvis förefaller varken generalmönstringsrullor eller chefens för garnisonsregementet korrespondens ge någon ledning i detta sammanhang.

För de år under 1720- och 1730-talen som kunnat undersökas har jag funnit 64 landshövdingeresolutioner rörande ställda värnings-

anspråk. Av dessa kan 50 betraktas som ovedersägliga frikännanden av de berörda personerna. I övriga 14 fall dömde landshövdingen de ”angivna” till krigstjänst vid göteborgsgarnisonen. Just dessa siffror visar klart att landshövdingen i Skaraborgs län hellre friade än fällde i fall rörande krav från militären på tvångsvärkning. För de övriga 90 värningsanspråken saknas som sagt resolutioner och vi kan därför inget veta om utfallet av dessa. Samtidigt kan man konstatera att det inte rått något som helst samband mellan antalet föreliggande resolutioner och själva utfallet av dessa. Vi har med andra ord ingen anledning att tro att landshövdingeämbetet styrdes av någon stark benägenhet att företrädesvis notera endast friande domar i resolutionsboken. Enligt min mening visar därför resultatfördelningen av de kända 64 resolutionerna en faktisk och dessutom stark tendens till militärens nackdel – nästan 4/5 av dem utföll ju i den riktningen.¹⁵³

”Ej skriven i mantal”

En av de generella iakttagelser man osökt gör då man granskar de i resolutionshandlingarna angivna målen är att påfallande många av de berörda icke var mantalsskrivna. Detta är ju i och för sig inte förvånande då man kan vänta sig att värvarna brukade hålla ögonen öppna efter icke mantalsskrivna. Samtidigt måste man emellertid ha i minnet att värvarna och deras medhjälpare icke på långt när kunde få full överblick över samtliga byar och socknar trots bistånd från informatörer och agenter. Det finns alltså skäl att anta att länet överhuvudtaget rymde åtskilliga icke mantalsskrivna personer, en del av dem upptäcktes som framgått men det stora flertalet torde ha kunnat hålla sig undan. Av hela det antal fall som jag för perioden 1724–1739 kunnat undersöka uppgick antalet personer utan mantalsskrivning till 20. Detta kan tyckas vara ett litet antal, men man får komma ihåg att endast tre av dem gällde personer som också blev

153 Jfr. brev från garnisonsofficeraren Flack till regementschefen: KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1720-1753 E II, 2 juli 1753. I brevet redogjorde Flack för en tämligen misslyckad värningsresa och uppgav bl.a.: ” Eljest påminner jag mig att jag 1748 i Mariestad fick en värningsresolution och en karl tilldömd Livkompaniet...”. Formuleringarna ger onekligen en antydning om att anspråken kunde vara många men att det mera var en sinkadus om sådana också ledde fram till utslag.

tvångsdömda till krigstjänst och att ingen av dem var ”bräcklig”, sjuk eller över/underårig.

Anders Kårberg, som befriades från anspråk i december 1729 hade tydligen från början kallats inhysesshjon och inte stått i mantal. Senare kunde man emellertid konstatera att han hade årstjänst hos en kapten Fleetwood som nu också försvarade honom. Att Kårberg vid det tidigare tillfället inte hade mantalsskrivits berodde enligt Kårbergs egen uppgift på att han då varit sjuk.¹⁵⁴

Det är viktigt att här lägga märke till att landshövdingen godkände Kårbergs egen förklaring till att han uteslutits ur mantalslängden och att han därigenom inte ovillkorligen var förfallen. Liknande fall bör ha förekommit, utan att de noterats hos myndigheterna.

Nästan exakt tio år senare i augusti 1739 träffade en värvare på en rad personer, som inte var mantalsskrivna, i Fågelås socken invid Vättern. Värvaren, en av kompanicheferna i Göteborgs garnisonsregemente, upprättade en lista över de berörda och skickade in den till landshövdingen i Mariestad. Eftersom listan bevarats kan man på den iaktta att kronofogden i trakten också gjort sina noteringar om de utpekade. Totalt sju personer, yngre män, uppgavs vara uteslutna ur mantalslängden. Kronofogden kunde omedelbart konstatera att en av dem endast var 14 år gammal och därför kunde föras ur räkningen. Av de resterande befanns att en Joen Carlsson var inhyses hos sin far på torpet Mossen under riksrådet Hårds säteri i Fågelås. De övriga betecknades som drängar, av vilka två tjänstgjorde på gården Vrångebäck i socknen, fyra på fyra andra olika gårdar. Av de senare angavs i två fall särskilt att deras husbonde ”undandolt” dem från mantalsskrivning. En liknande lista från 1742 föreligger, i vilken man kan räkna till ca. 15 icke mantalsskrivna, dock med skilda hemorter i hela länet.¹⁵⁵

Utän tvivel får dessa iakttagelser vissa konsekvenser för vår uppfattning om den förindustriella arbetsmarknaden, särskilt med hänsyn till det refererade exemplet från 1739. Detta visar nämligen att bruket att utelämna arbetskraften ur den officiella ”individräkningen”, dvs. mantalsskrivningen kan ha varit vida spridd. Detta av

---

154 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1725-1729 [A III]: 172, 5 dec., 1729.

155 GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1737-1739 vol. 931, 9 aug. 1739; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1739 [A III]: 179, 26 sept.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1718-1811 vol. 870, 29 apr 1742.

två skäl: dels påträffades denna anhopning av icke mantalsskrivna personer vid en och samma tidpunkt, dels stötte värvaren eller hans agent på dem inom ett mycket begränsat område. Med andra ord, om värvaren hade haft resurser i tid och pengar skulle han troligen haft lycka även i andra delar av länet. Utan tvivel måste också de icke mantalsskrivna ha kunnat förflytta sig tämligen obehindrat, årstjänsttvånget har kunnat undvikas.

Man kan bara spekulera kring orsakerna till att det överhuvudtaget var möjligt att hålla sig undan mantalsskrivningen. En viss lojalitet bland människorna i den lokala miljön bör ha utgjort en nödvändig förutsättning. Men också svårigheterna att snabbt få fram information samt inte minst problemen med identifiering av de berörda torde ha spelat en roll. Förväxlingar av namn är vanliga i det undersökta materialet.¹⁵⁶

Bland de många icke registrerade i Fågelås 1739 fanns två vilka husbönderna uppenbarligen avsiktligt underlätit att redovisa vid mantalsskrivningen. Detta antyder att det inte sällan även har funnits ett starkt arbetsgivarmotiv bakom uteslutningen i längden: att slippa betala mantalspenning för sina anställda.

Torpare, dräng – backstugusittare, inhysesshjon

Om man bläddrar igenom de bilagor till Emigrationsutredningen som jag ovan lagt till grund för en tabell och som i sammandrag återger bl.a. jordbrukets befolkning under epoken, tycker man sig få ganska klara besked om de olika kategoriernas storlek och andelsmässiga förhållande till varandra. Så och så många drängar fanns det, inhysesshjonens antal i varje län uppges med exakthet osv. Den kritik som riktats mot den samtida statistiken och för all del mot Wohlins bearbetning av denna har understrukit svårigheterna med de skiftande definitionerna av varje befolkningsgrupp, redan med

---

156 Se härom KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1728-1772, mikrofiche, vol. 37, 43, 66, 96, 106, 127, 155, 161, 213, 214, 229, 329, 330, 385, 397, 404, 424, 481, 490. Flera av de soldater som figurerar i målen tycks ha haft både en och flera "alias".

hänsyn till de varierande primärformulär som användes av de samtida folkräkarna. Man frågar sig hur verkligheten såg ut.

Ett fall som väl belyser svårigheterna i fråga om den dåtida bestämningen av individers sociala och arbetsmarknadsmässiga tillhörighet inträffade i november 1735. Saken gällde Johan Bengtsson på Hultet. På honom hade göteborgsgarnisonen genom en värvare ställt anspråk. Enligt värvaren satt denne Johan inhyses hos en handelsman Örn, av vilken landshövdingen också begärt yttrande i frågan. Brevet från Örn var allt annat än fördelaktigt för Johan. Enligt länsstyrelsenotisen hade nämligen Örn uppgett att det

.....således är beskaffat som föraren herr Karlström [värvaren, m.a.] uti sin skrift, nämligen att han /Johan/ sitter inhyses under Örns hemman och nämndeman Bengt Andersson intet varit anmodad honom vid mantalsskrivningen angiva för någon torpare; så emedan han är en ung och frisk karl ... intet tillåtes sitta inhyses.... för den skull förklaras vara förfallen .... (etc.)¹⁵⁷

Citatet antyder ett förhållande som inte sällan torde ha förekommit: att skillnaden mellan en torpare och ett inhysesshjon kunde vara hårfin eller ingen alls. Det indikerar också arbetsgivarens avgörande roll vid bestämningen eller klassificeringen av arbetskraften. Man kan ju tänka sig att Örn om han så önskat hade kunnat få Johan definierad som torpare i det aktuella sammanhanget. I ett av de fall som redan refererats fann man att den utpekade först noterats som inhysesshjon men senare som dräng i årstjänst.¹⁵⁸

Ett liknande fall inträffade i april 1735 då ett värvningsanspråk riktades mot en dräng vid namn Jonas Olufsson, som skulle gå ”omkring” och arbeta. Vid närmare undersökning fann man att Olufsson faktiskt var hemmansbrukare på gården Hultet i Lugnås socken.¹⁵⁹

Den av värvaren utpekade Anders Svensson från Horsmarken gjorde gällande att han av en ovän hade blivit införd i mantalslängden som inhyses. Detta visade sig också vara riktigt. Svensson

---

157 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1735 [A III]: 175 24 nov., brevet citerat i resolutionstexten.

158 Se not 153 ovan.

159 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1735 [A III]: 175, 30 apr.

kunde nämligen visa intyg på att han faktiskt var rusthållare på 1/4 hemman.¹⁶⁰

Ibland förekom att två begrepp blandades ifråga om bestämningen av en persons sociala hemvist. I ett för värvaren oavgjort fall framkom att Gustav Larsson i Högstena socken i längden noterats både som inhysesshjon och som backstugusittare.¹⁶¹ Samma år konstaterades i ett likaledes oavgjort värvningsärende att Anders Johansson i Bäckebo hade blivit dubbelförd i mantalslängden dels som inhyses på ett torp dels som hemmansbrukare för Lilla Bäckebo.¹⁶² I materialet finns utöver de anförda fallen ytterligare ett par av ungefär samma karaktär.¹⁶³ När det gäller möjligheterna att sätta gränser mellan de olika kategorier som användes i den samtida terminologin för underklasserna på landsbygden finns det alltså anledning att vara anspråkslös. Notiserna pekar på att inte ens samtidigt försökte upprätthålla sådana gränser. Det är således endast meningsfullt att här tala om obesuttna eller jordlösa människor och att inte försöka dra upp några sociala och ekonomiska gränser mellan exempelvis inhysesshjon och backstugusittare. Ifråga om begreppet dräng finns det också anledning att vara försiktig. I flera sammanhang i det använda materialet är det tydligt att benämningen dräng långt ifrån alltid avsåg årstjänstanställd man. Vanligare tycks ha varit att den avsåg yngre män i allmänhet.

Lokala beskyddare

Jag har redan refererat ett fall där arbetsgivaren uppenbarligen ville göra sig av med sin arbetskraft. Också andra liknande fall förekom under den aktuella perioden.¹⁶⁴ På våren 1736 ställdes värvningsanspråk på besökaren (lägre tulltjänsteman) Lars Kihlström. Denne framförde själv i brev till landskansliet att han ansåg sig olagligt

160 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 15 juli.

161 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 15 juli.

162 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 6 feb.

163 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1735 [A III]: 175, 26 apr. Dessa fall utgör exempel på misstag ifråga om de tilltalades ålder. De visade sig vara minderåriga.

164 Se not 156 ovan.

och våldsamt antastad av värvaren. Lidköpings magistrat, en av Kihlströms arbetsgivare, förklarade sig dock inte vilja kännas vid honom. Häri instämde Kihlströms tidigare arbetsgivare tullinspektör Strålenhielm, som menade att Kihlström uppträtt liderligt och dessutom stulit.¹⁶⁵

En arbetsgivare kunde helt i enlighet med tjänstehjonsstadgan göra sig av med sin arbetskraft då en värvare uppenbarade sig i trakten. Det fanns alltså legala möjligheter för ett lokalsamhälle att stöta ut misshagliga individer. I förlängningen härav ligger också att denna möjlighet innebar att den värvade krigsmakten gavs en funktion som rörlighetsfaktor i det att den befrämjade försörjning av det obundna lönearbetet dels i garnisonen men också som vi senare skall se genom rymning, permission eller värvningsuppdrag.

Flertalet av de undersökta fallen visar emellertid en rakt motsatt tendens. Jag skall då återvända till det fall som berörde den utpekade Anders Kårberg. Han hade som förklaring till att han uteslutits ur mantalslängden sagt att han vid det aktuella tillfället varit sjuk. Landshövdingen tog sannolikt hänsyn till detta men lika viktigt synes ha varit att han fick beskydd av en baron och kapten Fleetwood. Huruvida Fleetwood egentligen var Kårbergs husbonde framgår tyvärr inte av notisen men det är troligt.¹⁶⁶

I ett fall sommaren 1736 brydde sig landshövdingen inte om att ens inkalla den utpekade för förhör. Besked gavs av länsmannen att den angivne hade en anställning och landshövdingen lämnade bud till värvaren att den utpekade Lars Månsson inte alls behövde kallas emedan han då skulle frikännas.¹⁶⁷ Tre Lidköpingsbor blev samma sommar utsatta för värvare. Stadens magistrat skred omedelbart upp till försvar av de tre, borgarsonen Jonas Walbeck, tullskrivaren *in spe* Flodin samt stadsfiskalen Quist. Det visade sig att den yngre av dem, Walbeck, så att säga kunde försvara sig själv. Han hade laga anställning hos en handelsman i Lidköping. Flodin befann sig mitt uppe i en rättstvist om en tullskrivartjänst och befriades från anspråket liksom stadsfiskalen Quist som visserligen inte stod i mantal men

---

165 GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1735-1736 vol. 928, 21 maj.

166 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1725-1729 [A III]: 172, 5 dec. 1729

167 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 15 juli.

kunde betraktas som ”fattig”.¹⁶⁸ I det senare fallet ter det sig något anmärkningsvärt att den angivne kom undan. Fattigdom i sig gav enligt reglerna ingen befrielse. Sannolikt var det här stadsstyrelsens bestämda besked till landshövdingen som räddade honom.

Ifråga om de angivnas beskydd från deras egen hemmiljö finns det skäl att kraftigt understryka den roll som rotarna och deras intressenter har spelat. Ett typfall utgörs av ett långdraget värvningsmål som ägde rum vintern-våren 1738. Det gällde ett värvningsanspråk från göteborgsgarnisonen på Petter Blomquist 26 år gammal, hemmahörande i Skara. Från denna stad hade han ”utdömts” som borgare eftersom han inte kunnat betala sina utskylder. Mot anspråket hade Blomquist själv hävdats att han redan hade tagit lega för en indelning vid Västgöta ryttare. Från detta regemente kom också intyg både från officerare och rusthållaren om att Blomquist var legd av dem. Ett liknande fall inträffade samma år och gällde Anders Nilsson från Mariestad. Nilsson hade varit i tjänst som dräng hos rådmann Ekhölm i staden men nu lämnat sin anställning. Enligt kronofogden stod det klart att Nilsson hade legts till Brommöns och Torsöns rote ute i Vänerstrax norr om Mariestad. Till kronofogdens ”berättelse” hade fogats ett intyg härom från kapten Fleetwood. Rotbönderna gjorde i brev gällande att de hade lagt Nilsson och hade förtursrätt till honom. Däremot visste de inte var han för tillfället befann sig. Först efter efterspaning kunde Nilsson ett par månader senare inställas vid landskansliet men frikändes då omgående.¹⁶⁹

I ännu ett fall blev utgången en fällande dom, trots det lokala försvar som uppbyggades. Den värvningsåtalade Bengt Wallmark påstod att han legts till en knektrote i Skåne men ännu ej blivit godkänd för denna. Magistraten i Skara, Wallmarks hemort, sökte med inlagor energiskt försvara honom. Några borgare i staden hade sagt sig vilja ha honom till stadsbetjänt, dock förgäves.¹⁷⁰

168 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 29 maj, 15 juni; se även handlingar i GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1735-1736 vol. 928, 21 maj 1736.

169 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1738 [A III]: 178, 23 jan, 15 feb., 13, 31 maj; GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1737-1738 vol. 931, 13 maj 1738.

170 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1738 [A III]: 178, 14 jan.

Till de här refererade fallen kan man givetvis foga dem som ovan behandlats i samband med de lokala protesterna mot värningsverksamheten.

Flera arbetsgivare – en husbonde

Som ett viktigt resultat av undersökningen framstår de fall där den anställde betecknades som dräng i årstjänst hos en husbonde men där samtidigt omständigheterna tydligt visade att denne arbetade hos flera arbetsgivare under detta år.

Sommaren 1736 angavs drängen Lars Svensson i Binnebergs socken av värvare från Göteborg. Av formuleringarna i notisen kan man förstå att värvaren hade hävdad att Svensson inte höll sig till en husbonde och att han därför borde vara förfallen. Landshövdingen föranstaltade om undersökning och av denna framkom att Svenssons husbonde Nils Larsson i Binneberg, hemmansbrukare, medgav att Svensson inte hela tiden tjänstgjort hos honom. Men, tillade Nilsson, Svensson hade haft hans tillstånd att då och då lämna tjänsten. Vid dessa tillfällen hade Svensson arbetat hos en änka vid namn Stina Bengtsdotter – med vilken Svensson senare gifte sig – på hennes bruk, 1/8 hemman, beläget i Säters socken i närheten av Binneberg. Mot denna bakgrund friades Lars Svensson.¹⁷¹ Ett likartat fall behandlades tio dagar senare. Ärendet gällde en dräng som var i tjänst hos överstelöjtnanten Hård vid länets rotering. Även här handlade det hela om den angivnes benägenhet att också arbeta för andra än den egentlige husbonden. Hård medgav att han ibland låtit drängen lämna honom för att hjälpa sina föräldrar som satt inhyses på hemmanet Kvarnhällstorp nära Hårds eget säteri Kroppfjäll (i norra delen av länet). Då och då, framkom det vidare, hade Hård också låtit drängen ägna sig åt ”skoarbete” bl. a. för sina syskon. Skomakeriet hade denne lärt sig av sin mor. Hård förnekade dock att hans dräng skulle ”gå omkring” och arbeta ”för vem han vill”, som det hade sagts, och underströk att drängen i alla fall var mantalsskriven hos honom. Hård hänvisade slutligen till att frågan egentligen också föll under

---

171 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 17 juli.

adelsprivilegierna som stadgade att adeln fick ”försvara” ämbetsmän dvs. hantverkare. Utslaget blev friande.¹⁷²

Dessa fall slutade således med friande dom och det är viktigt att lägga på minnet att de tämligen lösliga anställningsförbindelserna också tydligen accepterades av myndigheterna.

Jag skall fortsättningsvis referera ytterligare två fall som visserligen så vitt jag kunnat finna inte kom till något avgörande men som ändå framstår som betydelsefulla i sammanhanget eftersom de väl belyser arrangemanget med flera arbetsgivare på en gång.

Lars Andersson, kallad inhyses men också dräng, hade efter angivelser av värvaren gripits av kronobetjäningen vid ett hus intill Rösands marknadsplats i Mölltorps socken. Vid förhöret uppgav Andersson att han mantalsskrivits 1737 i två socknar, först i Mölltorps socken, senare i Udenäs socken. Av den senare arbetsgivaren, Anders Nilsson i Bläckestigen, hade han fått tillstånd att vistas där han senare blev gripen, vid Rösand.¹⁷³

Förre bokhållaren Thillberg från Skövde utsattes för värvare samma år. Om honom hette det att han hade varit skriven i mantal hos överjägmästaren Hård år 1736, men därefter ”av barmhärtighet blivit upptagen” av ryttmästaren Reuter under tiden 18 september – 18 oktober. Samtidigt hade han emellertid tjänstgjort som rättsligt biträde åt en adjutant Udde och sin svärmor fru Palmström och för detta arbete blivit lovad 100 daler silvermynt.¹⁷⁴

De anförda fallen säger naturligtvis inte något om utbredningen av arrangemanget med flera arbetsgivare, det som man i ett ord kan kalla skenanställning. Samtidigt står det helt klart – inte minst i belysning av de exempel som Harnesk refererar – att flera omständigheter talar för att skenanställningar bör ha varit mycket vanliga. Främst kan man lätt inse att om den ursprunglige husbonden dvs. den som skrev drängen i mantal hos sig, önskade eller medgav att denne gick ut på annat arbete, var det lätt att hålla myndigheterna borta om ingen av parterna öppet berörde förhållandet. Dök värvarna trots allt upp och ställde anspråk kunde man som framgått nästan räkna med att högsta beslutande myndighet friade. Det framgår av tjänstehjons-

172 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1736 [A III]: 176, 27 juli.

173 GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1737-1738 vol. 931, 9 dec. 1737.

174 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1737 [A III]: 177, 1 mars.

stadgan eller i varje fall av dess ”anda” att sådana arrangemang ändå inte kunde tolereras. Emellertid överlämnade lagstiftarna åt arbetsgivarna själva, ansvaret för att stabiliteten hos arbetskraften bibehölls. Och strängt taget förhindrade förordningen inte att arbetsgivaren förfogade över sina anställda efter eget huvud.

Fördelarna för bägge parter med skenanställning ligger i öppen dag. Arbetsgivaren gavs möjlighet att betala för själva arbetskraften och slapp att föda och underhålla arbetaren själv under de tider inget arbete fanns. Men också arbetstagaren kunde dra nytta av uppgörelsen. Han kunde i viss utsträckning ta arbete på beting eller göra dagsverken och i många fall tjäna högre summor än i reguljär årstjänst, särskilt i trakter där årstjänstlönerna räknades enligt lägsta taxan.

Skenanställningarna utgör själva kärnan i hela den tendens som kan iakttas beträffande den här aktuella perioden, en tendens som gick stick i stäv med lagstiftningen på området. Samtidigt är det naturligtvis inte möjligt att därför påstå att samhället och arbetsmarknaden på djupet präglades av denna motsättning under epoken. Frågan är om det egentligen fanns någon eller några bland de berörda som ville upprätthålla det arbetsmarknadssystem som tjänstehjonsstadgan frammanar bilden av. Man har i stället anledning att tro att en kommersialiserad arbetsmarknad präglad av obundenhet och rörlighet höll på att växa fram redan under den tidiga frihetstiden men att denna kommersiella mentalitet ännu inte hade funnit sina former och uttryck. Tjänstehjonsstadgan var trots allt mentalt intränad och invand i mönster som var svåra att bryta upp. Att låta dynamiken och den ekonomiska friheten få råda sågs som äventyrligt.

Värvningstrafiken i Skaraborgs län 1758 – 1765

Det s. k. pommerska kriget inleddes för Sveriges vidkommande den 13 september 1757 och pågick till den 7 april 1762. Det är därför rimligt att anta att det ständiga behovet av manskap under dessa år medfört en starkt ökad rekryteringsverksamhet i bl.a. Skaraborgs län, som ju var en folkrik provins. Så var att döma av länsmaterialet inte fallet. Den riktigt livliga värvningstrafiken i länet kan vi iakttä

först åren efter freden i Hamburg, då Livgardet men framförallt det förband som jag fortsättningsvis kallat Hammarhielms volontärkompani, bedrev värvning i området. Att Livgardet efter krigsslutet hade behov av ersättningsmanskaper står klart men volontärkompaniet var en ren nyuppsättning utan, såvitt man kan se, samband med det föregående kriget. De båda förbanden hade normalt inte sitt värvningsdistrikt i Skaraborgs län. Förutom de båda nämnda förbanden bedrev också en rad andra, manskapsvärvning i länet, inte minst gjordes tvångsvärningsförsök av officerare från dessa olika förband. Skaraborgs län utgjorde del av göteborgsgarnisonens värvningsdistrikt och i normalfallet skulle andra värvade regementen – om det gällde tvångsvärvning – inte ha tillträde dit. För Livgardet och volontärkompaniet hade emellertid under viss tid gjorts undantag. Livgardet hade deltagit i kriget på kontinenten. Dess kompletteringsbehov var till och med så starkt att bl.a. garnisonsregementet i Göteborg mot ersättning tidigare tvingats lämna ifrån sig 40 man till gardet. Volontärkompaniets rekrytering i länet avsåg inte komplettering. Här var det fråga om nyuppsättning av ett kompani av den marinkår vars tillblivelse beslutats år 1762. Det var brukligt att förband under nyuppsättning gavs frihet till värvning i hela Sverige – inte minst tvångsvärvning – under viss tid. Det kanske mest kända exemplet på detta är uppsättningen av Hamiltons värvade regemente ca. 20 år tidigare.¹⁷⁵

Livgardets och volontärkompaniets rekrytering kan alltså ses som rena undantagsföreteelser, liksom ett par andra fall av värvningsanspråk där främmande regementens värvare varit inblandade. Dessa enstaka anspråk inträffade nämligen under pågående krig och gjordes då för kronans räkning, varvid tvångsvärvning var tillåten i hela riket.¹⁷⁶

175 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), inkommande handlingar 1754-1767 E II, 20 sept.; Roos 1924 1-23; GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1763 vol. 994, 21 feb.; GLA. Skaraborgs läns landskansli resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1763 [A III]: 203, 5 mars; GLA. Skaraborgs läns landskansli resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 22 maj 8 nov.; GLA. Skaraborgs läns landskansli resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1765 [A II]: 205, 7 mars.

176 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1758 [A III]: 198, 18 nov.; omedelbart efter krigsslutet bedrev också ett par Sveaborgsregementen värvning i området, GLA. Skaraborgs läns landskansli resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1763 [A III]: 203, 26 feb., 1 aug.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1764 [A III]: 204, 26 jan.

Om man närmare granskar handlingarna i regementsarkivet finner man emellertid att garnisonsregementet i Göteborg hade framställt värningsanspråk i Örebro län och i Kristianstads län, år 1753 respektive 1768.¹⁷⁷ Veterligen hade statsledningen inte upphävt den tidigare indelningen av landet i värningsdistrikt. Men tvångsvärningsförsök gjordes tydligen utan hänsyn till några distriktsgränser under den aktuella perioden.

Antalet tvångsvärningsförsök 1758 – 1765

I länshandlingarna noterades under de aktuella åren 62 anspråk på tvångstjänstgöring från olika håll. Att frekvensen här var lägre än under den tidiga perioden av epoken bör inte förvåna eftersom vi för den senare perioden av frihetstiden undersökt ett väsentligt färre antal år. Men om man jämför enskilda år finner man snart att en reell skillnad föreligger. Det mest högfrekventa året under den tidiga perioden var 1736 med 51 anspråk. Under åren närmast före och efter detta år, ställdes 20–30 anspråk vardera. Jämför vi sedan med den här aktuella perioden ser vi att den högsta noteringen gjordes 1764 med 21 anspråk, vilket var ovanligt högt i jämförelse med de övriga årens frekvenser under samma period. Minskningen ger alltså intryck av att benägenheten att överhuvud ställa anspråk på tvångsvärning kraftigt avtagit. Då får man heller inte glömma att den sena perioden i denna undersökning ändå inbegriper verkliga krigsår samt år då ersättningsbehovet vid krigssargade förband torde ha varit påfallande.

Hur många av de ställda anspråken gav något avgörande resultat? Då vi ställer frågan får vi ha i minnet att anspråk kan ha ställts, resolutioner kan ha fallit utan att detta noterats i materialet. Detta bortfalls storlek är naturligtvis inte möjligt att bestämma. Tabell 6 återger med andra ord läns materialets bild av tvångsvärningen i området under de aktuella åren och inte den verkliga. Inalles 27

---

177 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), inkommande handlingar 1720-1753 E II, 16 nov. 1753; KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1768-1772 E II, 19 apr. 1768.

Tabell 6. Tvångsvärningsanspråk och resolutioner i Skaraborgs län 1758–1765. Antal individer. + = friande resolutioner, – = fällande resolutioner.

År	värvare	antal anspråk	+ resolutioner	-	ingen uppg.
1758	Gbg:s garnison	2			2
1761	Gbg:s garnison	5	2		3
1765	Gbg:s garnison	2			2
1763	Svea Livgarde	14	5		9
1764	H-hielms vol.komp.	24	7	9	8
1765	H-hielms vol.komp.	9	1		8
1758	Flottan, Kronpr. reg.	2			2
1760	Roteintressenter	1		1	–
(1761	Norrköp. manufaktur	2	2		–)
1762	Roteintressenter	1			1
Totalt		62	17	10	35

Källa: Skaraborgs läns landskansli, resolutionsböcker, 1758-1765.

noterade slutresolutioner avgavs av länshövdingeämbetet i dessa ärenden under perioden 1758–1765. Detta motsvarade en hart när exakt lika stor andel av noterade anspråk som under den tidiga perioden. Som vi erinrar oss noterades då 64 utslag på 154 anspråk dvs. 41,55 % eller mer än 2/5. 1758–1765 var andelen 41,9 %. Man bör emellertid inte dra alltför stora växlar på denna samstämmighet som ju kan vara ett slumpmässigt resultat av en mängd korsvis verkande och för oss okända faktorer. Men om man antar att källmaterialet ändå är någorlunda uttömmande ifråga om huvudströmmen av värningsmål vid landskansliet, ligger det nära till hands att anta att myndigheterna visade lika stor benägenhet att överhuvudtaget avgöra sådana mål såväl tidigt som sent under epoken.

Av tabell 6 framgår slutligen att sex personer blev föremål för anspråk från värvare från andra förband eller institutioner än de ovan berörda. Man bör här särskilt lägga märke till att det i två fall rörde sig om roteintressenters anspråk, något som ju speglar ersättningsbehov i huvudarmén under pågående krig. Tvångsvärningsförsök från roteringens sida förekom inte, såvitt jag kunnat finna, i materialet för epokens tidiga period.

Det bör i detta sammanhang tilläggas att civila husbönder i ett tiotal fall under perioden gjorde anspråk på personer som menades vara utan laga försvar. Vilken framgång dessa husbönder rönne vet vi inte, eftersom utslag i ärendena saknas. Till de civila anspråken får vi

naturligtvis räkna dem som ställdes av företrädare för manufakturerna i Norrköping.

Den i det aktuella avseendet brokigare bild som tvångsvärningen i länet uppvisar under slutet av frihetstiden i jämförelse med den tidiga perioden kan ses som ett uttryck för en avsevärt skarpare konkurrens om arbetskraften intressenterna emellan än tidigare. Denna konkurrens torde inte enbart ha varit en effekt av krigsmaktens stegrade manskapsbehov, även civila ”värvare” förekom som vi sett, bland raden av sådana.

Av de 27 kända utslagen var 17 klart frikännande, dvs. den utpekade slapp gå i tjänst hos värvaren. Vi kan se av tabell 6 att utslagen för andra förband än Hammarhielms kompani inte är många. I jämförelse med antalet anspråk från just dessa förband är de direkt få, samtidigt som de nästan genomgående frikände vederbörande till skillnad från de utslag som rörde Hammarhielms kompani. Hammarhielms värvare fick hela 17 utslag. Av dessa var nio fällande, övriga friande.

Hammarhielms värvning kan inte betraktas som representativ eftersom den avsåg en nyuppsättning av ett förband. Detta kan ha medfört att landshövdingen varit utsatt för press från högre myndighet – outtalad eller ej – att förfara strängare med de ”åtalade” än annars, i syfte att snabbt ställa förbandet på fötter. I just detta fall rörde det sig dessutom om en bataljon som sågs som särskilt angelägen av vissa aktörer – sannolikt lierade med landshövding Lagerberg – i arméledningen.¹⁷⁸ Men var det verkligen möjligt för landshövdingen att inom lagen avsevärt öka antalet tvångsdömda? Ytligt sett kan man tycka att så inte skulle vara fallet. Men om vi återvänder till regementsarkivet finner vi en uppgift i brevmaterialet som faktiskt tycks ha gett landshövdingen just det utrymme som behövdes för volontärkompaniets tvångsvärningsverksamhet. I ett brev från krigskollegium den 20 september 1762 till garnisonen i Göteborg uppehöll sig brevskrivaren kring uppsättningen av den nya marinbataljonen. Bl.a. framhölls att ”små karlar” som hade kasserats vid infanteriregementena skulle tas i anspråk för denna bataljon, som för

---

¹⁷⁸ Landshövdingen i länet, Lagerberg, förefaller ha varit djupt involverad i den officersgrupp inom arméledningen som målmedvetet gick in för uppsättningen av denna marinkår. Se [Grauers] (Adam Otto Lagerberg) 1977-1979, 45; Nikula 1933, 1-27, 188 ff. 202 f.

övrigt givits samma värvningsrätt i hela Sverige och Tyskland som Livgardet och Artilleriregementet.¹⁷⁹

Detta brev lämnar minst två viktiga upplysningar. Dels gavs här möjlighet för marinbataljonens värvare att rekrytera kasserat folk från bl. a. roteringen – vilket ju samtidigt torde ha lindrat konkurrensen från dessa – dels framgår indirekt att i bokstavig mening undermåliga karlar i allmänhet kunde värvas. Detta innebar ju vidare att chanserna för bataljonens värvare att tvångsvärva rekryter blev fler. I normala fall måste landshövdingen som vi sett ta hänsyn till liten kroppsväxt också vid tvångsvärving. Men när det gällde marinbataljonen bortföll alltså kravet på stadgad kroppslängd och fler möjligheter öppnade sig för dess värvare.

Frihetstidens sista decennier: ”ej i mantal”

I likhet med vad som var fallet under den tidigare perioden förekom också under den senare att värvaren träffade på personer som inte var inskrivna i mantalslängden. Ett par av dessa var inte noterade häri på grund av sjukdom eller ålderssvaghet och dessa kan vi här bortse ifrån eftersom de inte kunde agera lika aktivt på arbetsmarknaden som de övriga icke mantalsskrivna. Det skall också sägas att flera av de angivna av värvaren benämnts ”lösdrivare”, varför man kan misstänka att också de stod utan mantal. Jag har emellertid inte refererat dessa fall eftersom jag inte kunnat fastställa deras status i det aktuella avseendet.

Sommaren 1764 utpekades den 38-åriga Gottfrid von Gotzlar av värvare. Han hörde hemma i Lerdala socken men var inte mantalskriven. Han kunde dessutom visa upp ett ”kontrakt” daterat den 10 augusti 1761 på att han var backstugusittare och han friades.¹⁸⁰

Detta är något förbryllande mot bakgrund av att anspråket kom från Hammarhielms volontärkompani som genomgående gick fram hårdare i sin värvningsverksamhet än de övriga värvarna.

179 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1754-1767 E II, 20 sept 1762.

180 GLA. Skaraborgs läns landskansli resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 6 aug.

Senare under sommaren 1764 kan man nämligen iaktta att ytterligare tre personer, som alla saknade mantalsskrivning, dömdes till krigstjänst. Anspråket gällde Jonas Andersson, ”några och trettio år gammal” och ”ej i mantal” samt Sven Ersson på torpet Myra ”ungefär några och fyrtio år gammal” som visserligen befanns vara torpare men ändå inte var skriven i mantalslängden.¹⁸¹

I oktober samma år angavs och dömdes även Jon Sylvestersson från Kvänum till krigstjänst vid Hammarhielms kompani. Sylvestersson framhöll att han faktiskt var torpare, men av mantalslängden framgick att han inte var upptagen där. Sylvestersson fick också stöd, dock förgäves, av en herr Öhman som i brev intygade att Sylvestersson städslat till torpare under honom. Att denne inte hade antecknats i mantalslängden berodde på ”okunnighet och enfaldighet”.¹⁸²

Om ytterligare två ”uppspanade” vid samma tillfälle, Jon Andersson, 24 år gammal och hemmahörande i Bergs socken, gården Kars-torp samt Nils Pålsson på Backegården i Frösve socken, hette det bara att de ej ”stod i mantal”. Andersson var en f.d. ryttare med avsked i januari 1763, varefter han ej varit upptagen i mantalslängden.¹⁸³

I anslutning till värvningsmålen kan man som nämnt ibland träffa på notiser som rör anspråk från civila angivare. Ett sådant anspråk ställdes i februari 1761 av en herr Carl Simberg på uppdrag av manufakturerna i Norrköping, som under viss tid medgivits ”lösdrivarrekrytering” bl. a. för spinning. De utpekade var Erik Funke och hans hustru, båda hemmahörande som inhyses i Kärrgården i Medelplana socken. De hade uteslutits ur mantalslängden på grund av fattigdom men friades från manufakturernas anspråk på grund av, som vi skall återkomma till nedan, att människor i deras hemmiljö ”försvarade” dem.¹⁸⁴

---

181 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 6, 20 aug ; ytterligare ett par liknande fällande domar förekom vid samma tid, se GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1764 vol. 1007, odat., 23 okt.

182 Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 23 okt; GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1764 vol. 1007, odat.

183 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 6, 20 aug.

184 GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1761 vol. 987, 28 feb.

På samma sätt som beträffande de icke mantalsskrivna under den tidiga perioden kan man rörande den senare göra reflexionen att det framstår som anmärkningsvärt med det förhållandevis stora antalet icke mantalsskrivna. Man kan tänka sig att de personer vi här har kunnat iaktta bara så att säga har utgjort toppen av ett isberg. Häremot kan man naturligtvis invända att de som noterats i källmaterialet också har utgjort i stort sett hela antalet icke mantalsskrivna eftersom det kan tyckas vara rimligt att utgå från att militären gjorde sig möda att göra "rent hus" i länet. Uppgifterna om orter och tidpunkter i notiserna talar emellertid mot detta antagande. De olika förbandens värvare har uppenbarligen bara koncentrerat sig på vissa orter och förlagt ansträngningarna till vissa tider eller vissa år. Hammarhielms värvare tycks till exempel ha gjort punktinsatser i Lerdala socken och dess omedelbara grannskap samt under vissa år. Det är lätt att förstå att det heller inte var möjligt att göra annat än punktinsatser geografiskt och tidsmässigt eftersom det var förenat med ibland stora kostnader att låta värvare "ligga ute".¹⁸⁵ Detta talar med andra ord för att de anförda fallen endast utgör en del av en större skara icke mantalsskrivna i länet.

Skenanställningar

Av notiserna i resolutionsböckerna och tillhörande akter framgår att torparbeteckningarna hade ökat jämfört med den tidigare perioden, då de gängse benämningarna förekom ungefär i lika stor utsträckning. Detta kan tolkas som att antalet torpare i verkligheten hade ökat i länet. Men mot bakgrund av de diffusa gränserna mellan till exempel inhyses och torpare under den tidigare perioden, bör man vara försiktig. Det måste alltså inte ha varit fråga om en reell ökning utan bara om en förskjutning av definitionernas innehåll.

---

185 KrA. Kostnader för en värvningsresa framgår av brevmaterialet i Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1720-1753 E II, 2 juli 1753 samt i RA. Militaria, brev, regementschefen till Kungl. Maj:t, 1731-1741, M 666, 3 maj 1739. De ungefärliga summor som omnämns häri uppgick till 40-50 daler silvermynt motsvarande nästan två årslöner för en soldat. Det är därför uppenbart att detta lade hinder i vägen för en mera systematisk genomsökning av hela länet.

Även under den senare perioden träffar man på fall av s. k. skenanställning. I juni 1764 påträffades den ”passlöse” Samuel Månsson i Kinnefjärdings härad i länet, där han så vitt man kan se hade en husbonde men ändå ”gick omkring” och försörjde sig med skomakeri. Han var född i Linderås socken i Jönköpings län, dit han återförpassades eftersom han såg klen ut.¹⁸⁶

Senare under sommaren angavs Jonas Larsson i Stenkälla socken(?). Larsson stod skriven som torpare i Backegården i Frösve socken men man fann att han flyttat från torpet tillfälligt för att försörja sig med annat arbete på Nohlgården i Stenkälla socken. Hans husbonde i Frösve socken hade inte inkommit med något anspråk varför Larsson dömdes.¹⁸⁷

Ett fall där Hintzegårdens rote gjorde anspråk på Andreas Svensson visar att anställningsförhållandena kunde vara nog så lösliga. Svensson påstod själv att han var skriven i mantal och att han var hemmansbrukare ”på en liten del” i gården Stenkullen. Senare hade han dock tagit tjänst som arbetare vid tegelbruket i Vadstena. Han skulle börja arbetet i maj 1761. Svensson hade också dömts för olaga städjotid i februari 1760.¹⁸⁸

En angiven dräng, Petter Pettersson, uppgav i mars 1762 att han visserligen var anställd hos bonden Nils i Gärdesboda men att han fått lov att också arbeta hemma hos sin far under viss tid. I juni 1763 gjordes anspråk på Olof Lundgren som uppehöll sig på sin fars gård Berget i Vättilösa socken. Det framkom att Lundgren egentligen var anställd hos ryttmästare Fock men att han av denne fått tillstånd att tillfälligt arbeta hos släktingar. Att Lundgren ansåg sig i sin fulla rätt framgår av ett argt brev från honom själv till landshövdingen.¹⁸⁹

Det finns i detta sammanhang anledning att understryka vad Utterström på flera ställen i sin undersökning varit inne på, nämligen att arrangemangen med skenanställningar när det gällde arbetskraften vid sillverken i Bohuslän var mycket vanliga och i själva verket

---

186 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 9 juni.

187 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 6 aug.

188 GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1761 vol.. 987, 16 juni.

189 GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1762 vol. 990, 13 mars; GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1763 vol.. 994, 8 juni.

accepterades av myndigheterna. Sillarbetet drog dessutom till sig arbetsskaror på upp till 16000 individer, inte minst från Västergötland. Det ligger givetvis också nära till hands att anta att dessa etablerade skenanställningar så att säga demoraliserade myndigheternas kamp för att upprätthålla tjänstehjonsförordningen.¹⁹⁰

Försvaret från lokalsamhället

Den tendens till beskydd från grannar och förmän i lokalsamhället av de angivna, framträder också under den senare delen av epoken. De exempel som kan anföras härpå skall givetvis också ses i sammanhang med de protester som riktades mot värvarna eller myndigheterna då de utpekade eller deras försvarare fann motstånd befogat. En del protestbrev har bevarats. Av sådana framgår att de berörda var allt annat än undergivna eller försagda. Hot om skadestånd och åtal förekommer flerstädes.

Under år 1761 inträffade tre fall av försvar från lokalsamhället vilka bör refereras var för sig. I februari 1761 ställde göteborgsgarnisonen anspråk på strumpvävargesällen Anders Råberg, anställd vid en manufaktur i Mariestad. Råberg var emellertid dömd för brott och väntade på att undergå straff. Värvarn hade då dykt upp eftersom Råberg förväntades avskedas från sin tjänst på fabriken. Under undersökningen inkom brev från magistraten och från Råbergs arbetsgivare. Magistraten meddelade att Råberg ännu inte var ”frigiven från fabriken”. Fabrikörerna uppgav

....att ifall, sedan han / Råberg / utstått det straff vartill han dömd bliver, han icke mer kan få arbete som gesäll vid fabriken, gives dock åtskilligt annat slags arbete, varvid vi haver nödigt honom kvarhålla.....¹⁹¹

Av fabrikörernas memorial framgår dock att en penningskuld låg bakom arbetsgivarnas till synes ädla iver att söka få behålla Råberg.¹⁹²

190 Utterström 1957 1, 150 ff.

191 GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1761 vol. 987, 12 feb.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1761 [A III]: 201, 3, 19 feb.

192 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1761 [A III]: 201, 3, 19 feb.

Samma månad utsattes lärlingen Norenholm i Mariestad för värvarna. Norenholm hade "lösgivits" av sin arbetsgivare, synålsmakare Brahm och föreföll klar för värvning. Det visade sig emellertid att mur- och byggmästaren Loell genast hade tagit Norenholm i "försvar" redan i slutet av januari samma år genom att anställa honom som lärling.¹⁹³

Det sista exemplet gäller de ovan berörda makarna Funke. Dessa som var inhyses försvarades först av ryttmästaren Lenck i Medelplana. Denne framhöll att han lovat Erik Funke att få odla upp ett torp på hans ägor. Senare framkom också att åtskilliga församlingsbor, grannar till paret, hade inlämnat en skrivelse till landshövdingen vari de framhöll med eftertryck att fru Funke "till det allmänna bästa" brukade lära barn i trakten att läsa. Båda friades.¹⁹⁴

De tvångsvärvningsförsök som gjordes i Skaraborgs län i början och i slutet av frihetstiden fick sällan någon framgång. Uppgifterna i länshandlingarna tyder också på att färre anspråk på tvångsrekrytering ställdes i slutet av epoken än i början. Detta kan ha sammanhängt med den nya befolkningspolitiken. Den sjöfolksvärvning som pågick under 1760-talet faller under speciella betingelser och bör inte räknas in bland de "vanliga" fallen. I rent kvantitativ bemärkelse friade landshövdingen avsevärt oftare än han dömde någon till krigstjänst. Men hur skall man tolka bakgrunden till denna praxis? De typfall som jag redovisat ger knappast något entydigt besked. Dels kan man konstatera att lokalsamhället ofta gav skydd åt dem som utsattes för de militära värvningsförsöken. Lokala myndigheter och arbetsgivare ingrep och lämnade "försvar". Ofta tolkades också de utpekades situation på arbetsmarknaden som att de var anställda enligt årstjänstprincipen. Dels har framgått att åtskilliga av dem som befriades från anspråk hade flera arbetsgivare under sken av årstjänst. Här fanns alltså en tendens till uppluckring av årstjänstprincipen, något som inte avslöjas förrän man närmare granskat detaljerna i de olika aktuella sammanhangen. Vidare tycks gränserna mellan olika kategorier obesuttna ibland helt ha upplösts. Större anhopningar av icke

---

193 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1761 [A III]: 201, 7, 19 feb., 4 mars;
GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1761 vol. 987, 12 feb.

194 GLA. Skaraborgs läns landskansli avgjorda mål 1761 vol. 987, 28 feb.

mantalsskrivna bland arbetskraften förefaller ha varit vanliga, vilket ger en antydning om en vad man idag skulle kalla svart arbetsmarknad. Litet förenklat kan man såsom helhetskaraktäristik säga att lokalsamhället tänjde på årstjänstprincipen i det längsta, ibland till bristningsgränsen för att ge utrymme för nya krav och behov både från husbönder och arbetare. Att försök att söka minimera arbetskostnaderna hörde till denna bild är uppenbart samtidigt som sidoförtjänster för arbetsfolket kan ha tätt sig lockande.

Rekryteringen i Västergötland och på Dal 1763–1766

I Göteborgs och Bohusläns landskanslis handlingar finns ett antal s.k. kapitulationsjournaler. Dessa upptar personer som värvats till garnisonen i Göteborg åren 1763, 1764, 1765 och 1766 och som successivt godkännts som rekryter av landshövding Didrik Taube eller hans ställföreträdare i Göteborg. I allmänhet har för varje person angivits födelseort – stad eller socken – samt uppgifter rörande den militära tjänstgöringen, dvs. kapitulationstiden – 6–12 år – tidigare militär tjänstgöring, datum för värvning och kapitulation (dag då tjänstgöringskontraktet skrivits under) samt namn på värvare, kompanichef och regemente. Kapitulationsjournalerna skall inte förväxlas med de förteckningar som skulle göras av varje länschef i de provinser där värvning pågick, utan får ses som ett resultat av särskilt ämbetsnit vid landskansliet i Göteborg under de aktuella åren.¹⁹⁵

Att döma av varierande skrivsätt samt dateringen för själva noteringarna i förhållande till kapitulations- eller värvningsdatum för varje registrerad individ, har journalerna tidsmässigt förts i ganska nära anslutning till rekryteringsverksamheten ute på fältet. En reservation bör dock lämnas. Tidsutdräkten mellan en värvningsuppgörelse och själva kapitulationen var sannolikt stor då det var fråga

---

195 Se härom kapitulationsreglemente den 29 okt. 1752. Årstrycket.

om värvning i utlandet. Den utländska rekryteringen har emellertid i detta sammanhang inget större intresse, vi kan bortse från den.

Journalerna upptar för de fyra åren notiser för sammanlagt 820 tjänstgöringskontrakt (kapitulationssedlar). Av dessa avser en mindre del artillerihantlangare för garnisonen, den stora merparten dock rekryter vid garnisonsregementet i Göteborg, som då kallades Hessensteinska regementet efter sin chef. I detta avsnitt kommer jag att uppmärksamma dem av garnisonsregementets rekryter som var födda i Skaraborgs och Älvsborgs län i enlighet med den tidigare undersökningen. För övrigt utgjorde rekryterna födda i dessa län tillsammans det stora flertalet av samtliga i journalerna.

Det är speciellt två typer av uppgifter som här har intresse: födelseort och tidpunkten för värvningen i varje enskilt fall. Det ter sig rimligt att anta att uppgifter om födelseort för de berörda indirekt ger upplysningar om den militära värvningens bakgrundsfaktorer, dvs. lokala ekonomiska och sociala förhållanden m. m. Samtidigt måste man självfallet komma ihåg att många individer kan ha rört sig över vida områden under sitt liv fram till värvningen. Bakgrunden till denna skall snarare knytas till vederbörandes uppehållsort vid tidpunkten för värvningen än till hans födelseort. Det har dessutom framgått av den tidigare undersökningen och kommer att framgå av det följande att de värvade i flera fall kunde betraktas som särskilt benägna för rörlighet. Samtidigt vet vi med säkerhet att värvare faktiskt befann sig i det aktuella området under 1760-talets första år. Permittenter, meniga värvare och regelrätta värvingskommandon var livligt verksamma där under den aktuella tiden. Med andra ord, förhållanden i varje rekryts födelseort bör i någon utsträckning kunna sättas i samband med rekryteringen av honom såsom förklaring. Som exempel kan nämnas följande. Tre personer födda i Ullervad värvades till garnisonsregementet vid ungefär samma tidpunkt. Denna socken ligger alldeles intill Mariestad. Det förefaller antagligt att alla tre i samband med värvningen förflyttat sig från sin födelsesocken till residensstaden där värvarna uppehöll sig. Man kan emellertid inte utesluta att åtminstone någon av dem kan ha tagit värvning någon annanstans i eller utanför länet där andra värvare fanns. Mitt resonemang kring värvningens bakgrundsfaktorer bygger alltså på ett slags *common sense*-bedömning med stöd av vissa empiriska data.

Frivilliga eller tvångsvärvade?

Av det material i Skaraborgs läns handlingar som jag i det föregående undersökt framgår att det antal framgångsrika tvångsvärningar som garnisonsregementet i Göteborg gjorde 1758–1765 kan beräknas till högst en handfull.¹⁹⁶ Här skall dock tillfogas att vi inte känner resultatet av de tvångsvärningsförsök som regementet kan tänkas ha gjort på annat håll. Kvar står dock att den stora majoriteten av de rekryterade i detta län skulle i varje fall formellt ha värvats frivilligt. Det bör än en gång emellertid understrykas att det här är en fråga om formaliteter. Vad man nämligen i första hand bör misstänka är att kanske flera av dem som utpekades av värvarens agenter såsom försvarslösa fann för gott att genast ta värningspengar såsom frivilliga för att undgå tvångsdom. Här finns alltså ett mörkertal som samtidigt är svårt att sätta under klagörande belysning. Ett okänt antal frivilliga kan i praktiken ha varit offer för det som brukar kallas det strukturella tvånget.¹⁹⁷

Västgötarna – födelseortsfält i Älvsborgs och Skaraborgs län 1763–1766

Man tycker sig av kartbilden (sida 134) – se även diagram 1 a-b samt tabell 7 – kunna utläsa att uppehållsplatserna för värningsoffice-rarna har haft viss betydelse för rekryteringens geografiska utbredning, som jag redan antytt. De mera påtagliga exemplen på detta är födelseorterna alldeles i närheten av Mariestad, Skövde och Hjo. Helhetsbilden av födelseorterna för de värvade är emellertid betydelsefull. Först kan man göra iakttagelsen att inom ramen för hela värningsdistriktet dominerade de rekryter som hade födelseorter i Skaraborgs län. Orsaken till denna ojämna fördelning kan åtminstone delvis förklaras med skillnader i ekonomisk struktur mellan västgötadelen av Älvsborgs län och Skaraborgs läns centrala bygder. Här skulle med andra ord Sjuhäradsbygdens diversifierade näringsstruktur ha kunnat ha haft betydelse för de obesuttnas sysselsättning

---

196 Se tabell 6 sid 123.

197 Se noterna 146, 147, 148 ovan.

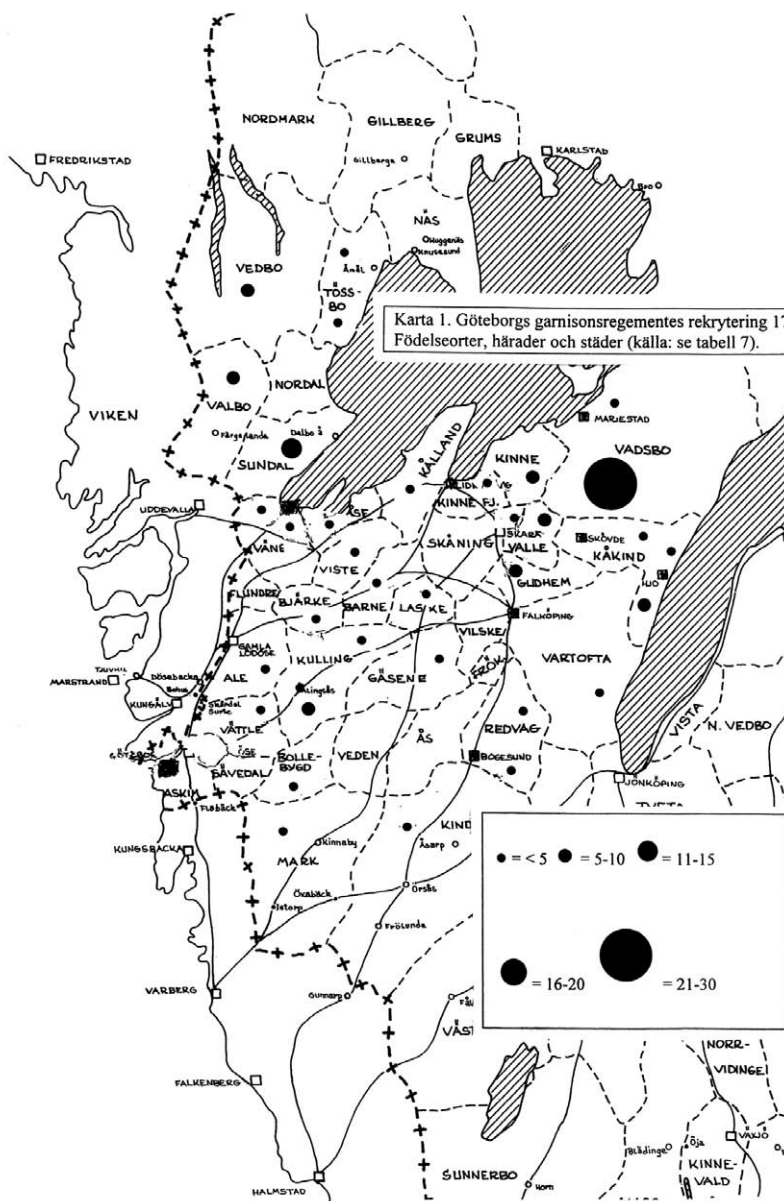
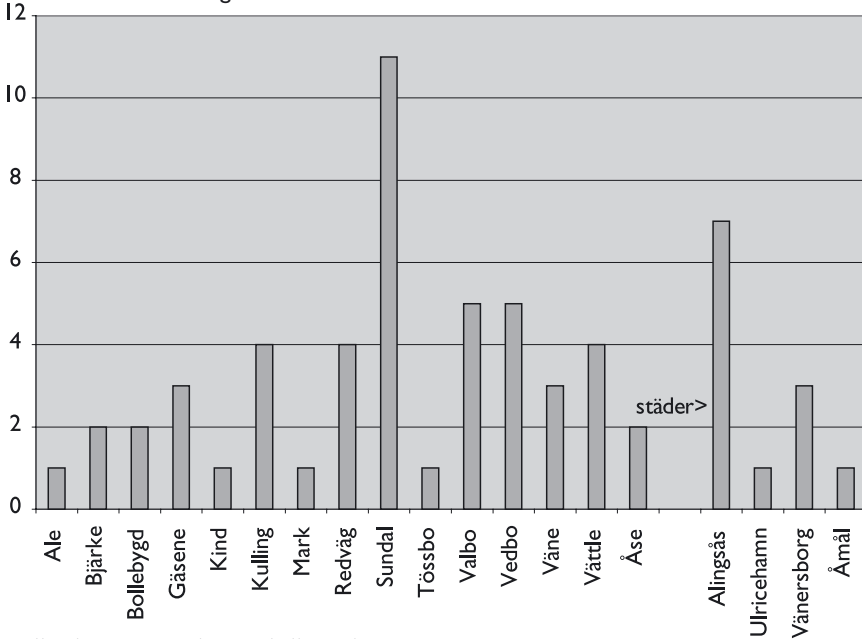

Diagram 1 a. Göteborgs garnisonsregementes rekryter 1763–66.

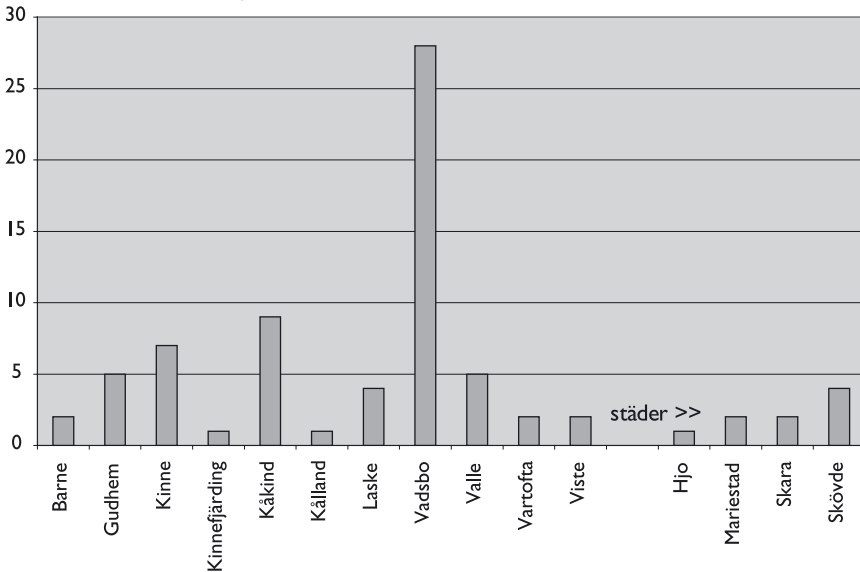
Födelseorter i Älvsborgs län: häradet och städer. Antal individer.

Källa, diagram 1 a - b ; se tabell 7, sid. 136.

Diagram 1 b. Göteborgs garnisonsregementes rekryter 1763–66.

Födelseorter i Skaraborgs län: häradet och städer. Antal individer.

Tabell 7. Göteborgs garnisonsregementes rekryter 1763–1766, födelseorter i Skaraborgs och Älvsborgs län. Antal individer. Häradet och städer.

Skaraborgs län	Antal	Älvsborgs län	Antal
Barne	2	Ale	1
Gudhem	5	Bjärke	2
Kinne	7	Bollebygd	2
Kinnefjärding	1	Gäsene	3
Kåkind	9	Kind	1
Kålland	1	Kulling	4
Laske	4	Mark	1
Vadsbo	28	Redväg	4
Valle	5	Sundal	11
Vartofta	2	Tössbo	1
Viste	2	Valbo	5
<i>Städer</i>		Vedbo	5
Hjo	1	Väne	3
Mariestad	2	Vättle	4
Skara	2	Åse	2
Skövde	4	<i>Städer</i>	
		Alingsås	7
		Ulricehamn	1
		Vänersborg	3
		Åmål	1

Källa: GLA. Göteborgs och Bohus län landskansli, liggare E IX g:1 1763-1766.

Anm.: 21 födelseorter ej möjliga att lokalisera, för ytterligare 14 individer anges endast *födelselän*.

och därigenom utestängt andra intressenter på arbetsmarknaden. Det viktiga i detta sammanhang är emellertid inte denna skillnad, utan den koncentration av födelseorter som man klart kan observera dels i mellersta Skaraborg och på Dal. Bägge dessa anhopningar finns på slättbygderna. Områden som uppvisade få födelsesocknar var däremot vad man kan kalla bland- och skogsbygd. Hur kan skillnaden förklaras? Sambandet mellan födelseorten och själva värvningen kan vara såväl omedelbart som medelbart. Men i båda fallen har ändå förhållandena på födelseorten på längre eller kortare sikt spelat en roll för värvningen. Det finns en näraliggande förklaring till slättbygds-koncentrationerna av födelseorter i Skaraborg och på Dalbosläätten. Man skulle kunna tänka sig att slättområdenas obesuttna inte gavs tillfälle till försörjning i samma utsträckning som de obesuttna i bland- och skogsbygden. Möjligen kan också olika benägen-

het för hemmansklyvning ha spelat en roll. Man kan anta att det på slätten fanns hinder, bl. a. arvssedvänjor och sammanslagningar, för långtgående klyvning. I skogsbygderna däremot, pågick hemmansklyvningen obehindrad av sådana förhållanden eftersom ekonomisk differentiering var möjlig där, med utveckling av tjärbränning, skogsbruk m. m. Det kan vara denna skillnad som avspeglas i födelseortsfältet för både Skaraborgs län och Dal. I norra delen av Vadsbo härad, till övervägande delen ett skogshärad, finns endast några enstaka födelseorter medan en större koncentration kan konstateras i södra delen av Vadsbo och slättområdet söder därom. Likadant förhåller det sig på Dal: ett stort antal födelseorter finns på slätten, endast ett fåtal i Kroppefjällsområdet norr därom. Graden av hemmansklyvning i ett område var direkt kopplad till proletariseringen. Där man hade möjligheter att åstadkomma ytterligare brukningsenheter genom klyvning kunde också antalet helt obesuttna hållas nere. I bygder där brukningsenheterna av olika skäl oftast förblev odelade ökade antalet obesuttna. En tolkning av födelseortsfältet för garnisonens rekryter skulle alltså kunna vara att regementet kunde dra nytta av den högre grad av proletarisering som kan tänkas ha pågått i slättbygderna.¹⁹⁸

Tidpunkterna

Av tabell 8 framgår de tidpunkter då kapitulationerna ägde rum. Det skall sägas att i den stora merparten av fallen torde värvning och kapitulation i tid legat nära varandra. Siffrorna tycks vara entydiga. Värvingarna och kapitulationerna har inträffat med två höjdpunkter – en i månadsskiftet april-maj och en i månadsskiftet augusti-september. Dessa höjdpunkter kan givetvis ha hängt samman med rutinerna i själva garnisonen. Vårvärvingen kan ha föranletts av den förestående exercisperioden som pågick under sommarmånaderna, medan höstvärvingen kan kopplas till avgångar vid mönstringarna i slutet av exercisperioden. Det finns ytterligare en förklaring till koncentrationen på hösten. Enligt lagen skulle all uppsägning av års-

¹⁹⁸ Rörande hemmansklyvningen i länet se Herlitz 1974, 164-195, se särskilt tabeller 181 f.

Tabell 8. Tidpunkter för värvning under året (det sammanlagda antalet åren 1763-1766). Antal individer.

Månad	tid i månad	R	P	O
Januari	t.o.m .15	4	2	4
	efter 15	5	1	1
Februari	t.o.m . 15	3	2	2
	efter 15	7	2	1
Mars	t.o.m . 15	3	4	3
	efter 15	1	7	1
April	t.o.m . 15	2	0	2
	efter 15	9	6	6
Maj	t.o.m . 15	11	5	2
	efter 15	5	1	2
Juni	t.o.m . 15	7	3	3
	efter 15	4	3	1
Juli	t.o.m .15	2	4	2
	efter 15	2	1	1
Augusti	t.o.m . 15	3	4	3
	efter 15	4	5	2
September	t.o.m .15	9	7	8
	efter 15	6	0	1
Oktober	t.o.m . 15	5	3	2
	efter 15	0	1	2
November	t.o.m . 15	2	3	1
	efter 15	3	2	1
December	t.o.m . 15	2	2	2
	efter 15	2	0	1

Källa: GLA. Göteborgs och Bohus läns landskansli, liggare E

IX g:1 kapitulationsjournaler 1763-1766.

R = Skaraborgs län O = Göteborgs och Bohuslän

P= Älvsborgs län

tjänst ske ungefär vid denna tidpunkt. Men detta förklarar inte den högre frekvensen under våren. Och kanske bör man söka en gemensam icke militär faktor bakom de båda höjdpunkterna. Här kan man givetvis peka på de under jordbruksåret viktiga tidpunkterna – sådd och skörd – som en förklaring. Dessa tidpunkter var vändpunkter då passivitet gick över i aktivitet. Byte av sysselsättning kunde då te sig lägligt. Men med hänsyn till att kulmen under våren var ”olaglig” till skillnad från den på hösten krävs här en generell faktor som förklarar. Och en sådan finner man i de fluktuationer som priskurvan för brödsäd – baslivsmedlet – beskrev under året. I en länsbeskrivning över Skaraborgs län, sannolikt från mitten av 1700-talet, talas om de under året betydande prisskillnader på brödsäd som uppkom till följd av större tillgång på hösten efter skörden och sinande tillgång

på våren. Den högre värvningsfrekvensen i slutet av april och början av maj men även strax före skörden i september kan alltså ses som konsekvenser av den årligen återkommande prisstegringen på spannmål. Den jordlöse och jordfattige har tvingats att skaffa pengar till bröd. Att ta värvningspengar framstod som en utväg.¹⁹⁹

Den ”frivilliga” värvningen – några enskilda fall

Vi vet egentligen ingenting om motiv och omständigheter kring de enskilda fall av formellt frivillig värvning som bildar underlag för de födelseortsfält och den statistik som jag presenterat i det föregående. Det är emellertid rimligt att tänka sig att både *push*- och *pull*-faktorer bidragit till värvningsbeslut hos de enskilda individerna. Minskade överlevnadsmöjligheter i deras hemssocknar har säkerligen spelat en roll. I bättre tider kan tjänst i Göteborgs garnisonsregemente och andra möjligheter i ”storstaden” ha lockat rekryter. Värvningssummans klingande mynt utövade sin dragningskraft.

Man kan få en glimt av de enskilda frivilliga värvningarna genom garnisonsregementets eget arkiv och dess rättsprotokoll. Av detta material framgår i princip två kategorier av frivillig rekrytering. Den första kan sägas utgöras av rekrytering genom ett slags strukturell tvång och visar därigenom att de värvade regementena på arbetsmarknaden förfogat över en egen sektor med viss släktskap med garnisonens och de värvade soldaternas värld. Vad det rör sig om är värvningen av frisläppta fångar, tidigare soldater m. fl. Den andra kategorin utgörs av genuint frivilliga värvningar.

I ett brev till regementschefen daterat den 9 mars 1753 omtalar fänrik Anander på Bohus att han hade värvat en f. d. fästningsfånge på Bohus, drängen Jonas Floström. Denne hade släppts fri den 5 mars samma år och därefter ingått kapitulation – värvningskontrakt – på 4 år och i värvningspengar fått 24 daler silvermynt.²⁰⁰

199 GLA. Göteborgs och Bohus läns landskontor, ”Beskrifning öfver Skaraborgs läns hövdingedöme” B VIII:2:10, 228-234. Filmkopia av originalet i Engeströmska samlingen, Kungl. Biblioteket. Handlingen finns också i konceptform i landskontorets arkiv.

200 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), inkommande handlingar 1720-1753 E II, 9 mars 1753.

Anander visade i sitt brev på en av de möjligheter som stod till buds för kompanicheferna: att värva nyss frisläppta fästningsfångar på själva garnisonsorten. Det är givetvis rimligt att ifrågasätta dessa fångars lämplighet för soldattjänst. Långa straff borde ha försvagat deras hälsa. I Floströms fall utgjorde detta uppenbarligen inget hinder eftersom värvingssumman var relativt hög, 24 daler silvermynt motsvarade ungefär en årslön för en soldat.

Av datumangivelserna i notisen kan man vidare se att Anander hade hållit noga räkning på när Floström skulle återvinna friheten och tydligen heller inte försuttit någon tid för att få Floström slutligt antagen.

Man kan räkna med att Floström inte hade straffats för något "nesligt" brott eftersom detta enligt reglementet 1752 skulle ha diskvalificerat honom för militär tjänst.²⁰¹

Att värving av fångar i större skala var tillåten och också praktiserades framgår bl. a. av ett brev från krigskollegiet till regementschefen sommaren 1760. Häri gavs tillstånd för garnisonsregementet i Göteborg "att värva preussiska krigsfångar, så många som godvilligt erhållas kunna". Dessa rekryter skulle placeras på av olika skäl samtidigt uppkomna vakanser i regementet.²⁰² Att värving av krigsfångar faktiskt ägde rum vet vi genom att krigskollegiet några år senare infordrade namnrulla från regementet över de värvade fångarna, samt genom uppgifter om enskilda fall i domböckerna för regementet.²⁰³

Vissa likheter med dessa fall av fångvärvingar har de fall där värvaren på liknande sätt utnyttjat ett svagt ögonblick hos den tilltänkte rekryten. Inte minst var detta fallet då värvaren försökte förmå en soldat att rekapitulera, dvs. anta ny tjänst direkt efter det att den gamla löpt ut. Ett par exempel på detta finner man också i regementets inkomna handlingar. I brev daterat den 10 april 1753 i Lovisa (tidigare Degerby) i Finland, meddelade kommandanten där, von Köhler, bl. a. att:

---

201 Se kapitulationsreglemente den 29 okt. 1752. Årstrycket.

202 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1754-1767 E II, 15 juli 1760.

203 KrA. Domböcker och krigsrättsacta, Göteborgs garnisonsregemente 1763: mikrofilm vol. 37, 9 sept. 1763. Målet gällde tvist om utlovad värvingssumma. Den preussiske rekryten ifråga hade som fånge tagit värving vid Göteborgs garnisonsregemente i maj 1760.

...som soldaten vid överstelöjtnantens kompani nr 30 Lindberg nu uttjänt sin kapitulation ty har jag i anseende därtill att han ännu är ung, frisk och allenast några och tjugo år gammal karl förmått honom att ingå ännu sex års kapitulation.²⁰⁴

Men försöken att få soldater att ”skriva på” ännu en gång kröntes inte alltid med framgång. I det ovan citerade brevet hette det fortsättningsvis:

Ävenledes har soldaten vid Livkompaniet nr 72 Ahlgren i nästkommande maj månads slut uttjänt den kapitulation jag ånyo på 1 1/2 år med honom ingick i slutet av 1751. Och som han är en gammal och mycket sjuklig karl, så att det icke lönar mödan vidare med honom kapitulera, vartill han ej heller själv är hågad ...²⁰⁵

Ytterligare ett exempel på övertalning till rekapitulation träffar man på i slutet av oktober 1753. Även i detta fall uteblev framgången eftersom soldaten ifråga insisterade på att få lämna armén.

I ett brev från Thure Ribbing, officer på Bohus, meddelades att nr 78 Anders Åhberg i fästningskommandot ansökt om avsked, eftersom han nu hade tjänat ut sin kontraktstid. Ribbing uppgav sig förgäves ha försökt förmå Åhberg att rekapitulera. Denne hade framhållit att han hade hemmansbruk och dessutom var ägare till en vedskuta.²⁰⁶

I de relaterade fallen kan man med fog säga att värvaren utnyttjade en prekär situation för den tilltänkte rekryten. För den nyss frisläppte fästningsfången låg det sannolikt nära till hands att så att säga stanna kvar i den invanda miljön – som soldat. För rekapitulanterna tedde sig kanske förnyad krigstjänst som en enklare utväg än att ge sig ut på arbetsmarknaden särskilt under lågkonjunkturår.

Även om man alltså i ett par fall kan konstatera att de berörda kunnat hävda sin rätt till avsked, bör och kan man självfallet tvivla på frivilligheten i övriga fall. Man kan fråga sig om de flesta av de

---

204 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1720-1753 E II, 10 apr. 1753.

205 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1720-1753 E II, 10 apr. 1753.

206 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1720-1753 E II, 29 okt. 1753.

utsatta egentligen hade något val. Samtidigt vet vi att myndigheterna i varje fall efter år 1752 hade ögonen på olaga former av övertalning från officerarnas sida. Det nya kapitulationsreglementet var ju i och för sig ett försök att begränsa tjänstgöringstiderna för manskapet.²⁰⁷

Det saknas i regementsarkivet inte notiser om värvningar vars frivilliga karaktär var mer entydig och evident än i de tidigare anförda fallen. I mitten av april 1753 sände Thure Ribbing på Bohus ett meddelande till regementschefen med begäran att denne skulle inspektera tre rekryter som tagit värvning vid garnisonen på Bohus. Ribbing medgav i sitt brev att han väl tyckte att en av dessa rekryter såg för gammal ut. Rekryten ifråga hade dock tillbakavisat detta och hävdat att han bara var 38 år gammal, att han såg gammal ut berodde på arbete och *hungersnöd* (min kurs).²⁰⁸

I detta fall skulle alltså den berörde ha insisterat på att bli värvad. Formuleringarna rörande de två övriga klargör att det också i deras fall rörde sig om genuint frivillig värvning inom själva garnisonen. Liknande fall relaterades också av kommenderingscheferna i Finland vid olika tidpunkter under 1750-talet.²⁰⁹

I ytterligare ett par fall förekom frivillig värvning men först efter visst tryck från omgivningen. De två aktuella rekryterna hade uppsökt göteborgsgarnisonen för att värva sig sedan de efterlysts i sin hemtrakt.²¹⁰

Av det refererade materialet framgår självfallet inte omfattningen av den värvning som innebar att de frivilliga faktiskt sökte upp garnisonsorten för att ta värvningspengar. Jag har med exemplen endast velat peka på att det slaget av värvning förekom i garnisonerna. Det är naturligtvis troligt att sådana förekom i högre grad än vad exemplens antal låter påskina.

Den frivilliga värvningen förekom också ute på fältet. Ett antal notiser i regementets domböcker omtalar sådana. I dessa omnämns värvningarna mera som sidoinformation och får därigenom högre

---

207 Kapitulationsreglemente den 29 okt. 1752, se även förklaring den 13 okt. 1756 . Årstrycket.

208 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1720-1753 E II, 12 apr. 1753.

209 KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175) inkommande handlingar 1720-1753 E II, 29 dec. 1752, 6, 13 mars, 3 juli, 23 okt. 1753, 20 jan 1756.

210 se noterna 146, 147, 148 ovan.

trovärdighet än annars. Företrädesvis rörde det sig om tvister om företräde till frivilliga rekryter, inte om huruvida frivillighet förelåg eller ej. Några av dessa notiser har jag i det föregående redan berört. Exemplet ger, det skall sägas, ingen entydig bild av motiven och omständigheterna bakom värvningarna.

Det första fallet inträffade på våren 1735 och uppvisar en rad intressanta detaljer. Erik Nilsson och Hans Bryngelsson var båda torpare, hemmahörande i respektive Håbols och Årtmarks socknar. Tvisten gällde rätten till dem båda såsom frivilliga rekryter till garnisonsregementet i Göteborg. Parter i målet var några permitterade soldater. En av dessa, Jacob Sjöberg, hade samma hemort som Nilsson och Bryngelsson. Han berättade oemotsagd att han under permission besökt Håbols kyrka vid gudstjänst. Efter gudstjänsten hade Sjöberg övertalat sin barndomskamrat Erik Nilsson att ta värvning i göteborgsgarnisonen. Nilsson hade enligt Sjöberg sagt sig vara villig att gå i "krigstjänst" i "Sjöbergs" kompani. Därefter hade Nilsson följt med Sjöberg till dennes föräldrahem och där bjudits på "välfägnad". Nilsson hade i det sammanhanget lovat Sjöberg att söka övertala sin sväger, torparen Hans Bryngelsson, till värvning. Denne hade senare också accepterat. Därefter hade Sjöberg tillsammans med de båda begivit sig till Göteborg över Vänersborg. Sjöberg uppgav vid förhöret med honom att han visserligen inte hade lämnat Nilsson och Bryngelsson några värvningspengar men att han hade trakterat dem med "mat, öl och brännvin", lämnat Nilsson en "rulle" tobak samt givit löfte om värvningspengar vid framkomsten till Göteborg. De två andra permitterade soldaterna, Göthberg och Dahlman, i sällskap med Sjöberg och "hans" rekryter, hävdade senare förgäves att de värvat Nilsson och Bryngelsson med handpengar på värvning. Sjöbergs kompani tilldömdes till sist de båda rekryterna.²¹¹

Notisen kastar i ett slag ljus över två förhållanden i sammanhanget. Dels framgår att också relativt väl rotfästa personer i lokalsamhället lät sig rekryteras. I detta fall rörde det sig om två torpare och man kan bara spekulera i om de hade tänkt kvarstå som torpare i sin hemtrakt eller om de vid avfärden sade upp sina torp. Det förra alternativet var ju inte alldeles uteslutet, eftersom längre permissioner kunde

---

211 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1735: mikrofiche, vol.161, 5 maj.

tillåta ”pendling”. Dels framträder tydligt fördelarna med permittervärvningen, som jag skall belysa närmare i det följande. Man kan väl föreställa sig att Sjöberg kände sin hemtrakt och dess invånare. Han visste vem i hans egen ålder som kunde tänkas vara villig att följa med honom till Göteborg som rekryt. Han utgjorde själv inget främmande och hotfullt inslag, utan kunde genom sin egen person vittna om fördelarna med värvning. Sett i ett större perspektiv ökade sålunda permittentvärvningen garnisonens attraktionskraft och blev förmodligen en *pull*-faktor av tilltagande betydelse.

En annan notis om Bengt Jansson Gran, låter antyda att värvningen till garnisonsregementet kunde vara ett sekundärt steg i en frigörelse från årstjänstprincipen. Gran uppgav vid förhör att han hade försökt bli ”förbättringskar” – reserv – vid Sjötorps rote i Skaraborgs län, men ratats och gått i årstjänst hos en löjtnant Schiutz vid regementet. Hos denne menade han sig ha fått otillräckligt med mat och dessutom lidit under andra svårigheter. Bl. a. hade Schiutz inte låtit skriva honom i mantal, varför han efterspanats såsom lösdrivare. Därför hade han frivilligt tagit värvning vid garnisonen.²¹²

I ett par andra fall framstod den frivilliga värvningen också som en lindring av de berördas situation. I slutet av februari 1733 inlämnades till regementschefen besvär från ryttmästaren Lorentz Ekenberg i Mariestad över att soldaterna Anders Apelroth och Olof Löfberg hade ”lockat och tubbat” Ekenbergs dräng Arvid Eriksson att lämna sin tjänst för garnisonsregementet i Göteborg. De båda soldaterna förnekade olaga värvning och vid förhör med Eriksson själv framkom att han, utan påverkan, frivilligt lämnat sin tjänst hos Ekenberg, eftersom arbetet hos honom varit för tungt med tanke på hans hälsa ”som inte var stark”--- ”Han [hade] bättre funnit sin räkning vid att tjäna konungen”. Eriksson sade sig också villig att återbetala årslönen i enlighet med tjänstehjonsstadgan ”men var för närvarande märkt av svår sjukdom”.²¹³

I det andra fallet var det ”familjeskäl” som utlöste värvningsbeslutet. Två kompanier i göteborgsgarnisonen låg i tvist om rätten

---

212 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1732: mikrofilm, vol. 106, 6 maj.

213 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1733: mikrofilm, vol. 96, 27 feb.

till drängen Sven Larsson såsom rekryt. Larsson uppgav vid förhör som skäl till att han frivilligt värvat sig att han inte längre kunde leva samman med sin hustru. Larsson hade efter sitt beslut vänt sig till kronolänsman i trakten, som i sin tur vänt sig till soldaten Fagerholm. Meningen var att Larsson skulle ersätta Fagerholm som ville bli utbytt.²¹⁴

I ett av de rymningsmål som jag tidigare refererat stod ynglingen Johan Georg Seipel som anklagad. Seipel erkände ”gråtande” att han såsom garnissonsoldat i Göteborg skulle ha ”förbrutit sig” mot sin fänrik och därför rymt och tagit rotelega i Marks härad. Hem hade han inte vågat sig, eftersom han tidigare emot sina föräldrars vilja tagit värvning i Göteborg. Seipel befanns vara 19 år gammal, född i Nyköping, fadern brukspatron vid Koppartorps bruk. Seipel framhöll att han låtit värva sig av ”ungdoms yrhet” på åtta år.²¹⁵

De refererade fallen utgör en heterogen samling exempel. Men i dem alla finns, som jag påpekat ovan, moment av både *pull*- och *push*-effekter med. Man bör här särskilt framhålla att årstjänsten särskilt under högkonjunkturer kunde framstå som en tvångströja. Under lågkonjunkturer då årstjänsten var en trygg hamn kunde däremot arbetslöshet leda till värvning. Regimentet och staden Göteborg kunde framstå som en lösning på individuella problem av många olika slag. Det är självklart att denna lockelse på många sätt var falsk. Exempelvis fallet med Ekenbergs dräng framstår i någon mån som ett verk av de båda inblandade soldaterna, som kan tänkas ha förespeglat drängen ifråga en sinekur i Göteborg. Men detta är naturligtvis inte möjligt att med bestämdhet avgöra. Det enda man kan konstatera är att förtroendeingivande och trovärdiga värvare, inte minst bland soldaterna, i det rätta ögonblicket kunnat träffa på hugade rekryter, som av många olika skäl kan ha sett en utväg i frivillig värvning.

Dessa fåtal exempel kan också åtminstone ge en liten antydning om den heterogena sociala bakgrunden hos de frivilliga rekryterna samtidigt som de bestyrker Fritz Redlichs slutsatser på denna punkt: det är svårt att se rekryteringen enbart som en ”avtappning” av

214 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1733: mikrofiche, vol. 96, 481, 481, 8 mars.

215 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1761, mikrofiche vol. 481, 24 aug.

samhällets underklasser. Man är mera benägen att se denna som en ”avskumning” av rörlighetsbenägna individer inom flera olika samhällsklasser.²¹⁶

De exempel jag låtit passera revy i det föregående avser att ge en kvalitativ sida av den statistik jag sammanställt. Som nämnt ger dessa inte någon enkel och entydig bild av värvningens bakgrundsfaktorer. Motiv och omständigheter tycks ha varierat från person till person. Detta behöver emellertid inte motsäga vad jag tidigare hävdade rörande exempelvis slättbygderna i regionen och sysselsättningen där som bakgrundsfaktor: jordlöshet och jordfattigdom, prisstegringar på livsmedel, eventuell arbetslöshet utgjorde tillräckliga betingelser men för ett slutgiltigt värvningsbeslut krävdes också personligt färgade motiv som skapade en nödvändig betingelse, en *trigger effect*.

Soldater som värvare och permittenter

Jag har i det föregående granskat Skaraborgs landskanslis handlingar var gäller själva rekryteringen och då särskilt den egentliga effekten av militärens aktiva försök att tvångsvärva folk i provinsen. Vidare har jag sökt att ge åtminstone en glimt av vad som kan antas ha varit frivillig värvning till garnisonsregementet.

Det är självklart att militärens verksamhet i regionen kan ha gett upphov till rörlighet bland de grupper som fann sig utsatta men också bland sådana som frivilligt ville ta värvning. De senare kan efter värvningskungörelser i kyrkorna ha sökt sig till Mariestad eller till andra mindre städer där värvningskommandona uppehöll sig för att ta värvningspengar. Militärens aktivitet framkallade troligen både frånstötning och tillströmning.

I det följande skall jag närmare behandla ett fenomen i relationen mellan den värvade krigsmakten och arbetsmarknaden som kan beskrivas som första steget i en rekyleffekt av den militära rekryteringen. Det andra steget återkommer jag till i ett följande avsnitt. Vad innebar konkret denna rekyleffekt? Tvångsvärvningsshotet riktades mot människor som formellt inte hade anställning i lagens mening.

---

216 Redlich 1965, 185, se särskilt not 49, 186.

Men hotet var naturligtvis verkningslöst mot grupper, som trots att de inte hade årstjänst, ändå kunde känna sig trygga. En sådan grupp var uppenbarligen roteknektarna, båtsmännen m. fl. på landet. En annan var garnisonssoldaterna från bl. a. Göteborg. Alla ställdes de vid sidan av arbetsmarknadsbestämmelserna och årstjänstprincipen eftersom tvångshotet mot dem så att säga redan haft sin verkan.

Jag har i det föregående något berört dels garnisonsmilitärens rekryteringsbehov, dels reaktionerna från landsbygdsbefolkningen gentemot meniga soldaters värvningar. Man behöver knappast tvivla på att denna rekryteringsaktivitet starkt oroade och irriterade bondebefolkningen.²¹⁷ Det fanns många orsaker till denna oro. För det första stördes det rekryteringsunderlag som roteringen mobiliserat för sina egna manskapsnummer. Landsbygdens militära intressen råkade i direkt konflikt med stadens. Vidare ligger det i sakens natur att de många små lokala arbetsmarknaderna stördes av upprepade intrång från värvningskommandon och värvningsagenter som rörde sig inom större operationsområden och en vidsträckt arbetsmarknad. Mot den värld av relativ trygghet, men också av ofrihet och social kontroll som landsbygdssamhället utgjorde, stod en annan värld som i och för sig kunde te sig otrygg, men som samtidigt utövade en lockelse genom en relativ frihet från husbondevälde och genom de möjligheter en större stad som Göteborg kunde erbjuda. Den dragningskraften var emellertid reducerad under missväxt- och lågkonjunkturer då årstjänsten kunde te sig som ett skyddsnet.

Garnisonsregementet började under 1740-talet sända ut både meniga värvare och permittenter i Göteborgsregionen i långt större omfattning än tidigare. Detta framgår av kvartalsrapporteringen från regementet. Dessvärre saknas sådana uppgifter för 1750- och 1760-talen. Under tiden 1751–1763 befann sig ca. hälften av det ordinarie garnisonsregementet på Finlandskommending.²¹⁸ De kvarvarande delarna kompletterades då med den s. k. Spens bataljon och trupper från en del andra regementen. Det skulle alltså ha varit möjligt att söka siffror över meniga värvare och permittenter i dessa regementens arkiv för att komplettera den statistiska översikten. Jag har bedömt detta som ett alltför extensivt arbete med hänsyn till de presumtiva

---

217 Se sid. 83 – 89 ovan.

218 Se nedan sid. 186.

resultatens relativt ringa betydelse i ett större perspektiv. Jag har i stället valt att återvända till Skaraborgs landskanslis handlingar samt därutöver granskat Göteborgs och Bohus läns motsvarande material för åren 1758–1765 då register möjliggjort en undersökning. Syftet är att försöka klargöra verkligheten bakom siffrorna och samtidigt kvalitativt komplettera den anonyma statistiken.

Det finns i båda länens kansliarkiv ett material som skulle kunna kallas passprotokollat eller passjournaler för de aktuella åren. Journalerna ger en god överblick över de noterade förflyttningarna, varibland alltså även finns soldater och soldatfamiljer stadda i rörelse i regionen. Innan jag går in på några enskilda relevanta fall vill jag något kommentera de olika passtyper som förekommer i journalerna. Värvningspass och permissionspass avsåg uppenbarligen två olika verksamheter, men ett pass kunde också vara utställt för både permission och värvningsuppdrag. Och i själva verket var det naturligtvis i praktiken svårt att skilja verksamheterna åt. En soldat med permissionspass hade visserligen inget formellt uppdrag att värva, men det är självklart, att om han i sin hemby träffade på någon som ville följa med honom tillbaka till göteborgsgarnisonen och bli soldat, fanns egentligen inga hinder. Det enda en sådan permittent måste avstå från var att regelrätt ställa värvningsanspråk. Och det omvända förhållandet, en soldat med värvningspass kunde obehindrat ta enstaka arbeten i orten under tiden han rekognoscerade. Mycket talar också för att det som i handlingarna kallas respass ofta var permissionspass, under förutsättning att det inte uttryckligen var utfärdat för en *avskedad* soldat. Slutligen skall också sägas att passjournalerna kastar ljus över dem som avsåg att resa till och från respektive län, men även över *grupper* som befann sig på genomresa.

Som bondeståndet uppgav i sina klagomål befann sig meniga värvare i bl. a. Skaraborgs län under de nämnda åren.²¹⁹ I december 1762 hade kronofunktionärerna gripit Antonius Österman, soldat från garnisonen i Göteborg. Österman kunde visa upp ett värvningspass för garnisonsregementet där, daterat den 29 juni 1762. Det var utställt för värvning i Närke och Värmland. Vid förhör påstod Österman att han under det gångna halvåret inte hade kunnat ta sig vidare

---

219 Se not 142.

uppåt landet på grund av att hans hustru var sjuklig. Båda fick dock order om att inom åtta dagar lämna länet och bege sig till passets destinationsort.²²⁰ Samme Österman återkom till landskansliet i februari följande år i sällskap med två bröder, också de garnisons-soldater, Peter och Anders Bollvin, alla med pass från Örebro län, dvs. Närke och Värmland. På grund av ”kringstrykande” och såsom misstänkta för stöld förpassades de åter till göteborgsgarnisonen.²²¹ Vid ungefär samma tid visades en rad andra värvningspass för garnisons-soldater upp i landskansliet: för Henrik Jeansson, daterat den 7 januari 1763 för värvning i Falun och Närke-Värmland, för Salomon Blömer, daterat den 2 december 1762 samt för Christian Grönhult och Jacob Wänström, utan datum, samtliga från Göteborg för värvning i Skaraborgs län. Korpralen Peter Lundvall visade i april samma år upp ett värvningspass daterat 13 april. Passet gällde för ett mycket vidsträckt område: Älvsborgs, Skaraborgs, Närke-Värmlands och Jönköpings län.²²²

I början av november 1763 noterades en Erik Berens, garnisons-soldat från Göteborg, för ett värvningspass, utfärdat den 30 augusti samma år. Anledningen till att han nu hade förts till landskansliet var att han inte någonstans, varken i Göteborg eller Mariestad hade visat upp sitt pass. En kvinna i hans sällskap, hans syster Maria Berens, hade heller inte visat sitt respass. Båda återförpassades till Göteborg för ”kringstrykande”.²²³

I januari följande år uppdagades vid landskansliet ett ärende som i blyxtbelysning ger en talande bild av värvningstrafiken i länet. Två nyligen värvade soldater från garnisonen i Göteborg hade i Vallby, Ekeby församling, råkat i slagsmål och rapporterats av kronolänsman. I notisen antecknades i förbigående att den ene av dem, Lars Johansson tagit värvning vid garnisonsregementet den 5 januari och samma dag kommenderats på värvning i länet. Johanssons anta-

---

220 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok 1762 [A III]: 202, 13 dec.

221 GLA. Skaraborgs län landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1763 [A III]: 203, 4 feb.

222 GLA. Skaraborgs län landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1763 [A III]: 203, 27 feb., 18 apr.

223 GLA. Skaraborgsläns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1763 [A III]: 203, 7 nov.

gonist Eric Swenblad visade sig också ha värvningspass, daterat den 22 november 1763.²²⁴

Den aktuella notisen indikerar tydligt två viktiga omständigheter i sammanhanget. Dels är uppgifterna om de bådas värvningsuppdrag nämnda i förbigående som en trivialitet och som något rutinmässigt, dels förefaller inte alla värvningspass ha visats upp i landskansliet. Det var ju en ren tillfällighet som gjorde att Johansson och Swenblad påträffades.

Ytterligare fyra värvningspass har noterats i journalerna, daterade respektive den 18 september 1764, den 11 juni, 24 september 1765. Det senare kan nämnas som ett exempel på att bondeståndets klagomål tycks ha gjort viss verkan. Soldaten Lindquist, utrustad med ett kombinerat värvnings- och permissionspass, återsändes till Göteborg eftersom passet saknade ortsangivelser: härad, socken och gårdsnamn. Därtill fann man att Lindquist under den sista tiden idkat olovlig glashandel.²²⁵ Fallet den 11 juni illustrerar väl att värvningsuppdragen för soldaterna ofta var ganska svåra att slå fast. En Fredrik Petersson Ambrosius, korpral vid garnisonsregementet i Göteborg, hade sedan mars månad uppehållit sig i länet och påstod sig ha värvningstillstånd av en av kompanicheferna vid göteborgsgarnisonen. Ambrosius hade tidigare under året felaktigt uppgett i trakten att han var en norsk desertör som flytt till Sverige över Filipstad och Värmland. Han hade också fått tillstånd att bedriva hovslageri i länet, närmare bestämt i Läckö fögderi. Här hade han också gått omkring och botat hästar från ”hästsjukan” mot ersättning. Ambrosius skulle emellertid inte ha gjort rätt för sig mot allmogen, vilket skulle undersökas närmare.²²⁶

Res- och permissionspassen i journalerna upptar merparten av samtliga passnoteringar. En mindre del utgörs av avskedspassen. Respassen för soldaterna var i de flesta fall som sagt på samma gång

---

224 GLA.Skaraborgslänslandskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 17 jan; jfr GLA. Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1763 vol.. 994, 24 dec.

225 GLA.Skaraborgslänslandskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 18 sept.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok. protokolls- och kommunikationsbok 1765 [A III]: 205, 11 juni, 24 sept.

226 GLA.Skaraborgslänslandskansli, resolutionsbok. protokolls- och kommunikationsbok 1765 [A III]: 205, 11 juni, 24 sept.

permissionsedlar. Noteringarna för dessa handlingar är för många och för likartade för att det här skall vara meningsfullt att kommentera dem var och en för sig. Några fall bör dock nämnas. Flera av soldaterna reste till eller genom länet med sina hustrur eller familjer på permission eller efter avsked från regementet.²²⁷ Vidare finns sex noteringar för soldathustrurs respass. Ett par av dessa gällde soldathustrur som hade pass för att resa runt i flera län för att köpa upp människohår på uppdrag av perukmakare i Göteborg.²²⁸ Ett annat ärende ger också en antydning om varaktigheten av soldaters permission i länet. En Johan Högström, igenkänd i Björsäter nära Mariestad som garnisonssoldat, greps och fördes till landskansliet den 17 mars 1762. Högström berättade att han hade fått ett pass av löjtnant Ribbing vid göteborgsregementet ett och ett halvt år tidigare, men att detta nu hade förkommit. Han återförpassades till Göteborg.²²⁹

Detta fall bör emellertid ha varit ett undantag och möjligen kom Högström att betraktas mer som rymmare än som permittent. Den vanligaste giltighetstiden för de permissionspass som noterats var 7-9 månader, vilket ju stämmer väl med bestämmelserna att soldaterna kunde permitteras alla månader under året utom under exercisperioden de tre sommarmånaderna.²³⁰

I Göteborgs och Bohus läns passjournaler åren kring 1760 möter man i stort sett en likartad fördelning av värvnings-, permissions- och avskedspass som i Skaraborgs läns. Det skall dock sägas att förekomsten av noterade värvningspass var mindre än i Skaraborg, vilket sannolikt kan förklaras av att detta län, bortsett från Kungälv och Marstrand, inte tillhörde göteborgsgarnisonens värvningsdistrikt.

---

227 GLA.Skaraborgslänslandskansli,resolutionsbok:protokolls-ochkommunikationsbok 1762 [A III]: 202, 18 juni, 16 juli; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protkonmbok 1763 [A III]: 203, 1 okt; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 4 feb., 2, 28 apr.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1765 [A III]: 205, 7 maj.

228 GLA.Skaraborgslänslandskansli,resolutionsbok:protokolls-ochkommunikationsbok 1762 [A III]: 202, 16 juli, 13 dec; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1763 [A III]: 203, 24 aug.

229 GLA.Skaraborgslänslandskansli,resolutionsbok:protokolls-ochkommunikationsbok 1762 [A III]: 202, 17 mars.

230 GLA.Skaraborgslänslandskansli,resolutionsbok:protokolls-ochkommunikationsbok 1763 [A III]: 203, 25 okt., 7 nov.; GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1764 [A III]: 204, 9 okt.

Också om man studerar sysselsättningar för soldater och soldathustrur under resor och permissionsperioder finner man liknande uppgifter. Sålunda antecknades också här två soldathustrur på resande fot runt i hela göteborgsregionen för uppköp av människohår på uppdrag av perukmakare i Göteborg.²³¹

Utöver personer tillhörande garnisonen i Göteborg rörde sig i båda länen vid den aktuella tiden garnisonsfolk från andra garnisonsstäder, Helsingfors, Stockholm, Karlskrona, Malmö, Stralsund och i samma ärenden som garnisonsbefolkningen från Göteborg. Det är därför inte heller på denna punkt nödvändigt att gå in på några enskilda fall.²³²

Passjournalerna för de båda länen ger onekligen ett intryck av en tät och livlig trafik av permittenter, värvare och avskedade soldater med hustrur och barn. Man får samtidigt komma ihåg att uppgifterna i notiserna på en del punkter kan vara överdrivna. Det är tänkbart att bondebefolkningen i en del av fallen kommit med beskyllningar som färgat av sig i journaltexterna. Men förekomsten av värvningstrafiken kan inte gärna betvivlas. I Göteborgs och Bohus läns landsboksverifikationer 1765–1766 finner man lönerullor som visar att mellan 30–60 soldater skickades ut som värvare varje månad förmodligen i hela regionen inklusive Skaraborgs län.²³³ Vidare har vi här, som framgått, garnisonsregementets kvartalsrapportering över bl. a. värvare och permittenter under 1740-talet. Så vitt man kan se av denna, varierade antalet permittenter mellan 50 och 100 under året, medan antalet värvare fluktuerade mellan 15 och drygt 30. Själva systemet med menigas värvning, ibland under permission, tycks ha uppkommit som en direkt följd av den mycket höga vakan- sen och det starka rekryteringsbehovet från och med 1743. Ett högt vakanstal förelåg även 1763.²³⁴ Också detta stöder påståendet att

---

231 GLA. Göteborgs och Bohus läns landskansli, registratur: passjournaler 1758-1760 A II a.; 79, 80, 81; se särskilt GLA. Göteborgs och Bohus läns landskansli, registratur: passjournaler 1758 A IIa: 79, 21 mars, 2 maj.

232 GLA. Skaraborgs läns landskansli, resolutionsbok: protokolls- och kommunikationsbok 1761-1765 [A III]: 201-205, flerstädes; GLA. Göteborgs och Bohus läns landskansli, registratur: passjournaler 1758-1760 A IIa: 79-81.

233 Se GLA. Göteborgs och Bohus läns landskontor landsboksverifikationer: månadsrullor 1765-1766 E Ib: 3-4.

234 Se tabell 3 sid. 100-101.

väravnings- och permittenttrafiken varit minst lika tät och livlig som tidigare.

Utöver soldaterna själva kommer så, som framgått, även eventuella hustrur och barn medtagna på permissionsresa i eller genom länet. Vidare tillkommer också givetvis soldater med avskedspass, vilka ju kan betraktas som ett långsiktigt och bestående resultat av den tidigare rekryteringen av soldater.

Sannolikt måste man se siffrorna i kvartalsrapporterna som minimala. Eftersom dessa avsåg ställningen vid kvartalsskiftena kan man anta att många permittenter med permissionstider på exempelvis en à två månader inte förts in i rapporterna. Ifråga om de avskedade soldaterna finns ytterligare en faktor som understryker garnisonsregementets inverkan på landsbygden i länet: en sannolikt ganska stor del av det avskedade manskapet ackumulerades i provinsen år efter år. Garnisonen i Göteborg har, särskilt efter generalmönstringarna, i jämna ”pulsslag” stött ifrån sig ibland stora skaror avskedade. Med viss förskjutning bakåt i tiden avtecknar sig denna ”puls” genom den totala årliga rekryteringen till regementet. Självfallet har inte alla avskedade koncentrerats till Skaraborgs och Göteborgs och Bohus län (landskapet Bohuslän). En del av dem stannade kvar i Göteborg, andra begav sig till andra platser, långt från Västsverige, till Finland och till ”Tyskland”, varifrån de tidigare en gång kommit.²³⁵

Nu kan man invända att permittenterna, värvarna och de avskedade bland soldaterna befolkningsmässigt ändå bara utgjorde en spillra i exempelvis den folkrika Skaraborgsprovinsen. Samtidigt kan man inte komma ifrån att de i alla fall antalsmässigt kunde jämföras med exempelvis de friska inhysesshjonerna och att de av allt att döma kvalitativt påverkade lokalsamhället på landet genom sin närvaro. Vilken roll spelade egentligen den rörliga militärbefolkningen från bl. a. Göteborg för landsbygdens invånare? Både notiserna i passjournalerna och utsagorna i bondeståndets allmänna besvär ger en rad belägg för att kringströvande garnisonsinvånare uppfattades som ett starkt orolement. Vad menades då med att de oroadde bondebefolkningen? Bortsett från rent kriminella handlingar, stölder, bedrägerier och liknande, har det förmodligen varit de kringvandrandes ogripbara status på den lokala arbetsmarknaden,

---

235 Se nedan sid. 179-182.

som skapat oron. Att hota soldatbefolkningen med krigstjänst hade naturligtvis ingen verkan. Möjligen hade sådana hot någon effekt på de avskedade. Men permittenter och värvare samt deras familjer var strängt taget fria arbetare, i varje fall i förhållande till de årstjänst-anställda. Vidare bör man erinra sig att soldatbefolkningen troligen uppvisade tecken på urbanism i samhällskulturell bemärkelse till skillnad från de flesta av landsbygdens invånare. Som jag i undersökningens andra avdelning skall försöka visa var garnisonsfolket integrerat i de samhällskrafter – statsapparaten, manufakturindustrin och handeln – som aktivt och dynamiskt drev urbaniseringsprocessen i Göteborg och i hela regionen. Det var krafter som tedde sig traditionsfria och hämningslösa och som på alla plan tycktes vilja lansera en ny samhällsprincip: marknadsprincipen i alla dess fasetter. Kort sagt, garnisonsbefolkningen blev motpolen till landsbygdens fast rotade människor. Urbanism-kommersialism konfronterades med traditionalism.

Rymning och rymmare – ambulerande arbetare och småhandlare

Rymningsfrekvensen i 1700-talets värvade regementen i de europeiska länderna förefaller ha varit påfallande hög.²³⁶ Iakttagelsen gäller även den svenska värvade krigsmakten under detta sekel. Av tabell 9 framgår antalet rymningar i början och i slutet av frihets-

Tabell 9. Rymningsfrekvenser vid Göteborgs garnisonsregemente i början och i slutet av frihetstiden. (Formell styrka 1737–39: 800 man; 1763–69: 1 000 man).

År	1.komp	2.komp	3.komp	4.komp	5.komp	6.komp	7.komp	8.komp	Totalt	Σ /år
1737-39	5	5	7	6	1	1	2	1	28	14
1763-69	36	17	17	25	23	25	39	30	212	36

Intensitet: 1737-39: 1 rymning per månad; 1763-1769: 3 rymningar per månad

Källa: Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1737–1739, 1763–1769, mikrofilm, W1468, W1470, W1471, KrA.

Anm.: Genomsnittstalen i tabellen har i princip ingen motsvarighet i verkligheten. I själva verket förekom rymningarna "epidemiskt" så att flera rymmare avvek samtidigt särskilt under de varmare årstiderna. (Se anteckningar i generalmönstringsrullorna).

236 Corvisier 1964, 693-747; jfr. Corvisier 1970 185-204.

tiden. Rymning var att betrakta som fanflykt, desertering, ett brott som den militära rättsskipningen såg mycket allvarligt på. Det var därför också belagt med dödsstraff. Mot denna bakgrund ter det sig än mer förvånande med de höga rymningstalen. Lagens strängaste straff borde ha avskräckt de flesta från att utan tillstånd bege sig från krigstjänsten i garnisonen. Förklaringen är sannolikt lika enkel som krass. Manskaper i kompanierna "tillhörde" kompanicheferna. Det var ofta dyrt att rekrytera det och förenat med, som vi sett, ganska stora ansträngningar. Kompaniägaren tvingades därför vara aktsam också med rymlingar i den mån de överhuvudtaget kunde påträffas igen. Om man går genom domsregistren för Göteborgs garnisonsregemente under frihetstiden finner man snart att de utdömda dödsstraffen för rymning av högre rätt nästan automatiskt och genomgående lindrats till gatlopp. Man kan också lätt föreställa sig att dessa gatlopp av samma skäl inte fick få alltför allvarliga konsekvenser för de straffade. Vidare utfärdade kronan med jämna mellanrum s. k. pardonsplakat eller amnestier för rymlingar. Om dessa återvände till regementet skulle straffet efterskänkas, hette det i dessa dokument.²³⁷

En garnisonssoldat i Göteborg skulle säkert ha uppmuntrats än mer till rymning om han hade fått överblick över hur många av rymmarna som kunde fångas in igen. Man kan beräkna att endast en mindre del av desertörerna kunde återfås. Övriga kom att befinna sig på fri fot antingen i eller utanför landet. En soldat som planerade sin rymning väl hade alltså ganska stora utsikter att på lång sikt bli framgångsrik i sitt företag.

Jag har ovan särskilt pekat på den starka rörlighet som uppstod i den aktuella regionen som direkt och indirekt följd av krigsmaktens värvningsverksamhet där. Även rymningarna skapade givetvis en sådan rörlighet i området. De representerade ju också ett slags rekyleffekt av den militära rekryteringen. Dessutom bör rymmarna tvingats till en ambulerande tillvaro för att undgå upptäckt. Med någon tillspetsning skulle man alltså kunna hävda att det samhällsliga instrument som skulle skapa stabilitet – hotet om värvning av instabila element – i stället satte allt fler människor i rörelse,

---

237 Se exempelvis Modée 5, 3111, "pardonsplacat" 26 nov. 1751.

människor som oroade den lokala arbetsmarknaden och de invanda livsmönstren.

Jag skall i det följande granska, på samma sätt som gjorts ovan ifråga om länsstyrelsematerialet och rekryteringsverksamheten, de rymningsfall som vi kan återfinna i det rättsliga materialet. Jag inriktar mig då på de aspekter som rör de inblandades rörlighet, arbete och uppträdande på arbetsmarknaden under deras rymningstid, inte på de rent militära eller juridiska sidorna, som faller utanför ramen för analysen.

”Handel”, tillfällighetsarbete och geografisk rörlighet

I slutet av augusti 1728 rannsakades soldaten Hans Fåberg för rymning. Han hade avvikit till gården Sollid i Askims socken i närheten av Göteborg. Där hade han till en bonde sålt ränseln till sin mundering för litet mat och fyra öre silvermynt. Senare hade han gått vidare till Balltorp. Invid en gård hade han lagt sig att sova och på morgonen den 15 augusti gripits av sina förföljare.²³⁸

Fåberg gjorde under sin korta frihet vad många desertörer före honom gjort och många skulle komma att göra. Han sålde en del av det han hade med sig. Detta var naturligtvis en möjlighet att skapa rådrum och rörelsefrihet för den omedelbara framtiden. Likadant hade soldaten Gunnar Frisk gjort. Han hade inte egentligen rymt från garnisonen. Han hade uteblivit efter en permission till Göinge härad i Skåne för en tid av 2 1/2 månader. Efter denna tid hade han stannat kvar i Skåne ytterligare 3 1/2 månader. På vägen från Göteborg ett halvår tidigare hade han gått genom Falkenberg och någonstans i Villands härad sålt sin mundering. Vid förhöret med honom framkom vidare att han hade ”tänkt att föda sig med arbete i Skåne”. Göinge härad var hans födelseort. På fråga svarade Frisk att han inte heller av sjukdomsskäl hade uteblivit efter permission. Rätten kunde slutligen konstatera att Frisk under sin rymning uppehållit sig på ett

---

238 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1728:, mikrofiche, vol. 385, 27 aug., pagina 94, 100-103.

flertal andra orter i Skåne än just födelseorten i syfte att ”göra sig okänd”.²³⁹

Den 7 november 1737 rannsakades Olof Sandberg, 24 år, för att ha rymt under vaktjänst. Även Sandberg hade sålt sin mundering under rymningen. Under rannsakingen framkom dessutom att han under en tidigare tjänst som rotesoldat i Marks härad också sålt sin dåvarande mundering. Sandberg hade vid det aktuella tillfället 1737 olovligt lämnat Karlstens fästning i en stulen båt för att ta sig till sin födelseort på Tjörn och till sin far Per Persson. Vid ”landstigningen” på ön hade han genast träffat på bonden Sven Nilsson i Nolvik och börjat idka handel med denne med några uniformsdelar. Efter visst samråd med sin hustru hade Nilsson köpt persedlarna av Sandberg. Därefter hade Sandberg begett sig till gästgivargården Rävlanda (?) och till gästgivaren där sålt själva munderingen. Vid förhöret erkände Sandberg dessutom ytterligare en rymning. Då han tidigare tagit tjänst vid roten i Marks härad hade han dessförinnan rymt från en båtsmansrote i Halland där han förut antagit tjänst mot 30 daler silvermynt i lega.²⁴⁰

En rymling som dömdes i maj 1756 – Anders Larsson Friberg – hade avvikit i början av oktober 1755 men greps och återfördes i början av maj 1756 och hade således lyckats hålla sig undan i ungefär ett halvår. Friberg var 26 år gammal och född i Västergötland. Under rymningen hade han av notiserna i målet att döma begått inbrott och dessutom sålt sin mundering i Surteby, varifrån den också återsändes till regementet. För inbrotten skulle Friberg rannsakas i Barne och Viske härader, där han hade uppehållit sig under rymningen.²⁴¹

I ett annat rymningsmål i juli samma år anklagades soldaten Nills Sjöberg 34 år gammal, född i Västergötland ”vid Skövde”. Sjöberg hade tagit värving 1748, men rymt redan 1750. Han hade gripits först i juni 1756 och alltså lyckats hålla sig undan i sex år. Även Sjöberg hade bedrivit småhandel, dock ej med sin mundering som de

239 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1728.; mikrofiche, vol. 385, 4 sept., pagina 107-111.

240 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1737: mikrofiche, vol. 193, 7 nov., pagina 249-260, 289-291.

241 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1756: mikrofiche, vol. 329, 15 maj.

övriga här omtalade. Han uppgav att han som ”okänd” vistats ”här och där” i landet och idkat ”smått krämerihandel”.²⁴²

Munderingsförsäljningarna i de första tre refererade fallen kan man se som nödvändiga i den situation de inblandade befann sig i. Men Sjöbergs krämerihandel var så vitt man kan förstå inte någon tillfällighet. Också i en del andra fall, som i och för sig inte avsåg rymning, framkom att olaga handel förekommit. Den 31 mars 1732 rannsakades soldaten Lars Modin för stöld. Det anfördes att Modin som permittent hade vistats på gården Bjurslätt i Lundby socken och där arbetat under tiden 30 oktober 1731 till 26 februari 1732 hos Oluf Nilsson och hans maka. Saken gällde stöld hos dem under samma tid, av matvaror och textilier av olika slag. Vidare framkom att Modin försörjt sig under sin permission med skoarbete i socknen hos andra Lundbybor, vilka för övrigt framträdde som vittnen i målet. För en hustru, Maria Scharenberg, hade Modin förklarat sitt innehav av matvaror med att han fått dem i lön för tröskning. Slutligen gjordes troligt att Modin bedrivit handel med alla de stulna varorna i hela socknen, med en krögerska, på gården Sandhålan, med en köpman i Göteborg osv.²⁴³

S. k. krämerihandel förekom i ett par andra mål. I ett av dessa kom under förhören fram att hustrun till soldaten Isak Wimmercrantz i närheten av Kungälv hade idkat ”en liten rörelse” med kryddor, sy- och knappnålar bl. a. för att föda sina barn i tidigare äktenskap. Wimmercrantz, hade haft permission i denna trakt. I det andra fallet stod soldathustrun Stina Forss alias Berents anklagad för stöld av en kjol i Göteborg. Kjolen skulle hon ha sålt till ett syskonpar på Inland i Håлта socken. Vid förhören anfördes – *en passant* – att Stina brukade bedriva ambulerande försäljning ”i landet” med olika slags ”kram” – speglar, skospännen och snörnålar.²⁴⁴

Utöver denna olaga handel förekom som vi sett att förrymda också ägnat sig åt lönearbeten av olika slag. Notiser om arbeten som

---

242 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1756: mikrofiche, vol. 329, 12 juli.

243 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1732: mikrofiche, vol. 106, 31 mars, pagina 21-37, 29 apr., pagina 43-48, 21, 27 juni, pagina 68-69 72-78.

244 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1739: mikrofiche, vol. 397, 14 nov.; KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1763: mikrofiche, vol. 37, 18 mars.

av förklarliga skäl måste ha varit ytterst tillfälliga kan man träffa på i material som inte direkt behandlar rymningsmål. I likhet med den ovan berörde Nills Sjöberg, som handlat med kramvaror, hade även Carl Andersson Ahlman varit ifrån sitt regemente under sex år. Uppgifterna om denne framkom i ett mål rörande en värvningstvist. Ahlman hade enligt notisen frivilligt värvat sig till garnisonsregementet i Göteborg i maj 1731. Knappt ett år senare blev han ”igenkänd” som uttrycket löd, såsom egentligen tillhörande Älvsborgs regemente och transporterades dit. I november 1732 hade emellertid Ahlman lyckats rymma från detta regemente och tiden därefter uppehållit sig i Skaraborgs län fram till i februari 1738, då han tvångsvärvats till garnisonen i Göteborg. Under drygt fem år hade Ahlman bl. a. vistats i Skaraborgs län som ”landstrykare” (rättens beteckning).²⁴⁵

År 1756, den 15 mars, rannsakades Jonas Andersson Wallman för rymning. Wallman var född i Värmland och trodde sig vara omkring 20 år gammal. Han hade i februari 1754 rymt direkt till Stockholm, bott där en tid och i hemlighet idkat perukmakaryrket, tills han ”nyligen” avslöjats.²⁴⁶

Till Stockholm hade också Johan Wechter, 38 år gammal, född i Hamburg, begett sig efter sin rymning från garnisonsregementet i Göteborg i december 1760. Wechter som var knuten till en textilmanufaktur i Göteborg som spinnare uppgav sig ha tagit anställning vid Volgenaus klädesfabrik i Stockholm i tron att mästaren vid denna fabrik, Rotheiser, skulle ”lösa ut” honom och hans familj från regementet, dvs. betala en summa pengar för att få honom avskedad.²⁴⁷

I de två senast här refererade notiserna uttrycktes klart vad de båda rymlingarna hade försörjt sig på under sin frånvaro. Detta är inte fallet med Ahlman i notisen från 1738. Man kan emellertid anta att denne under de fem åren tagit illegala korttidsarbeten hos bönder eller hos arbetsgivare i städerna. Han kan naturligtvis också ha försörjt sig på stölder och därmed sammanhängande ”handel” med allehanda varor. Det är däremot inte sannolikt att han hade

---

245 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1738: mikrofiche, vol. 480, 17 apr., pagina. 33-38.

246 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1756: mikrofiche, vol. 329, 15 mars.

247 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1761: mikrofiche, vol. 481, 27 feb.

tagit årstjänst, emedan detta skulle ha inneburit för stor risk för upptäckt. Ahlman saknade så vitt man kan se, både s. k. orlovssedel och avskedspass.²⁴⁸

I de notiser som refererats kan man klart iaktta tre i sammanhanget intressanta företeelser: soldater och soldathustrur från garnisonsregementet i Göteborg försörjde sig på flykt eller i samband med permissioner genom handel av olika slag. Vidare torde det ha varit vanligt att soldater under rymning försörjt sig på ströarbeten ”utanför lagen” eftersom de *de facto* befann sig utanför lagen. I ett par fall har vi också kunnat se att manufakturarbete hört samman med soldattillvaron under rymning. En tredje observation är att rymlingarna eller andra i liknande belägenhet ofta rörde sig över mycket stora ytor. Denna iakttagelse förstärks också av vad man i rättegångsnotiserna får veta om deras tillvaro före värvningen till regementet. Den ovan berörde Wimmercrantz var född i en socken invid Eksjö, fadern hade varit stånddragon och sedermera tagit värvning i garnisonen i Stralsund, nu avliden. Wimmercrantz hade alltså själv värvat sig i Göteborg och därefter skaffat en backstuga i Älvsborgs län i närheten av Kungälv.²⁴⁹

Ett annat exempel är den 60-årige garnisonssoldaten Anders Berg som i juni 1759 stöldanklagades. Han var född i Kristiania, hade tjänstgjort som soldat i Köpenhamn och alltså slutligen låtit värva sig i Göteborgsgarnisonen.²⁵⁰

En soldat som vittnade i ett rymningsmål i februari 1738, Olof Holst, var född i staden Leitz i Pommern, hade tjänstgjort som kusk hos kommandanten i Kristiania, Barthoff, innan han kommit som soldat till Göteborg.²⁵¹

Ifråga om den geografiska rörligheten bör ytterligare ett fall närmare redovisas, eftersom det ger en antydning om hur rörligheten

---

248 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1738: mikrofiche, vol. 480, 17 apr., pagina 33-38.

249 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1739: mikrofiche, vol. 106, 14 nov.

250 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1759: mikrofiche, vol. 424, 7 juni.

251 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1738: mikrofiche, vol. 480, 20 feb., pagina 7-13.

kunde sättas i system med olika medel och under hur lång tid en ambulerande tillvaro av det slaget kunde pågå.

Garnisonssoldaten Johan Fredrik Skoug och hans följeslagerska Annika Svan stod den 2 augusti 1759 anklagade för urkundsförfalskning. De påstods ha låtit förfalska ett respass för resa mellan län samt två personintyg ("attester"). Krigsrätten underströk målets allvarliga art och framhöll angelägenheten i att få veta vad de båda sysslat med under det gångna året. De båda hade gripits i Skaraborgs län och suttit i stadshäktet i Mariestad. Skoug uppgav att han var född i Trelleborgs by i Skåne där han skulle ha varit ryttmästare i ett tremänningsregemente (dvs. uppsatt ursprungligen under Stora nordiska kriget i början av 1700-talet, m. a.). Skoug skulle enligt egen uppgift ha varit borgare och köpman på samma plats. Genom två bränder skulle hans fars hus som han ärvt, ha förstörts och därigenom alla hans tillgångar. Annika Svan påstod sig vara född i Göteborg. Under rättens utredning om de förfalskade handlingarna rullades stora delar av de anklagades *antecedentia* upp. Enligt uppgift från kronobefallningsmannen i Skougs hemtrakt Trelleborg, hade Skoug redan i unga år visat prov på "vanart". Han hade uppträtt våldsamt och oförskämt mot sina föräldrar, ej förmåtts att lära något yrke samt även sålt sin fars hus "två gånger" efter det att han fått detta i arv. Både Skoug och Svan hade tidigare varit straffade och den förre nära att dömas som lösdrivare till krigstjänst i Hamiltons regemente i Malmö. Då Skoug frigetts från fästningsstraff på Bohus hade han träffat Annika Svan. Annika hade bl. a. i Skaraborgs län uppträtt som "läkare" samt med "konster" och på detta sätt lurat till sig "guld, silver, pengar och kläder". Paret hade på våren 1758, alltså halvtannat år före den nu pågående rättegången, vistats i närheten av Kristianstad. Där hade Skoug arbetat tillfälligt vid Andrarums alunbruk medan Annika gått runt i trakten och tiggat pengar.²⁵²

---

252 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente 1759: mikrofiche, vol. 424, 2 aug.

Rymmarnas geografiska rörlighet

En invändning kan resas mot de fallbeskrivningar jag redovisat: de är knappast representativa, de individer som figurerar i dem var i dubbel mening avvikare, vagabonder, notoriskt brottsliga eller åtminstone halvkriminella. Som svar kan jag hänvisa till tabell 9 (ovan sid. 154). Av denna framgår att rymningsfrekvensen under slutet av epoken var betydande. Samtidigt vet vi att antalet beivrade rymningsfall utgjorde endast en bråkdel av det totala antalet. Olika i sammanhanget ovidkommande faktorer gjorde att vissa rymningar fångades in, andra däremot inte. Man kan alltså om man vill betrakta de beivrade fallen som ett historiens eget slumpurval. Allt talar således för att samtliga rymningsfall skulle ha kunnat uppvisa något eller flera av de drag och element som de kända fallen gör och som har relevans i det aktuella sammanhanget.

Man får heller inte glömma att tabell 9 bara ger en glimt av rymnings- och rörlighetskomplexet. Vad tabellen inte meddelar är den ackumulation av rörliga individer som ägde rum under epoken i bl. a. Skaraborgs län. De 212 rymmarna 1769 – eller låt oss säga omkring 200 med avdrag för dem som fångades in – följdes de följande åren hack i häl av nya rymmare. Och som framgått av bl. a. länsstyrelsematerialet för 1760-talet kan man anta att också ett betydande antal permittenter och meniga värvare strövade omkring i området. Den samlade effekten på det civila samhället av militärens närvaro och verksamhet torde med andra ord ha varit ansevärd. Det är rimligt att anta att de aktuella gruppernas antal sammanlagt uppnått en nivå i närheten av de friska inhysseshjonens under samma tid. (se tabell 4, sid. 104)

Mycket talar för att de individer som aldrig kunde spåras av myndigheterna var särskilt lyckosamma i att hålla sig undan. Man kan också lätt inse att de endast i undantagsfall har kunnat anta årstjänst med hänsyn till risken för upptäckt. Frågan inställer sig då: varför upptäcktes de inte? Här kan man peka på flera faktorer på olika samhällsnivåer. Främst synes bristen på tillräckligt snabba kommunikationer och informationer ha varit påfallande. Men dessa förhållanden ger knappast någon tillräcklig förklaring. Det måste också ha funnits andra omständigheter som arbetat till de rörliga individernas fördel. Här kan man hänvisa till de resultat jag tidigare presenterat i samband med analysen av militärens tvångsvärnings-

försök i området. Först och främst förefaller det som om de lokala kronofunktionärernas nit många gånger har brustit. Det har inte funnits någon riktig vilja att spåra vare sig rymmare eller lösdrivare. Dessutom fanns det som vi sett ett visst motstånd i själva lokalsamhället. Många personer skyddades ofta av arbetsgivare men även av andra vid hot utifrån i form av exempelvis värvare. Dessutom saknas inte exempel på rena protester från de utsatta själva eller deras beskyddare.

Ett försök till syntes

Tvångsvärningsinstitutet för bl. a. de värvade regementena var avsett att vara ett hinder mot en upplösning av årstjänstprincipen. Inför hotet om att sättas in i något sådant regemente skulle varje mansperson på arbetsmarknaden skrämmas att ingå årstjänst på hävdvunnet och lagligt sätt – från Mickelsmäss till Mickelsmäss. Det är naturligtvis troligt att tvångsvärningshotet också haft denna effekt på en del individer. Årstjänstprincipen har därigenom kunnat upprätthållas. Men om dessa normalförhållanden vet vi föga eller intet. Vad vi däremot vet är att det gavs tydliga tecken på en begynnade upplösning av årstjänstprincipen. Och det var på dessa förändrade villkor som den värvade krigsmakten trädde in på arbetsmarknaden, och det var till dem som värvarna också måste anpassa sig. Den värvade krigsmakten blev en av flera mer eller mindre jämställda konkurrenter på denna arbetsmarknad och kunde inte i nämnvärd utsträckning använda sig av tvångsprincipen.

Den värvade krigsmakten som sådan och dess rekrytering bör ses i ett enda sammanhang. I en sådan kontext kan man betrakta den värvade krigsmaktens såväl primära som sekundära effekter. I det första steget kunde militären dra till sig främst de obesuttna i slättområdena, tillspetsat kan man uttrycka det som att halvproletärer förvandlades till militära proletärer. I det andra steget stöttes dessa ut igen i regionen genom värningsuppdrag, på permission eller efter

rymning och strövade omkring där som fria arbetare. Slutsatsen om den värvade krigsmaktens effekt på landsbygdens arbetsmarknad kan formuleras enligt följande: rekryteringen som förutsattes ha effekten att hålla den gamla årstjänstprincipen vid liv fick i själva verket helt motsatt effekt. Det samhällsinstrument som skulle konservera ett gammalt ideal på arbetsmarknaden blev i stället en drivkraft för utvecklingen mot en obunden, rörlig och kommersiellt fungerande arbetsmarknad.

Statsledningen kunde inte segregera den värvade krigsmakten från det övriga samhället. Detta främst på grund av att manskapslönerna inte kunde hållas i nivå med levnadskostnadsutvecklingen. Manskapet måste integreras i samhället för sin överlevnad. Sett i ett sammanhang är det därför riktigt att betrakta den värvade krigsmakten som en av de viktigaste drivkrafterna i den process som innebar att folk som från början tillhört årstjänstprincipens sfär rycktes ur denna och placerades i den ”nya” kommersiella sfären, den obundna arbetsmarknaden. Hur stämmer den totalbild jag här skisserat med resultaten?

Undersökningen av soldatrekryteringen i Skaraborgs län för de båda undersökningsperioderna har visat att tvångsvärningsinstitutet endast i ringa grad hade någon effekt. I flertalet av de fall som kunnat bedömas friade länsmyndigheterna dem som var föremål för anspråk från militären. Ett par reservationer skall emellertid tillfogas. Undersökningen för den sena frihetstiden visar att det under de omständigheter som då rådde – nyuppsättning av marina enheter och Livgardets rekrytering – var möjligt att öka effekten av tvångsvärningsmöjligheten. Men också under dessa villkor förblev de friades antal större än de fälldas.

Det fanns i det frihetstida samhället en rad hinder för den värvade krigsmaktens rekrytering. De statliga civila myndigheterna i lokalsamhället hade redan genom värvningsbestämmelserna ett övertag gentemot värvarna. Landshövdingeämbetet och kronofunktionärerna angav villkoren för rekryteringen. Det fanns också en tydlig tendens hos landshövdingen att också i kvalitativ mening hellre fria än fälla i det enskilda fallet samt under den första perioden en negativ inställning till värvaren.

Förutom dessa rent institutionella hinder fanns för det mesta bland lokalsamhällets människor en klar vilja att skydda – ”för-

svara” – dem som militären hade pekat ut. I ett par fall kan man dock se att också motsatsen förekom. Husbönder som ville bli av med sin arbetskraft kunde erbjuda tillfällena till framgångsrika värvningsanspråk.

Huvudintrycket är emellertid att landsbygdssamhället intog en defensiv attityd till värvaren. Det slog vakt om sin arbetskraft trots att årstjänstprincipens idealtypiska arbetsmarknad ingalunda upprätthölls i detta samhälle. Tecken på att årstjänstprincipen var stadd i upplösning finner man i ett flertal exempel av skenanställningar, anställningar som alltså innebar att arbetaren under skydd av årstjänst hade flera husbönder. Vidare förekom i några sammanhang att flera personer inte var upptagna i mantalslängderna, något som kan antyda en informell marknad av ”lösa” personer utöver den som officiellt kom till uttryck i exempelvis mantalslängderna.

Man kan alltså hävda att 1700-talets västsvenska arbetsmarknad hade en rörelseriktning som fjärmade den från den gamla årstjänstprincipen. En konsekvens av denna upplösningstendens var att den värvade krigsmakten på det hela taget inte kunde göra bruk av tvångsvärvningsmöjligheten. Orsakerna till den förindustriella arbetsmarknadens omvandling kan sökas i proletariseringen, den sociala omgrupperingen och en successivt förändrad inställning hos alla parter till arbete och köp av arbete. En mera kommersiell uppfattning har sannolikt brett ut sig bl. a. som en följd av vissa industri-ers etablering i regionen. Inte minst Skaraborgs län berördes ju för övrigt av den dragningskraft som sillindustrin utövade gentemot det traditionella samhällets invanda föreställningar.

Den värvade krigsmaktens rekrytering genomfördes på frivillig väg, i varje fall i formell mening. Det källmaterial som står till förfogande för en mera nyanserad bild av de värvade truppers rekrytering är i ett viktigt avseende entydigt. De flesta rekryterna var födda i de delar av Skaraborgs och Älvsborgs län som utan vidare kan betecknas som slättbygder. Endast enstaka värvade hade sina födelseorter i bland- eller skogsbygd. Detta kan tolkas som ett direkt uttryck för skillnader ifråga om försörjningsmöjligheter för de proletariserade i slättbygden respektive skogs- eller blandbygden. Men bör emellertid var försiktig när det gäller att dra slutsatser om värvningens bakgrundsfaktorer på grundval av födelseortfältet för

rekryterna, eftersom vi egentligen inte vet var själva värvningarna ägde rum.

I det källmaterial som undersökts kan man klart iaktta det som kan kallas den sekundära effekten av den värvade krigsmaktens rekrytering: meniga soldaters värvning och permission samt det ökade antalet rymmare.

Från och med mitten av 1740-talet började garnisonsregementet i Göteborg skicka ut meniga soldater på värvning i bl. a. Skaraborgs län. Kort därpå inleddes också praxis att permittera manskapet på längre perioder, 7–9 månader. Det är svårt att exakt slå fast antalet meniga värvare och permittenter. Men det siffermaterial vi har tillgång till rörande 1740-talet kan implicera omkring 200 individer vid varje given tidpunkt också under 1760-talet. Man kan anta att permittenter och värvare försörjt sig som ”fria” arbetare och småhandlare i regionen. Någon fara för dem att dömas som lösdrivare fanns ju inte.

Bland passuppgifterna träffar man också på avskedade soldater, ibland med familjer. Att här ge några kvantitativa uppgifter är vanskligt, om inte omöjligt. En antydning om storleksordningen får man möjligen genom att studera antalet nyrekryterade, vilket ju reflekterar avgången från regementet. Man får emellertid då komma ihåg att de avdankade inte alla begav sig till Skaraborgsregionen eller ens till västra Sverige. Å andra sidan var de allra flesta garnisons-soldaterna, med undantag av några år, födda i Västergötland och kan därför tänkas ha återvänt till sin hembygd efter avskedet. Det finns anledning att inränga de avskedade bland värvarna och permittenterna. De avskedade hade insupit samma stadsmiljö som de senare, en miljö med markerade inslag av urbant beteende och ett slags individuellt kommersiella mönster. Man kan alltså räkna med att de efter sin soldattjänstgöring i Göteborg i någon utsträckning påverkade de lokalsamhällen de återvände till i ”urbaniserande” riktning. I anknytning härtill skall understrykas att de avskedade givetvis ackumulerades i regionen under loppet av epoken.

Antalet värvare, permittenter och avskedade utgjorde naturligtvis endast en liten del av regionens samlade befolkning, som var jämförelsevis talrik. Ändå är det rimligt att räkna med att garnisonens befolkning haft en betydande inverkan på lokalsamhället och inte minst på dess arbetsmarknad. Soldatbefolkningen var ju nämligen

ett rörligt element i provinsen. Det finns dessutom indikationer i källorna på att soldatbefolkningen faktiskt påverkade lokalsamhällena. De ständigt upprepade protesterna från bondeståndet satte ideligen fingret på dessa oroande soldatbefolkningar. Det är emellertid viktigt att här skjuta in en reservation. Bondeståndets klagomål över värvande permittenter m. fl. indikerar inte någon kvantitet. Böndernas reaktioner kan ju ha föranletts av minsta möjliga störning utifrån.

En undersökning av garnisonsregementets i Göteborg rymningsfrekvenser visar att rymningarna ökade under epoken. Mellan de tidpunkter som här undersökts kan en fyrdubbling av antalet rymmare registreras. Mellan 1765–1769 rymde enligt rullmaterialet 214 soldater. Endast två, högst tre procent av dessa kunde återtas till regementet. Detta betydde att antalet rymmare ackumulerades år efter år i bl. a. Skaraborgs län. Av de domboksnotiser som undersökts framgår att rymmarna i allmänhet försörjde sig som ”fria” arbetare genom att undvika årstjänst samt som småhandlare. Av rättsnotiserna framgår även att bland de rymmare som kunde återbördas till regementet fanns sådana som hade kunnat hålla sig undan i flera år. Det finns ingenting som talar emot att de straffade rymmarna i de flesta här viktiga avseenden representerade flyktingtillvaron för samtliga rymmare. I själva verket kan man säga att de som inte kunde fångas in igen också var de som var de mest rörliga och mest skickade att föra ett kringflackande och egentligen ”olagligt” liv som tillfällighetsarbetare.

Formellt byggde värvningen till de värvade regementena på tvångsprincipen. Men det är viktigt att i det internationella perspektivet understryka det formella i sammanhanget. Endast ett fåtal blev tvångsrekryterade. De värvade uppträdde ofta som ”fria” lönearbetare i hela regionen. De hade en upplösande effekt på ”bondesamhällets” gamla strukturer. Bilden av det frihetstida Sverige som en ”spartansk” stat i den mening jag skisserade inledningsvis blir därför avsevärt mer diffus. Fredrik II:s Preussen exempelvis, dominerades på ett helt annat sätt än Sverige av de militära intressena och behoven.

Garnisonsstäderna i frihetstidens riksdagsdebatt

I syfte att fästa uppmärksamheten på den generella giltighet som problemen med garnisonsstäderna hade i frihetstidens Sverige skall jag i det följande redogöra för de viktigaste stråken i riksdagsdebatten i dessa frågor. Delar av denna debatt har jag redan kortfattat refererat i vad gäller Söderlunds framställning av soldathantverket i Stockholm. Därutöver har Artéus i sitt arbete ingående behandlat ståndpunkter och argument i inkvarteringsfrågan vid riksdagen 1765–1766. Hans iakttagelser härvid kommer naturligtvis till användning i det följande.

Förlusten av fritt logi

1765–1766 års riksdagshändelser medförde bland mycket annat en stor förändring av villkoren för garnisonsbefolkningarnas rätt till fri inkvartering. Genom förordningen av den 13 november 1766 slogs fast att inkvarteringskyldigheten skulle utsträckas till samtliga borgare och husägare i garnisonsstäderna. Vidare klargjordes att de inkvarteringskyldiga stadsinvånarna hädanefter skulle ha rätten

–”optionen” – att själva avgöra om de ville lämna garnisonerna kvarter *in natura* eller kontantersättning enligt taxa, som skulle skrivas upp i enlighet med den årliga valutakursen. Valet hade tidigare legat hos militären.²⁵³

Att inkvarteringsfrågan blev akut vid denna riksdag var ingen tillfällighet. Inflationen hade drivits upp oroväckande och den värde-mässiga diskrepansen mellan husrum *in natura* och ersättningstaxan hade blivit iögonenfallande. Detta kan för övrigt vara förklaringen till att inkvarteringsfrågan inte i full utsträckning på riksdagsnivå hade tagits upp långt tidigare. Som Artéus framhåller väckte beslutet i frågan liksom mössornas genombrott överhuvudtaget harm och skarp förbittring hos en del värvade officerare på riddarhuset.²⁵⁴ Från flera håll riktades krav på absolut fasthållande vid militärens rätt till naturakvarter. I de fall rum inte skulle finnas att uppbringa skulle borgarna åläggas att betala militärens faktiska hushyror. Vidare menade man här att kontantersättningarna, i de fall sådana skulle bli obligatoriska, måste erläggas för kompletta regementen utan avseende på permissioner, vakanser o. dyl.²⁵⁵

Sekreta utskottets förslag i frågan, vilket närmast väckt diskussionen, vann dock de flesta anhängarna. Dessa ömmade i allmänhet för de trångbodda borgarna och den inkvarteringsbörd de bar. En av anhängarna fann att beslutet visserligen skulle drabba manskapet hårt, men att å andra sidan soldaterna också hade arbetsinkomster vid sidan av soldattjänsten. *Natura*-inkvartering medförde, menade man, dessutom ofta konflikter mellan borgerskapet och militären, det visste man av erfarenhet.²⁵⁶

Som Artéus framhåller innebar beslutet i inkvarteringsfrågan 1766, att den roll av politisk krutdurk som garnisonsregementena spelat redan tidigare, blev alltmer framträdande. Att främst manskapet berövades en mycket viktig del av den redan förut snålt tilltagna naturadelen av lönen, kunde få oönskade konsekvenser för den tillträdande statsledningen och dess säkerhet. Man måste dessutom

---

253 Se nedan sid. 197-198.

254 Artéus 1982. 113 f. jfr. 114 ff.; se även Frohnert 1985, 19-38. Frohnerts studie berör huvudsakligast inkvarteringsförhållandena i Stockholm. Se dock 31 ff. samt notapparat 35 ff.

255 AdRP 26, 1765-1766 III, 117-119.

256 AdRP 26, 1765-1766 III, 117-119.

komma ihåg att manskapets löner, som för övrigt diskuterades vid samma riksdag, på det hela taget undergått en stark värdeminskning under den accelererande inflationen. Det förhållandet att Gustaf III hade planerat statskuppen 1772 med stöd av garnisonsregementena framstår mot denna bakgrund som så mycket förklarligare.²⁵⁷

Under diskussionen i anslutning till riksdagen 1765–1766 formulerades visserligen inte några direkt antimilitära argument. Men det stod ändå klart att hattpartiets klassiska program – som hade medfört fördelar även för den värvade armén – från mitten av århundradet hade skjutits i sank. Dess visioner av och illusioner om ”florerande” manufakturer, upphävande av de traditionalistiska och ”feodala” gränserna mellan stad och land, en lönsammare arbetsmarknad m. m. skingrades då de yngre mössorna tog den politiska scenen i besittning. Därmed rycktes också en del av förutsättningarna undan för att på ett socialt acceptabelt sätt söka integrera garnisonsbefolkningarna i de berörda städerna.

Borgarståndet, garnisonerna och det militärkommersiella komplexet

Borgmästare och rådmän utgjorde den dominerande gruppen i frihetstidens borgarstånd. Den stora merparten av dessa magistrats- ämbetsmän, ibland tillika burskapsägande, hade valts i de svenska småstäderna där något fåtal hantverksämbeten och möjligen ett köpmannagille utgjorde valmanskår. Som kontrast kan nämnas Göteborg, där, med några få undantag, endast grosshandlare/ manufakturister – inte sällan med sin verksamhet delvis utanför skråna – och en del hantverkare, valdes under samma tid.²⁵⁸ Man kan alltså konstatera att städernas borgerskap i riksdagen generellt företrädde av skrå- och byråkratintressen. Denna omständighet kastar ett förklarande ljus över den opinion som kom till uttryck särskilt i borgarståndets besvärakter under epoken. Den karakteriserades nämligen i nästan alla avseenden av en sträng skråanda.

---

257 Artéus 1982, 111 f., 114 ff., 354 f.

258 Carlsson 1963, 15-35; Boberg 1971, 13-16.

De avvikelser härifrån som trots allt förekom härrörde mestadels från de större städernas ”köpmannaaristokratier”. Skråideologin utgjorde den traditionalistiskt och ”feodalt” präglade urbana aspekten av årstjänstprincipen. Detta innebar ett energiskt fasthållande vid fiktionen att varje stad alltid beboddes av ett tämligen oförändrat antal burskapsägande köpmän och hantverkare, att produktion och handel alltid skulle vara underkastade hävdvunna regler i vad gäller fixerade priser och löner, att produktionsprocessen inom hantverksyrkena inte fick usurperas m. m.

Vid ett par tillfällen under tiden före hattpartiets seger kopplade borgarståndet i sina besvär ihop frågan om varje lokalt hantverksämbetes rätt till leveranser av ”mindre munderingspersedlar” till militären, med inkvarteringsfrågan. Om de burskapsägande var ålagda att inkvartera militären i sina hus så var det inte mer än rätt och rimligt att dessa gavs förmånen av beställningar från militären, framhölls det. Resonemanget vilade på föreställningar som mycket liknar dem som E. P. Thompson sammanfattat under beteckningen *moral economy*.²⁵⁹ Bakom ståndets uppfattning skymtar även en inställning som svor emot den idé om en modernt kommersiell marknad som senare växte fram. För skråförfäktarna framstod marknaden i själva verket som en lokalt begränsad bytesmarknad, inte utan likhet med allmogens varubyten mellan ekonomiskt olikartade områden (bränsle/virke mot spannmål). Borgarståndet betraktade marknadsförhållandena som ett slags social symbios med kraftiga fördämningar mot yttervärlden. Vem som skulle köpa, sälja och byta skulle underkastas en moralisk skälighetsbedömning, inte avgöras av kalla kommersiella faktorer som priser, prisrörelser, tillgång och efterfrågan.

I det inflatoriska klimat och den ofta regionalt starkt differentierade prisbildning som rådde främst under den senare frihetstiden, fick borgarståndet anledning återkomma till kravet att militärens beställningar skulle läggas ut på de hantverksämbeten som hörde hemma i den stad där bl. a. vederbörande garnisonsregemente var stationerat. I ett fall riktade ståndet också betecknande nog anmärkningar mot manufakturerna som skulle ha roffat åt sig kronobeställningar av varor

---

259 BorgRP 3, 1726-1727 (städernas allmänna besvär), 464, 488 f. Det aktuella fallet gällde de skånska garnisonsstäderna; Thompson 1983, 63-135, 65 ff.

som egentligen inte hörde till manufakturernas bransch.²⁶⁰ När det gällde de stora klädesleveranserna till militärens uniformsbehov fanns en fördelning mellan ”fabrikerna” i landet. Enligt denna erbjöds de lokala textilföretagen i manufakturstäderna att leverera kläde till uniformer för hela regioners militära förband. Det är svårt att utan en mer ingående undersökning söka slå fast vad de militära klädesbeställningarna egentligen hade för ekonomisk betydelse för företagarna. Bodman som särskilt studerat de göteborgska manufakturerna hyser uppfattningen att de ”fabriker” som fick förmånen av leveranser fick sin ryggrad genom sådana beställningar.²⁶¹ Och bara det faktum att beställningarna var kvantitativt fixerade och tämligen kontinuerliga borde ha givit ”fabrikerna” ett ganska stadigt fundament för driften. De kunde i praktiken fungera som ett slags förlag.

I detta sammanhang kan vi emellertid nöja oss med att konstatera att beställningarna av intressenterna själva betraktades som angelägna. Klädesleveranserna togs under diskussion på riddarhuset redan vid riksdagen 1731. Då behandlades en ansökan från stockholmsfabrikören Adam Pinkhardt om tilldelning av ett värvat regemente. Det var alltså här fråga om att göra ett tillägg till den generella leveransfördelning som tidigare satts upp. Genom en ständerskrivelse vid påföljande riksdag 1734 tilldelades Pinkhardt artilleriet i Stockholm som kund. Vid detta tillfälle hade också de äldre manufakturerna i Stockholm, Malmö, Göteborg och Norrköping anfört klagomål över att den gamla fördelningen inte hade upprätthållits. I utskottsbehandlingen av frågan fann man att såväl yngre som äldre ”fabriker” måste förses med beställningar av kronan så länge de höll god kvalitet på varan och accepterade krigskollegiets prisbestämningar. Ståndet antog förslaget.²⁶²

Beslutet kunde dock inte dölja förhållandet att en stark konkurrens förelåg mellan olika företagare, främst mellan de fabrikörer som från början tilldelats de stående beställningarna och de nyetablerade företagarna.

Manufakturernas ”upphjälpande” blev som bekant en viktig fråga under hattpartiets segerriksdag 1738–1739, då också principerna för

260 BorgRP 2, 1723, 536f. BorgRP 3, 1726-1727, 464, 488; BorgRP 5, 1734, 372 f. BorgRP 6, 1738-1739 (städernas allmänna besvär), 641-643.

261 Bodman 1923, 18f. 84-90.

262 AdRP 6, 1731, 431; AdRP 8, 1734, 38 f.

klädesleveranserna till militären stod på dagordningen. Manufaktur- och handelsdeputationen hade kommit fram till att ”fabrikerna” mot likvid i krigskollegiet så långt möjligt skulle ombesörja leveranserna till militären, som ur magasin och förråd i garnisonerna skulle ta ut beställt kvantum kläde. Detta skulle, hette det, mycket underlätta för regementscheferna som var ansvariga för beställningarna på den militära sidan.²⁶³

Varken vid 1738–1739 års riksdag eller den följande, åren 1740–1741, fördes någon större öppen diskussion om regleringen av konkurrensförhållandena mellan ”fabrikerna” vid kronoleveranser. Den fördelning som gjorts upp tidigare upphävdes inte. Men samtidigt sades det i manufaktur- och handelsdeputationens betänkande 1740–1741, vilket för övrigt bifölls av riddarhuset, att manufakturkontoret hädanefter, vid varje tillfälle som delar av eller hela krigsmakten skulle beklädas, skulle göra en fördelning mellan ”fabrikerna”. Här öppnade man alltså dörrarna för viss konkurrens och manipulationer från företagarnas sida vid riksdagarna.²⁶⁴

Krigsmakten var tidigare, men blev särskilt efter maktskiftet 1739 en stödkorsett för den ”nya” industrin, textilmanufakturerna. Detta var naturligtvis en medveten politik från hattpartiets sida. Manufakturerna utgjorde själva kärnan i dess närings- och befolkningspolitik. Men officerarna blev inte heller lottlösa vid klädesleveranserna. Regementscheferna och regementskvartermästarna vid varje regemente skulle berättigas till fem respektive en procents provision av köpesumman i varje leveranskontrakt. Vad gäller bl. a. de värvade regementena innebar detta att statsledningen här anslog en extra löneförmån utanför personalstaten till de aktuella officerskategorierna. De värvade officerarnas välmåga knöts samman med manufakturernas välgång.²⁶⁵

Mot bakgrund av de notoriska avsättningsproblemen för ”fabrikerna” erbjöd kronoleveranserna en ljus aspekt sett från företagarnas och de berörda officerarnas sida. Och man bör naturligtvis beakta den, då man bedömer hattarnas ofta överdrivna redogörelser för manufakturernas samlade framgångar.

---

263 AdRP 11, 1738-1739 III, 502 f.

264 AdRP 12, 1740-1741, 343-345.

265 AdRP 12, 1740-1741, 343-345, 344.

Beträffande soldaternas hantverk i städerna och deras konkurrens med skråhantverkarna har Söderlund redan anfört de viktigaste besluten liksom linjerna i den samtida diskussionen härom. Här vill jag emellertid tillägga några synpunkter som borgarståndet vid ett par tillfällen framförde rörande den värvade krigsmaktens benägenhet att också störa skråhantverkarnas egen bundna eller slutna arbetsmarknad. Borgarståndet påstod redan före fredssluten 1720–1721 i ett besvär att gesäller och lärlingar lockades ifrån sina anställningar av krigsmakten. På grund av soldaternas rätt att fritt bedriva hantverk hände det att lärlingar ”löper ur sin lära och giver sig under militien”.²⁶⁶ I en del riksdagsbesvär under frihetstiden togs problemet upp på nytt. År 1731 framhölls det att

...den frihet, som ämbetsdrängar och gesäller veta sig äga att vid lediga stunder få arbeta åt andra, när de begiva sig uti krigstjänsten...”

lockade de anställda

”att löpa ifrån ämbetet till krigstjänsten.”²⁶⁷

Det är naturligtvis inte möjligt att endast härav dra några bestämda slutsatser om omfattningen av den ström av arbetare som lämnade skråna för att ägna sig åt ”fri företagsamhet”. Så mycket är dock klart att borgarståndet uppfattade fenomenet, som ju innefattade frimästerskap överhuvudtaget, såsom ett hot mot den värld och den åskådning i ekonomiska ting som det representerade.

Placeringen av garnisonsregementen i städerna under epoken medförde som framgått en rad problem och militär-civila motsättningar. Garnisonsmilitären ställde anspråk ifråga om fritt logi samt konkurrerade med hantverksämbetena på marknaden. Det skäligen byte som skråna härvid menade borde ske genom att militären i gengäld beställde varor av dem förefaller ofta ha uteblivit.

Garnisonsregementena representerade trots sina militära former, en annan och ur ekonomisk synvinkel friare värld än skråna. Detta berodde till stora delar på att manskapet på grund av sina låga soldatlöner tvingades arbeta som obundna civila lönearbetare. De tedde

266 BorgRP 1, 1719-1720, 245 f.

267 BorgRP 4, 1731, 322-323.

sig varken som militärer eller civila i skrånas ögon och framstod därmed som en anomali för årstjänstprincipens anhängare.

Samtidigt var garnisonsregementena angelägna om att socialt och ekonomiskt integreras i städerna. Hur löstes den ekvationen? Jag skall söka besvara frågan i den följande undersökningen rörande Göteborg som garnisonsstad under frihetstiden.

Garnisonsstaden

Värkning till garnisonen – en organiserad invandring till Göteborg

Utan tvivel utövade det frihetstida Göteborg en dragningskraft på den omgivande regionens människor. Man kan anta att i synnerhet de helt jordlösa kände dragningskraften från staden. Göteborg kunde erbjuda flera möjligheter. Handelshusen behövde folk i sin verksamhet, vid lastning och lossning samt vid transporter inom stadsområdet. Sjöfarten – inte minst Ostindiska kompaniets Kinahandel – behövde besättningar men också mer tillfälligt anställda. Manufakturerna hade ett stort behov av diversearbetare – män, kvinnor och barn – för spinning, kamning m m. Fattiga på landsbygden sökte sig ofta till Göteborg för att genom tiggeri skaffa sig föda för dagen. Skarorna av fattiga kan man för övrigt träffa på, förtecknade i Göteborgs magistrats politieprotokoll i början av några protokollsvolymer.²⁶⁸

Det är knappast möjligt att bilda sig en fullständig överblick över den samlade invandringen till Göteborg under frihetstiden. Skälet är som alltid brister i källmaterialet eller att källmaterial helt enkelt saknas.²⁶⁹ Det finns emellertid vissa möjligheter att åtminstone få en

268 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1728, 19 mars, 10 apr.

269 Inflyttningslängder och inflyttningsattester för Göteborgs församlingar är endast fragmentariskt bevarade, se exempelvis GLA. Göteborgs garnisonsförsamling, H II: 1.

glimt av denna företeelse. De militära generalmönstringsrullorna kan användas i ett sådant syfte, eftersom de lämnar en hel del intressant information om de enskilda individernas karakteristika, ursprung o. likn. Man kan alltså på detta sätt studera den demografiska sidan av den förindustriella urbaniseringen av en av de större städerna i den tidens Sverige. Som jag redan framhållit är de exakta konturerna av den sociala sammansättningen av de invandrande rekryterna inte kända. Man måste på den punkten nöja sig med de allmänt hållna slutsatser som jag formulerat i det föregående. Däremot finns i rullorna uppgifter om födelseort – i allmänhet landskap och stadsnamn – civilstånd, ålder, eventuell hantverkskunskap, ibland också kroppslängd samt specifika noteringar för enstaka individer. Alf Åberg har i en kort uppsats kommenterat generalmönstringsrullornas allmänna källvärde och bl. a. funnit att felaktiga anteckningar i rullan vid ett tillfälle tenderat att stå kvar också under de följande åren.²⁷⁰ Här kan tilläggas att åldersangivelserna i en del fall tycks ha varierat från ena tillfället till det andra för en och samma individ.²⁷¹

Som jag tidigare framhållit bör den värvade soldaten betraktas som en lönearbetare med behov av flera inkomster. Han tillhörde den ”nya” obundna typen av arbetskraft. Karakteristiskt för dessa arbetare var rörligheten. Merparten av garnisonsbefolkningen var faktiskt bosatt i Göteborg men åtskilliga soldater och soldatfamiljer rörde sig, som vi sett, under permission och värvningsuppdrag i tät trafik mellan garnisonen och landsbygden. De framstod som ett rörligt, tillfälligt, obundet och på grund därav också som ett starkt oroande element i den hävdvunna sociala miljön. Med rörligheten följde också moment av anonymitet, ett av flera inslag i en tilltagande urbanisering av det förindustriella samhällets socialpsykologiska mönster. Anonymiteten var något utmärkande för de tillfälliga, kortvariga arbetstillfällena bland dessa befolkningsgrupper.

---

270 Åberg 1950.

271 Bland de soldater som 1763-1766 fanns noterade både i generalmönstringsrullan och i kapitulationsjournalerna råder mestadels överensstämmelse ifråga om åldersangivelse men det är inte ovanligt med avvikelser

*Från när och fjärran – de värvades
födelseorter och yrkesbakgrund 1725–1769*

Värvingen av soldater till garnisonen i Göteborg under frihetstiden tycks ha sträckt sig vida omkring hela Norden och Nordeuropa. Inriktningen av rekryteringen förefaller ha varierat under epoken även om Västsverige på det hela taget dominerat bilden, i synnerhet landskapet Västergötland, som utgör den helt övervägande födelseorten för de rekryterade i område I – se tabell 10 sid 180. Jag vill emellertid återigen här påminna om att födelseorterna naturligtvis i princip aldrig är lika med värvningsorterna. Det är därför alltid mycket vanskligt att uttala sig om vilka faktorer som påverkat de enskilda individerna till värvning. Det är alltså inte möjligt att se ett direkt kausalsamband mellan födelseorten och värvningstillfället. Ändå framstår detta störningsmoment som mindre besvärande i de sammanhang då man vet att värvarna befunnit sig på platsen. Sådan uppsökande värvning pågick som framgått i Västergötland och Närke-Värmland under 1760-talet.²⁷²

Kan man i födelseortsfördelningen se spår av konjunktursvängningar förorsakade av missväxter? Missväxter fick ju i agrarsamhället nästan alltid ett genomslag i alla delar av samhällsekonomin. Missväxter drev upp brödsädspriserna, skapade arbetslöshet och lägre reallöner för de penningavlönade. Ett sådant samband kan möjligen ha förelegat efter de svåra missväxterna i Bergslagsprovinserna, i synnerhet i Värmland under början av 1740-talet då med viss tidsförskjutning ren hunger kan ha drivit jordlösa och jordfattiga till värvning.²⁷³ I tabell 10 skulle detta kunna avteckna sig i den kraftiga förhöjningen av andelen födda i dessa områden under femårsperioden 1745–1749. Man måste emellertid vara mycket försiktig med sådana slutsatser. Missväxter på annat håll, till exempel i landets östra delar, tycks nämligen inte ha fått någon effekt på göteborgsvärvingen. Samtidigt är det viktigt att framhålla att Värmland inte minst ekonomiskt, var knutet till Göteborg via vattenvägarna. Mycket talar för att drabbade befolkningsgrupper i Värmland uppfattat det som naturligt att söka sig mot Göteborg. En kontroll av

---

272 Se ovan sid. 133-140

273 Utterström 1957 2, bil. 1, 430 ff.

Tabell 10. De värvades födelseorter 1725–1769. Procent av det totala antalet värvade för varje period.

År/ region	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Tot.	Tot. antal
1725-29	65,7	11,6	1,4	4,5	11,6	1,9	0,5	1,4	1,4	100	216
1730-34	74,9	4	1,8	2,7	3,6	1,3	0,4	0	11,2	100	223
1735-39	76,1	7,8	1,7	3,9	2,7	0,6	0	0,3	6,9	100	360
1740-44	67	5,4	12,3	1,3	4,9	1	1	0,5	6,6	100	391
1745-49	52,1	23,2	2,2	3,7	13,9	1,1	0,2	0	3,6	100	534
1750-54	32,3	17,3	3	2,3	7,7	1	10,3	0,3	25,7	100	300
1755-59	12,3	8,4	2,6	2,6	12,3	0	43,2	1,3	17,4	100	155
1760-64	37,9	8,7	5	3,8	7,9	1,9	3,3	1,1	30,4	100	369
1765-69	31,2	4,1	0,8	3,6	6,4	0,8	1,4	0,8	50,8	100	362

Källa: Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1725-1769, mikrofilm, KrA. W1466-W1475.

Anm.: Regionindelning för födelseorterna:

I: Halland, Bohuslän, Västergötland, Dalsland.

II: Värmland, Närke, Västmanland, Dalarna.

III: Skåne, Blekinge.

IV: Småland, Öland, Gotland.

V: Uppland, Södermanland, Östergötland.

VI: Norrlandslandskapen

VII: Finland

VIII: Svenska besittningar

IX: Utlandet

själva rullorna för de aktuella åren visar också att särskilt Värmland dominerade bland födelseorterna.²⁷⁴

Också vid bedömningen av andelen stadsfödda bör man vara försiktig. Här är det uppenbart att egenheter i rullföringen kan ha spelat in. Man kan inte utesluta att mönsterskrivarnas benägenhet att anteckna städer som födelseort kan ha förändrats under slutet av epoken. Den tendens av ökning av andelen stadsfödda som tabell 11 (sid 181) visar kan alltså vara en chimär. Det finns dock viss möjlighet till korrektiv genom de tidigare behandlade kapitulationsjournalerna från 1760-talet. Andelen svenska stadsfödda åren 1763–1766 enligt detta material kan beräknas till 19–20 % av samtliga svenska födelseorter.²⁷⁵ Uppgifterna i generalmönstringsrullorna skulle alltså vara tilltagna i underkant om vi jämför med journalerna. Några stickprov

274 KrA. Göteborgs garnisonsregemente, generalmönstringsrullor 1744, 1748, 1749: WA 1469, WA 1470, mikrofilm.

275 GLA. Göteborgs och Bohus läns landskansli, inkomna handlingar: kapitulationsjournaler E IX g: 1.

Tabell 11. Andelen stadsfödda av det totala antalet värvade perioden 1725–1769. Procent och antal.

År / Region	I-VI	Gbg, Stblm	VII	VIII	I-VIII= %	IX	IX= %	Totalt %
1725-29	2	5	0	1	3,2	1	0,5	3,7
1730-34	2	1	0	0	1,3	4	1,8	3,1
1735-39	3	6	0	1	3	4	1,1	4,1
1740-44	8	12	1	1	5,6	10	2,6	8,2
1745-49	8	27	0	0	6,6	5	0,9	7,5
1750-54	7	13	3	3	8	10	3,3	11,3
1755-59	7	8	8	8	15,5	3	1,9	17,4
1760-64	30	17	4	4	15	24	6,5	21,5
1765-69	13	18	1	1	10	53	14,6	24,6

Källa: Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1725-1769, mikrofilm, KrA. W1466-W1475.

Anm.: Regionindelning för födelseorterna:

I: Halland, Bohuslän, Västergötland, Dalsland.

II: Värmland, Närke, Västmanland, Dalarna.

III: Skåne, Blekinge.

IV: Småland, Öland, Gotland.

V: Uppland, Södermanland, Östergötland.

VI: Norrlandslandskapen

VII: Finland

VIII: Svenska besittningar

IX: Utlandet

Tabell 12. Soldathantverkarnas födelseorter på landsbygd och i stad 1725–1769. Antal individer. (l.= landsbygd, s.= stad)

År	Region	l. I s.	l. II s.	l. III s.	l. IV s.	l. V s.	l. VI s.	l. VII s.	l. VIII s.	l. IX s.
1725-29		4	0	0	3	3	1	0	1	0
1730-34		1	0	1	8	0	0	1	0	1 2
1735-39		0	0	1	7	1	0	0	0	1 2
1740-44		1	1	7	11	3 1	1	1	1	3 5
1745-49		-	-	-	-	-	-	-	-	-
1750-54		-	-	-	-	-	-	-	-	-
1755-59		1 4	1	1	1 1	1 1	0	3 4	0	3 1
1760-64		7 5	1 1	1	12 4	5 1	2 2	1 2	1	20 9
1765-69		3 3	5	1	17 7	4 1	0	0	2	26 23

Källa: Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1725-1769, mikrofilm, KrA. W1466-W1475.

Anm.: Regionindelning för födelseorterna:

I: Halland, Bohuslän, Västergötland, Dalsland.

II: Värmland, Närke, Västmanland, Dalarna.

III: Skåne, Blekinge.

IV: Småland, Öland, Gotland.

V: Uppland, Södermanland, Östergötland.

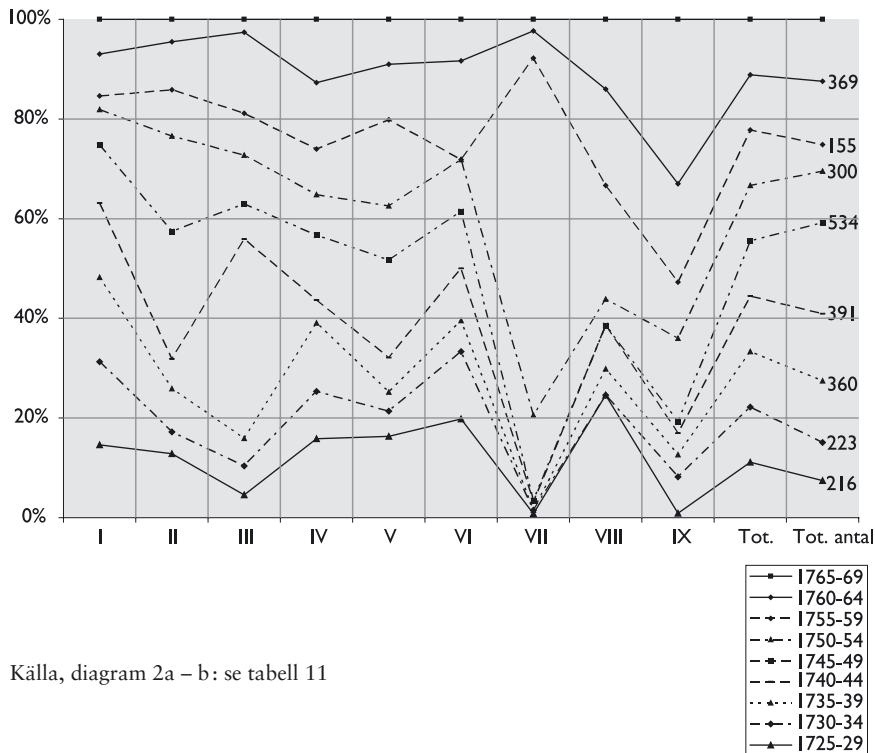
VI: Norrlandslandskapen

VII: Finland

VIII: Svenska besittningar

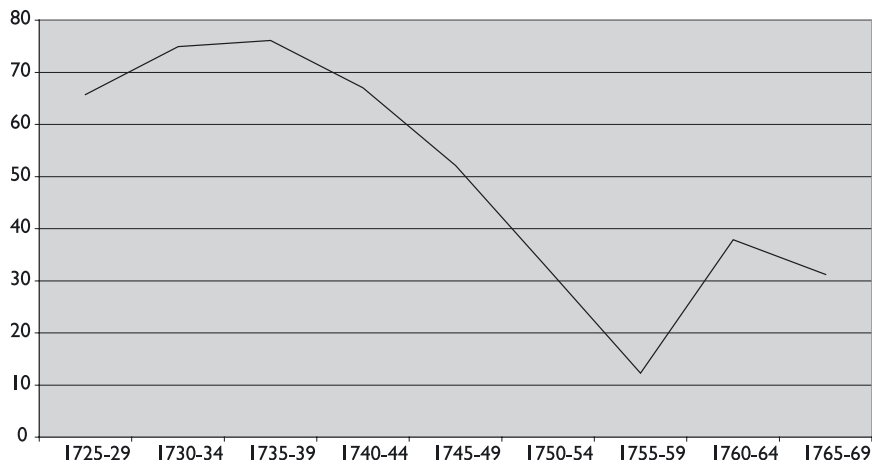
IX: Utlandet

Diagram 2 a. Göteborgs garnisonsregemente. De värvades födelseorter 1725-1769. Procent av totala antalet värvade per femårsperiod

Källa, diagram 2a – b: se tabell 11

Diagram 2 b. De nyvärvades födelseorter i Västsverige (I) 1725-1769. Procent

på enstaka individer visar också att exempelvis angivelsen ”Västergötland” i rullan ibland motsvaras av angivelsen ”Mariestad”, ”Skara” m. m. i journalerna. Detta underslev får dock antas ha förekommit också under tidigare femårsperioder under epoken, varför tendensen av allt fler stadsfödda inte gärna förstärks utan kan tänkas ha haft den karaktär som tabell 12 utvisar.

Andelen svenska stadsfödda under tioårsperioden 1755–1764 uppgick till omkring 15 % enligt rullorna vilket alltså får ses som ett minimum. Motsvarande andel låg under frihetstidens början på blott några få procent. Hur kan denna tendens tolkas? Svaret kan endast bli spekulationer i brist på källor. Bortsett från att hantverkare men också handlande i städerna kan ha proletariserats under tilltagande social differentiering såväl inom som utom skråsfären, är man benägen att här se ett samband med en växande andel fattiga familjer i städerna, fattiga i meningen utan mat för dagen. Att storstädernas underklasser haft betydelse för värvningen antyds för övrigt av tabell 12. Det är inte otänkbart att man i siffrorna för 1760-talet kan se resultatet dels av en tidigare invandring från landsbygden av utblottade människor men dels också naturligtvis en naturlig tillväxt av soldatbefolkningarna i garnisonsstäderna, inte minst i Göteborg.²⁷⁶

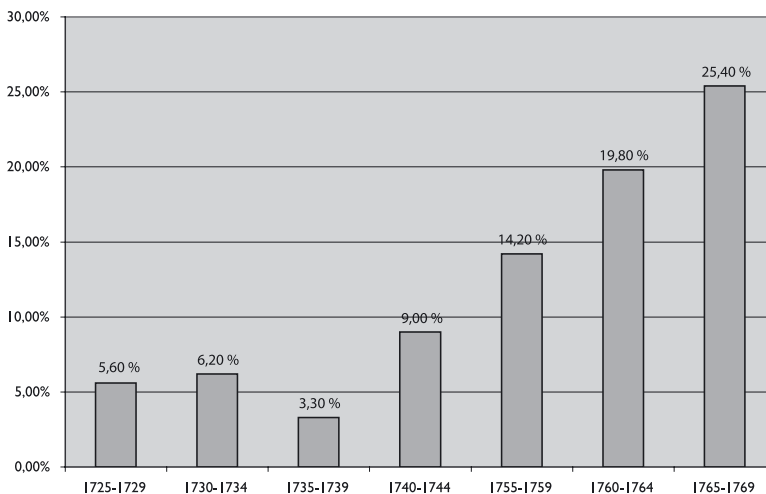
Slutligen en kommentar kring tillväxten av andelen hantverkare bland rekryterna – diagram 3. Här tycks det som om den internationella krisen efter 1763 har fått effekter på rekryteringen. De yrkesangivelser som förts in i rullan kan ha sin bakgrund i att åtskilliga manufakturarbetare avskedats som en följd av krisen och sökt sin tillflykt till regementet. Exakt hur stor andel av hantverkarna som kan sägas ha varit manufakturarbetare är inte möjligt att exakt avgöra, eftersom yrkestitlarna i en del fall kan ha avsett både manufakturyrke och skråtillhörighet. Men också med ett radikalt avdrag framstår tillväxten av andelen hantverkare som huvudsakligast en ökning av ”vanliga” hantverkare. Denna andelstillväxt kan ha hängt samman med en viss överetablering och proletarisering men också med den *pull*-faktor som soldaternas hantverksrättigheter utgjorde för många anställda inom skråhantverken.²⁷⁷

276 Se tab. 12. De två stora städerna ökade påtagligt sin andel av födelseorterna i slutet av epoken.

277 se KrA. Göteborgs garnisonsregemente, generalmönstringsrullor 1763, 1769, WA 1472 mikrofilm.

Diagram 3. Andelen soldater med angivelser om hantverksyrke av det totala antalet per femårsperiod, 1725-1769. Procent.

Källa: Göteborgs garnisonsregemente, generalmönstringsrullor 1725-1769. Mikrofilm, KrA.

Anm. : Uppgifter om hantverksskunskap saknas i rullorna 1745-1754.

Enligt generalmönstringsrullorna rekryterades under perioden 1725-1769 omkring 2 800 individer till infanterigarnisonen i Göteborg, rekryter som alltså på sitt sätt invandrade till Göteborg.²⁷⁸ I genomsnitt flyttade 62 rekryter per år in i staden, ibland med hustrur och barn, med andra ord minst en i veckan. Detta medeltal är emellertid missvisande. Som störst var denna ström av invandrare under 1740-talet då nästan 100 nyblivna garnisonssoldater varje år drog in i staden. Det är dock viktigt att tillfoga att begreppet invandring här har en delvis annan innebörd än den gängse. Merparten av garnisonen kom efter inkvartering hos borgerskapet att *de facto* bo i staden. Men delar av den rörde sig, som sagt, som ett obestämbart element fram och tillbaka mellan staden och landet, ibland i lagliga ärenden men ofta också som rymmare. Den urbaniserande och kommersialiserande effekt som garnisonsbefolkningen därigenom kan ha haft på landsbygds Människorna kan inte gärna mätas men bör därför

278 Med invandring brukar man i allmänhet mena stadigvarande vistelse på destinationsorten.

inte underskattas. Samtidigt kunde rekryteringen till garnisonen innebära en invandring till staden i vedertagen mening, nämligen i de många fall då de avdankade med eventuella familjer stannade kvar i Göteborg. Att de avskedade sökte bo kvar i staden är uppenbart. En brandsynslängd från 1765 vittnar om det liksom de upprepade kraven från borgerskapet om att de avskedade skulle ”uthävas” ur staden.²⁷⁹ Av brandsynslistan är det givetvis möjligt att addera fram antalet avskedade. Problemet är att det bakom flera andra yrkestitlar i listan med säkerhet döljer sig ytterligare f. d. garnionssoldater. Något exakt tal är med andra ord inte möjligt att beräkna. Det enda man under alla förhållanden vågar hävda är att garnionsrekryteringen kontinuerligt bidrog till stadens inflyttningsnetto.

*Stadens proportioner –
de militära och civila stadsinvånarna*

Redan 1680 hade till försvar av Göteborg och de kringliggande fästningarna längs kusten satts upp ett s. k. ständigt garnionsregemente. Detta regemente – Svenska livregementet till fot – stannade emellertid inte i Göteborg längre än till 1709 då det förflyttades till Wismar som en konsekvens av krigets utveckling. Inte förrän i samband med fredsslutet 1721 fick Göteborg åter ett ständigt garnionsregemente. Västgöta tremänningsregemente utgjorde ett av de extraordinarie regementen som satts upp under Stora nordiska kriget. Efter reduceringar av krigsmakten 1721 beslöts att detta regemente jämte bl. a. 100 man ur Västra skånska infanteriregementet skulle slås ihop och bilda stommen i det nya värvade garnionsregementet i Göteborg. Efter ytterligare nedskärningar av de värvade trupperna år 1723 slogs fast att regementet skulle omfatta 800 nummer, eller med andra ord, fulltaligt skulle regementet bestå av 800 korpraler och meniga.

Infanterigarnionsregementet – kallat det ordinarie garnionsregementet eller Zanders, Ribbings etc. regemente i enlighet med sina chefers namn – kom att bli placerat i Göteborg. Men tjänstgöringen där fick några avbrott under frihetstiden. Under hattarnas krig

279 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1741, AI h: 12, 1 sept.

GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, liggare: brandsynslängd 1765 D XVI a:2.

1741–1743 kommenderades regementet till den finska krigsskådeplatsen, men hann aldrig sättas in i striderna utan fick omgående återvända till Göteborg. Under perioden 1751–1761 sändes delar av regementet – inalles omkring 500 man – till tillfälliga fästningsarbeten i Lovisa (Degerby) och Sveaborg.²⁸⁰

Nummerstyrkan – det formella antalet korpraler och meniga – vid regementet utökades 1747 till 1 000 man med 125 man per kompani. Den styrkan bibehölls till 1766 då den gamla numerären återtog, dvs. 800 man med 100 man per kompani.²⁸¹

Artilleristyrkan i Göteborg var under 1700-talets första decennier i jämförelse med infanteriet mycket liten. Hantlangarna – artilleriets meniga i nummer – var organiserade i tre kompanier om 30 man vardera och utgjorde alltså vid denna tid 90 man totalt. Inte förrän 1748 beslöt ständerna att utöka denna styrka, varvid dels antalet kompanier fastställdes till fem, dels varje kompanis numerär utökades till 58 man – 290 man totalt.²⁸²

Trots bristen på exakta uppgifter för Göteborgs folkmängd under frihetstiden står det klart att en komplett garnisonsstyrka torde ha utgjort en stor andel av Göteborgs samlade befolkning under epoken. Enligt ett relativt nyligen påträffat källmaterial – som nämnt brandsynslängder, upprättade av stadens magistrat – hade Göteborg åren kring 1765 ca. 10 000 invånare, garnisonsbefolkningen inkluderad. Till garnisonen räknades bl. a. i judiciellt hänseende även soldaternas och befälets hustrur och barn samt tjänstefolk. En granskning av brandsynslängden och de militära rullorna ger vid handen att ca. 40 % av soldaterna och befälet var gifta. Antalet barn i soldatfamiljerna översteg endast i undantagsfall två, den vanligaste familjestorleken var två vuxna och ett barn. Med undantag för det lägre befälet hade nästan alla befälspersoner åtminstone en betjänt eller ett tjänstehjon.²⁸³

I Göteborgs fästning, stadsområdet innanför vallarna, hystes under epoken ett varierande antal invånare tillhörande garnisonen. De formella uppgifterna, som jag redogjort för ovan, motsvarade endast i

---

280 Ljungberg 1924, 322 ff., 337-342

281 Ljungberg 1924, 368-371

282 Ljungberg 1924, 383-385

283 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, liggare: brandsynslängd 1765 D XVI a:2; KrA. Göteborgs garnisonsregemente, generalmönstringsrullor 1724-1772, WA 1466- WA 1471 mikrofilm; se även Wimarsson 1923, 9 ff.; Beskrifning Gbg 1782, 93f, 370.

ringa grad de verkliga talen. Garnisonsbefolkningens storlek berodde på statsledningens säkerhetspolitiska överväganden, behovet av arbetsmanskraft i andra delar av riket, vakantsättningar av nummer, permissionsfrekvens m. m. Jag skall här inte närmare beröra dessa förhållanden, ett avsnitt i det följande behandlar dem mera utförligt. Det kan räcka med att konstatera att garnisonsbefolkningen – alla vapengrenar inräknade – under mesta delen av epoken formellt uppgick till ungefär 2 000 individer, utgörande omkring en femtedel av hela Göteborgs folkmängd, Haga och Masthugget inräknade.²⁸⁴

Det kan som jag tidigare berört råda någon tvekan om huruvida man skall räkna in de avskedade soldaterna och deras familjer i garnisonsbefolkningen. Den samtida uppfattningen om detta var inte alldeles klar. Än fördes de avskedade till garnisonen, än till stadens civila befolkning. Formellt tillhörde de naturligtvis inte garnisonen, de gjorde ju bl. a. inte någon militär tjänst där. Å andra sidan var det just som soldater som de flyttat in till staden och de förblev också ofta kända som soldater av stadsinvånarna även efter sitt avsked. Här angivna tal rörande garnisonen inbegriper emellertid inte denna grupp.²⁸⁵

Liksom de flesta andra fästningsstäder under 1700-talet var Göteborgs bebyggelse koncentrerad inom fästningsmurar och vallar, vilka för övrigt här och var höll på att förfalla. Men också utanför vallarna fanns en icke stadsplanerad, mera vildvuxen bebyggelse i Masthugget och Majorna. Den sistnämnda stadsdelen tillhörde emellertid ännu vid 1800-talets början Örgryte socken och Sävedals härad, även om dess befolkning, socialt och ekonomiskt, givetvis hade starka band med fästningsstaden. Haga var däremot en planerad förstad till Göteborg, förbunden med fästningsstaden genom den s. k. kaponjären (förbindelsegång mellan Skansen Kronan och fästningsstaden) och uppvuxen redan vid mitten av 1600-talet. Fästningsstaden – bebyggelse och befolkning inom vallarna – var i jämförelse med nutida städer till ytan självfallet mycket liten. Den var dimensionerad efter det tidiga 1600-talets fåtaliga stadsbefolkning, men skulle redan vid mitten av 1700-talet rymma drygt 9 000 indivi-

284 KrA. Krigskollegium, intendenturdepartementet, registratur 1723-1772 BI:b, besättningslistor.

285 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, liggare:brandsynslängd 1765 D XVI a:2. I längden finns åtskilliga invånare upptagna som avskedade eller f.d. soldater.

der, garnisonen inräknad. Den siffra som jag tidigare nämnt – 10 000 individer – avser befolkningen både inom och utom murarna, dock inte Majorna. Det är idag – även för en infödd göteborgare – tämligen svårt att göra sig en föreställning om den begränsade yta som fästningsstaden en gång upptog. Möjligen säger avstånden mellan kända platser i staden något om dess proportioner. Avståndet mellan Stora bommen (ungefär vid nuvarande Lilla torget) och Drottningporten (nuvarande Hotellplatsen) var 747 meter, mellan Drottningporten och Karlsporten (västsidan av Otterhällan, bastionresten vid mynningen av Kungsgatan) 1 043 meter, mellan Kungsporten (nuvarande Kungssportsplatsen) och Lilla bommen (Östra Hamngatans slut vid älven) 648 meter. Fästningsstadens yta motsvarade 690 moderna villatomter med en befolkningstäthet på 1,3 per ar.²⁸⁶ Man kan alltså inte påstå att befolkningen var ihopträngd i likhet med exempelvis människorna i 1800-talets industristäder. En omständighet reducerade emellertid bostadsutrymmet för invånarna. De många bränderna i staden innebar visserligen att nya hus småningom restes, men ofta förblev många hustomter obebyggda och obebodda. Man kan därför lätt inse att i synnerhet de lägre sociala skikten tvingats till ökad trångboddhet efter eldsvådor.²⁸⁷ Trots den teoretiskt låga befolkningstätheten rådde ytterligare ett förhållande – förvisso inte unikt för Göteborg – som påkallade vistelse på liten yta under såväl dag som natt: de i jämförelse med vår tid dåliga uppvärmningsmöjligheterna. Endast de ekonomiskt välbeställda familjerna kunde kosta på sig flera kakelugnar och spisar i sina våningar och hus. Slutligen bör man i detta sammanhang inte heller glömma den plats eller yta som upptogs av drag- och riddjur samt andra kreatur.

Det heter ofta att 1700-talets städer i det svenska väldet – med undantag av Stockholm – bar en djupt lantlig prägel, visade låga befolkningstal samt att de inte skilde sig mycket från de större bondbyarna på landet. För det stora flertalet av de mindre städerna är säkert denna karakteristik riktig. För Göteborgs och de medelstora städernas vidkommande däremot, kan den inte anses rättvisande.

---

286 Lilienberg 1928, 194,197, 230 ff.; Wimarsson 1923, 36f, 82 ff., 338 ff.; Lext 1950, 19-21; Cederbourg 1864, 5-55, avståndsangivelser 17f.

287 Större bränder i Göteborg inträffade i första och andra kvarteren år 1721, i fjärde och femte kvarteret år 1746. Lilienberg 1928, 284 ff., karta 285.

Mot bakgrund av att Göteborgs invånarantal efter Stora nordiska krigets slut aldrig sjönk utan i stället ökade något åtminstone från mitten av 1700-talet, kan man anta att Göteborgs befolkning i likhet med Stockholms kompenserade sina förmodade höga dödlighetstal med invandring från landsbygden. Göteborg uppvisade alltså däri-genom sådana demografiska egenheter att man i det avseendet kan inränga staden bland de större städerna.²⁸⁸ Detta trots den stora skillnaden i absoluta befolkningstal mellan huvudstaden och rikets andra stad. Därtill kommer, som jag inledningsvis framhållit, att befolkningsstorleken kan sägas utgöra endast *en* aspekt av den förindustriella urbaniseringen.

Jag skall här inte upprepa mina teoretiska utgångspunkter vad gäller den förindustriella urbaniseringen. Helt kort skall dock sägas att Tillys och de Vries kriterier utöver det demografiska, kan sammanfattas under kategorierna icke-agrar näringsmångfald, ekonomisk och administrativ-byråkratisk differentiering samt urban kultur eller urbant beteende.

Med de relevanta data vi har om Göteborg för det aktuella skedet kan man utan tvekl säga att staden uppfyllde åtminstone det första av kriterierna. Det är uppenbart att Göteborg kunde uppvisa hela registret av näringar, såväl inom som utom den gamla näringslagstiftningens skrankor. Det skråbundna hantverket differentierades påtagligt under loppet av frihetstiden, en rad typiskt storstadsbetonade hantverk vann burskap. Byggnadsbranschen, exempelvis, utvecklades och expanderade i likhet med den i huvudstaden.²⁸⁹

Handelnäringarna inom ramen för handels societeten vars traditionella varor, järn och trä, givit åtminstone de större näringsidkarna ett stadigt fundament för deras kommersiella verksamhet, fick en mycket kraftig stimulans under senare hälften av 1700-talet då sill- och tranhandeln nådde oanade höjder. Sillvarorna hamnade i exportstatistiken småningom faktiskt på andra plats efter järnet.²⁹⁰

Beträffande de privilegierade näringarna vet vi att det från början av 1730-talet framför allt var Kina-handeln som satte sin djupa prägel på stadens ekonomiska liv. Denna handel ägde rum utanför den

---

288 de Vries 1984, 10-13.

289 Söderlund 1949, 69-79, 82-85, 85-99.

290 Lind 1923, 148-157 (tabellerna 46-50)

reguljära handelns gränser, åtnjöt långtgående privilegier och hade en framskjuten position som riksangelägenhet. Vi vet inte och lär väl heller aldrig få veta de exakta vinstsummor som togs hem av Ostindiska kompaniets direktörer, superkargörer och övriga intressenter. Klart står emellertid att omfattningen av bara det rörliga kapitalet inte gärna kan överskattas. Kompaniets mångårige direktör Niklas Sahlgrens realiserbara finansiella resurser uppgick vid hans död till drygt 4 miljoner daler silvermynt, varav större delen kan ha utgjorts av kompanivinster, en liten fingervisning om i vilken storleksordning vi bör finna de större vinsterna från kompanihandeln.²⁹¹

Sahlgren och andra stora kapitalägare torde inte bara i Göteborg utan också i hela västregionen ha uppträtt som kreditgivare för näringsidkare inom olika branscher. Inte minst tycks Göteborgsormrådets manufakturväringar ha varit i behov av ibland långa krediter för att hålla den föga lukrativa produktionen igång. Därmed kan vi notera ytterligare en näringsgren som lagenligt låg utanför det traditionella hantverket och ofta nog stod i direkt motsättning till detta: de omhuldade och oproportionerligt privilegierade manufakturerna. Göteborgs manufakturer kunde berömma sig av hela raden av de tillverkningsindustrier som fanns också på annat håll i riket: textil-tillverkningen – den avgjort största av manufakturerna – sockerproduktionen, tobaks-, spelkorts-, spegelproduktionen m. fl. Det skall dock sägas att manufakturerna i Göteborg ifråga om produktionsvolym och antal anställda aldrig nådde nivåer som Stockholms eller för den delen Norrköpings.²⁹² I Göteborg var det stor- och fjärrhandeln som under epoken dominerade ekonomin och samtidigt utgjorde dess drivkraft. Det var först i slutet av det kommande seklet som staden främst skulle komma att bli en industristad.

Till denna samhällsekonomiska mångfald bör man naturligtvis också lägga de militära och civila central- och lokalbyråkratiernas nätverk, vilka ju på sitt sätt bidrog till det heterogena intrycket.

Mångfalden i ekonomi och samhällsliv – det kanske viktigaste av urbaniseringskriterierna – var knappast en automatisk följd av att staden hade ett jämförelsevis högt invånarantal. Också Karlskrona var under frihetstiden i demografisk mening en större stad.

---

291 Biographiskt Lexicon 13, 1847, 265 ff.

292 Heckscher 1949 2:2, kap. ”Manufakturer”.

Men här var det snarare ensidigheten som var det utmärkande: en viktig, främst militär varvsnäring och en i jämförelse med Göteborg påtagligare prägel av militärstad. Det var Karlskronas funktion som flottstation som befolkningsmässigt placerade staden i nivå med Göteborg.²⁹³

Klasser och yrken

Göteborgs heterogena ekonomiska struktur under epoken satte djupa spår i dess sociala mönster. I vissa sammanhang – bl. a. ifråga om inkvarteringen av militär – uppfattades endast de stadsbor som föll under en äldre tids närings- och skrålagstiftning – de burskapsägande – som egentliga stadsinvånare eller borgare. Redan i början av den frihetstida epoken utgjorde emellertid gruppen burskapsägande bara en mindre del av hela göteborgsbefolkningen. Den ekonomiska utvecklingen och statsapparatusens tillväxt hade kraftigt förändrat stadens befolkningsmässiga sammansättning. Särskilt privilegierade och på annat sätt statsunderstödda näringar, såsom handeln på Kina och manufakturerna, utbyggd förvaltning samt inte minst ett växande proletariet, hade bidragit till denna påtagliga förändring. De burskapsbundna och deras familjer utgjorde en knapp tredjedel av den samlade befolkningen i staden, inräknat Masthugget, Haga och bebyggelsen strax utanför portarna – inalles ca. 3 000 individer.²⁹⁴

Jag har i det följande gjort beräkningar och sammanställningar med utgångspunkt från den stånds- och yrkesstatistik som upprättades i samtiden och som numera på ett förtjänstfullt sätt bearbetats och presenterats i *Statistisk Tidskrift*.²⁹⁵ Jag har vidare använt några av de yrkeskategorier som Lext arbetat med i sin göteborgsundersökning.²⁹⁶ Som bekant är de samtida tabellerna uppställda på ett för nutida socialhistorisk forskning mindre lyckligt sätt. Sociala och rent yrkesmässiga kriterier har förblandats och förväxlat. Ibland har både arbetsgivare och anställda i patriarkalisk anda samman-

---

293 Ericsson 1977, 109 ff.

294 Beräkningen är schablonmässig och bygger på uppgifter i Fritzell 1983, 297, 307, 320 f.

295 Fritzell 1983, 297, 307, 320 f.

296 Lext 1950, 35 ff.

förts i en enda grupp, egna barn har förts till samma grupp som de anställda osv. Jag har vid min bearbetning sökt parera dessa problem genom att inte allför mycket fjärma mig från de kategorier som finns i de bearbetade tabellerna. Samtidigt har jag utfört den sociala struktureringen i så grova och stora skikt som möjligt inte minst med tanke på att undvika de i sammanhanget vanliga gränsfallsproblemen. De sociala skiktens avgränsningar mot varandra har gjorts med utgångspunkt från de antagna inkomst- och förmögenhetstillgångarna inklusive kapitalinnehav hos de olika yrkesgrupperna. En mera djupgående undersökning av varje individ eller familj har inte varit möjlig att genomföra inom ramen för undersökningen.

Av diagram 4a (sid. 193) och 4b (sid. 194) framgår den bransch- eller yrkesmässiga fördelningen av Göteborgs befolkning vid mitten av 1700-talet. En sådan fördelning kan inte bli annat än ungefärlig särskilt som det här inte varit möjligt att vid behov bryta upp de kategorier som finns i de bearbetade tabellerna. Det är exempelvis osäkert om man skall hänföra Ostindiska kompaniets ledning och intressenter till de burskapsbundna, eftersom fjärrhandeln inte var en burskapsbunden näring. Samtidigt är det dock klart att många bland dessa innehade burskap och var i åtskilliga fall anslutna till Handels societeten. Det är därför enligt min mening riktigt att placera dem i handlandegruppen. Detta betyder givetvis inte att det saknas handelsmän i den grupp bland de icke burskapsbundna som här benämns ”Adel och ofrälse ståndspersoner”. De flesta handlande torde dock ha förts till den burskapsbundna delen av befolkningen.

Vad gäller hantverkarna, vari inbegrips gesäller och lärlingar, skall sägas att det också i samtiden kunde vara svårt att skilja de skråbundna från dem bland hantverkarna som mestadels hade sin sysselsättning förlagd inom manufakturerna. Inom dessa rådde nämligen samma yrkeshierarki som inom skråhantverken och samma yrkestitlar.

Gruppen ”Skeppare och sjöfolk” förefaller ha inrymt – förutom folk i den långväga handelssjöfarten – även personalen på den flotta bestående av hemföror- och strömbåtar som ombesörjde frakter in till och ut från Stora hamnen (Stora hamnkanalen) i stadens mitt.²⁹⁷

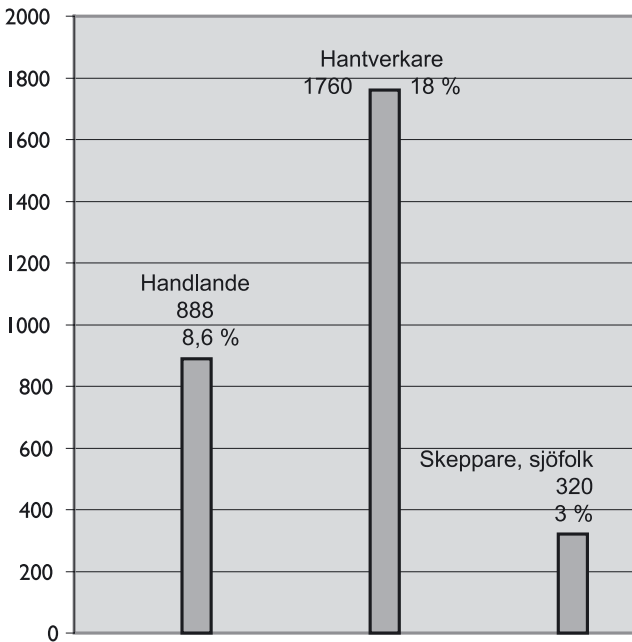
---

297 Fröding 1911, 7 ff., 28 ff.

På samma sätt som det bland den skråbundna befolkningen kan tänkas ha dolt sig icke burskapsägande torde det motsatta förhållandet ha rått och därigenom påverkat de samtida tabellernas redovisning. Det är sålunda sannolikt att det i gruppen ”Fabrikörer med anställda” har funnits hantverksfolk med burskap. Hur stor denna andel var, är utan närmare undersökning inte möjligt att ange.

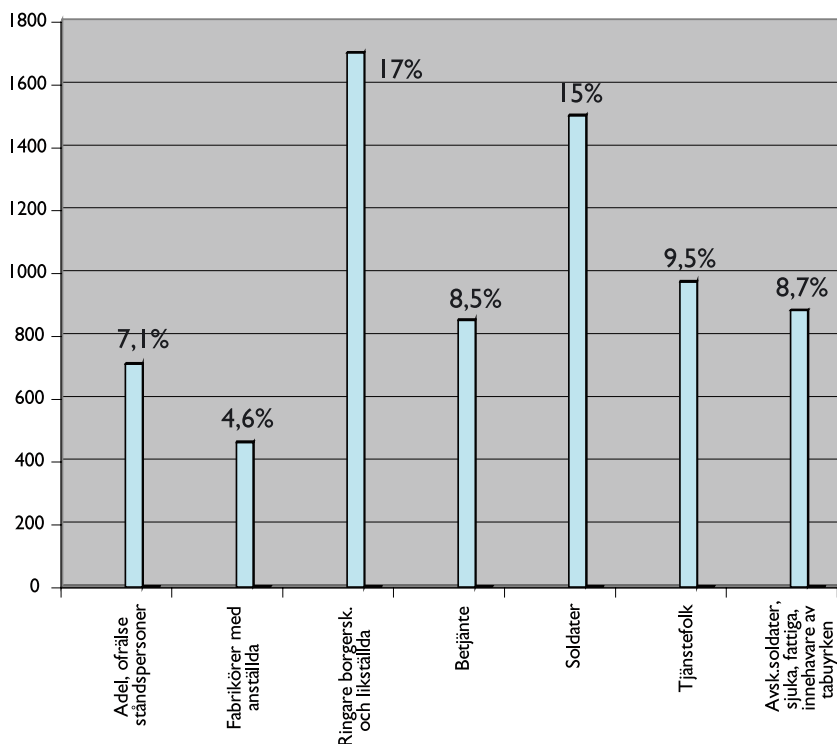
En liknande osäkerhet vidlåder kategorin ”Ringare borgerskap och likställda”. I denna grupp torde ha befunnit sig sådana personer som ibland litet oegentligt brukar räknas till skråhantverkarna, nämligen klampare, däl- och järndragare o. dyl. Dessa grupper bildade under här aktuell tid inte skrån i vedertagen samtida mening, utan var så vitt man vet, direkt underställda magistraten i likhet med andra lägre stadstjänare, exempelvis mätare och vägare. Gemensamt

Diagram 4a. Göteborgs befolkning omkring 1750. Stånds- och yrkesfördelning. 10 000 invånare. Absoluta tal och procent av totalbefolkningen. De burskapsbunda invånarna (omkring en tredjedel av hela befolkningen)

Källa: Fritzell 1983

Diagram 4 b. Göteborgs befolkning ca. 1750.
Stånds- och yrkesfördelning. 10 000 inv. Absoluta tal och procent av totalbefolkningen.
De icke burskapsbundna invånarna

Källa: Fritzell 1983

för alla dessa grupper var att de inte var varuproducenter som de övriga hantverkarna.²⁹⁸

Som framgår av diagram 4b har jag gjort en uppdelning mellan "Betjänte" och "Tjänstefolk". Skälet är att den förra gruppen inte i egentlig mening utgjordes av drängar och pigor utan av bl. a. betjäning vid domstolar, kyrkor, skolor och "publika stater" samt ståndens "hederligare betjänter", vilka inte sällan kunde inta en arbetsledande ställning som uppsyningsman, inspektor o. likn.²⁹⁹

Som jag redan framhållit måste den i diagram 5 (SID. 196) återgivna sociala skiktningen av Göteborgs befolkning vid mitten av

298 Rörande dessa arbetare se Fröding 1919, 152; Fröding 1911, 47 ff., 53.

299 Fritzell 1983, kommentar till tabell.

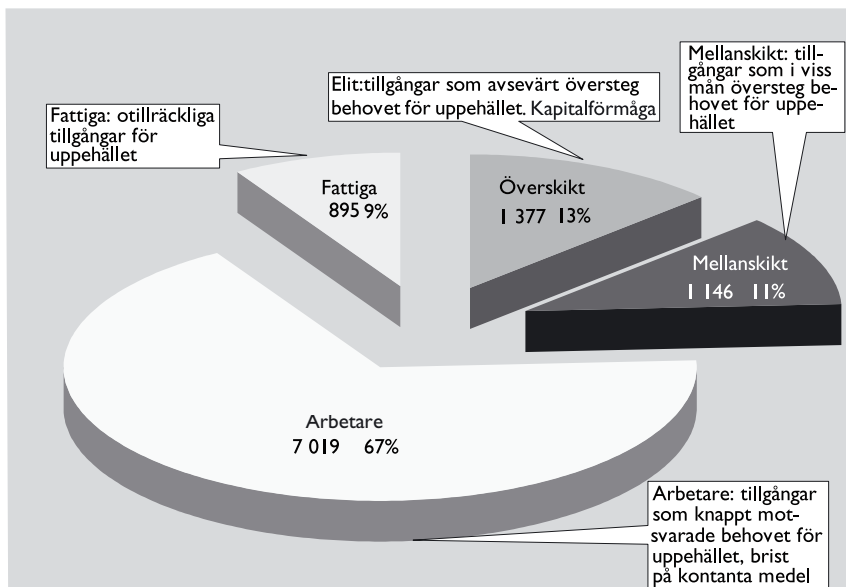
1700-talet betraktas som i allo approximativ. Den bygger ju nämligen på den bearbetade stånds- och yrkesstatistiken och inte på individundersökningar av primärmaterialet. Man kan observera att den sociala struktur som framgår av diagrammet i väsentliga drag kvantitativt stämmer med den som Lext i sin göteborgsundersökning tycks ha implicerat.³⁰⁰ Det skall dock framhållas att Lext grundat sin strukturering på båtsmans- och inkvarteringstaxeringen, vilka väl inte osvikligt speglar inkomst- och förmögenhetsförhållanden (potentiellt kapital), som här utgör grundkriterium. Dessutom får man komma ihåg, att de nämnda taxeringarna inte drabbade hela stadens befolkning. Många var med hänsyn till sina privilegier befriade, andra hade undantagits på grund av sjukdom eller fattigdom. Om de befriades skara ifråga om social skiktning motsvarade strukturen hos den grupp som Lext kunnat undersöka kan vi dessvärre inte uttala oss om.

Det är värt att än en gång understryka att den i diagram 5 presenterade skiktningen av befolkningen, i grund och botten är min tolkning av den bearbetade stånds- och yrkesstatistikens sociala innebörd. Jag har med andra ord utgått från att den samtida konstruktionen av tabellerna och deras kategoribeteckningar implicit avspeglar inkomst- och förmögenhetsförhållanden, vilka jag i detta sammanhang inte närmare granskat. Det är alltså här inte fråga om social stratifiering i traditionell mening där, förutom ekonomiska kriterier, också exempelvis utbildningsnivå och andra prestigefaktorer har vägts in i bedömningen. Vad det här handlar om är ett klassmönster. En stratifiering skulle naturligtvis ha blivit avsevärt mera differentierad och kanske i högre grad ha överensstämt med den uppfattning som samtidens människor subjektivt kan tänkas ha haft om de gängse sociala skrankorna.

På grund av att vi för den gjorda klassbestämningen av olika skäl måst godta den redan bearbetade yrkes- och ståndsstatistiken och dess fördelning av individerna står det klart att inte heller diagrammets sociala skikt grundar sig på en alldeles korrekt bedömning av invånarnas inkomst- och förmögenhetsförhållanden. I överskiktet kan med andra ord ha funnits en del individer som permanent eller tillfälligt inte uppfyllt de aktuella kriterierna för tillhörighet till detta skikt, trots att deras titlar gett sken av det. Detsamma gäller i princip

³⁰⁰ Lext 1950, 35 ff.

Diagram 5. Göteborgs befolkning omkring 1750: klasstrukturen

Källa: Fritzell 1983

naturligtvis de övriga grupperna, i synnerhet mellanskiktet, som kan sägas ha haft funktionen av motor för den sociala mobiliteten i hela systemet. I detta skikt har sannolikt befunnit sig hantverkare på socialt uppåtgående, kanske genom en utvidgad och mer lukrativ näring, men också folk som varit i rörelse nedåt i hierarkin av motsatta orsaker. Det skall särskilt betonas att jag på grund av materialets beskaffenhet till mellangruppen räknat endast hantverkare, skeppare och sjöfolk, samtidigt som gruppen handlande i sin helhet hamnat i överskiktet. Att detta inte till alla delar kan ha stämt med verkligheten torde vara helt klart. Flera handlande tillhörde sannolikt mellanskiktet medan några hantverkare kan ha haft sitt rätta sociala hemvist i överskiktet. Av tids- och arbetsekonomiska skäl är det inte möjligt att bestämma rörlighetens omfattning mellan de båda skikten. Det finns emellertid anledning peka på att Lext i sin undersökning funnit indikationer som tyder på att indelningen i hantverkare och handlande i visst mått också motsvarade sociala skiljelinjer.³⁰¹

301 Lext 1950. 35 ff.

Arbetarskiktet som jag här beräknat det kan tyckas ohanterligt stort för att användas som analytiskt redskap. Och självfallet fanns inom detta stora skikt flera mindre strata, hierarkiskt ordnade främst i enlighet med inkomst- och förmögenhetsförhållanden (potentiellt kapital). Samtidigt kan man inte gärna bortse från iakttagelsen att underskiktets människor just hade det gemensamt att de klarade uppehållet men inte mer, något som jag haft som grundkriterium för dess avgränsning till de andra grupperna. Detta utesluter inte att somliga bland arbetarna tillfälligt eller allt framgent dessutom tvingades under den kritiska gränsen. Ytterligare en gemensam nämnare för dessa grupper – ”massan” om man så vill – tycks enligt samtida notiser ha varit att många bland dem ofta saknade kontanta medel i motsats till de övre skikten.³⁰²

I jämförelse med arbetarna var överskiktet i besittning av tillgångar som vida översteg deras omedelbara behov för uppehållet. Det var också i detta skikt som det rörliga kapitalet hörde hemma, främst bland storhandlarna.

Inkvarteringsplikten

I likhet med många andra garnisonsstäder i Sverige-Finland hade Göteborg skyldighet att inkvartera bl. a. den fast stationerade militärbefolkningen i staden. Göteborg i detta sammanhang avsåg i normala fall den burskapsägande befolkningen. Också andra militära förband – exempelvis Älvsborgs och Skaraborgs regementen – kunde ges rätt till fri inkvartering då de vistades i staden såsom arbetskommandon eller som garnisonsförstärkning.³⁰³

Den grundläggande lagstiftningen på området utgjordes av 1720 års inkvarteringsförordning. Denna hade under 1600-talet föregåtts av en rad andra förordningar, kungliga brev o. dyl. I samtliga underströk kronan sitt krav på inkvartering *in natura* för infanteriets, artilleriets och fortifikationens manskap och befäl.³⁰⁴ Detta innebar att

---

302 GLA. Om innehav av kontanta medel se Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739, Gc: 15.

303 Fröding 1919, 15 2 ff.

304 Almquist 1935 2, 465 ff.

borgarna – de burskapsägande – antingen i sina egna hus eller i särskilt förhyrda rum skulle ta emot militären och förse den med minst säng, sängkläder, ljus och värme. Inkvarteringsplikten grundades på föreställningen att borgarna skyddades av trupperna i händelse av krig eller annan ”ofärd”. Frihetstidens Göteborg var egentligen aldrig utsatt för direkt krigsfara och det är svårt att tänka sig att stadsbefolkningen någonsin upplevde sig som skyddad av militären. Snarare betraktades placeringen av den värvade truppen i staden som en statligt organiserad invandring som ofta hotade de traditionellt inriktade invånarna.³⁰⁵

I 1720 års förordning angavs i detalj hur många rum som varje militär kunde fordra och den motsvarande kontantersättningen enligt taxa. Detta innebar emellertid inte att de inkvarteringskyldiga efter egen vilja kunde lämna penningersättning i stället för naturakvarter. Tillämpningen av förordningen visar att kontantersättning endast kunde komma ifråga då inkvarteringsgivaren helt saknade husrum och då inkvarteringsstagaren – militären – gick med på det. Den s.k. optionen låg hos militären. Först efter den 13 november 1766, då Kungl. Maj:t utfärdade en tilläggsförordning och senare även förklaringar till denna, om inkvarteringen i garnisonsstäderna, fick borgarna optionen dvs. rätten att lämna pengar i stället för naturakvarter. I Göteborg blev det då i själva verket fråga om en ren beskattning, som lades ovanpå de övriga skatterna till staden och staten.³⁰⁶

Enligt förordningen skulle officerarna och deras likställda tilldelas egna rum, sängar och sängkläder för sig själva och sin betjäning. Officerarnas olika ”lönegrader” var riktmärket för olika standard inom officershierarkin. Underofficerarna och deras likställda skulle ha säng och husrum. Om två personer inkvarterades på samma ställe skulle endast en säng nyttjas. Det ”ringare” befälet samt manskapet hade rätt till ”säng och husvärma” hos sin värd. Också här gällde regeln att två måste dela på en säng. Med ”säng” menades också sängkläder. Manskapets kontantersättning uppgick till 16 öre silvermynt per månad, för övrigt en sextondedel av en överstes månadserättning. Den del av garnisonsbesättningen som inte befann sig inom fästningsstaden utan var posterad på fästningarna runt Göteborg

---

305 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1731, Gc: 12.

306 Modée 8, 7341-7343.

hade inte rätt att kräva rum av borgarna, däremot sängkläder eller kontantersättning.³⁰⁷

Soldaten kunde kräva kvarter *in natura* men borgaren hade också rätten att lämna naturakvarter. Ingen kunde ålägga honom att betala ersättningen om han inte kunde.³⁰⁸ Inkvarteringsvärden var vidare skyldig att lämna rum och sängkläder till eventuella hustrur och barn, som också hade rätt att stanna kvar i kvarteren då mannen exempelvis var kommenderad. Om någon i privata ärenden – bl. a. permissioner – reste ifrån staden och blev borta mer än tre månader kunde han inte för egen del fordra ersättning för samma tid. Bohag o. likn. kunde dock utan tidsgräns lämnas kvar i kvarteret. Den som ägde eget hus i staden hade inte rätt till fri inkvartering.³⁰⁹

I förordningen underströks särskilt att inkvarteringen var magistratens angelägenhet. Varken landshövdingar eller militären själv hade med saken att göra. Vidare förbjöds de inkvarterade att hindra borgarna i deras näringar eller att vålla skada på deras egendom. Värkning inom kvarteret var förbjuden. S. k. landsköp var inte tillåtet för de inkvarterade.³¹⁰

Den 13 november 1766 utfärdade Kungl. Maj:t ännu en inkvarteringsförordning. Denna upphävde emellertid inte 1720 års regler utan kompletterade och förändrade den på ett par viktiga punkter. Kontantersättningen, för vilken borgerskapet hädanefter hade optionen, skulle skrivas upp enligt växelkursen för varje år. Men som jag redan framhållit, omvandlades i Göteborg inkvarteringsplikten till en ren skatt. Uttaxeringen skulle dock i fortsättningen göras på både icke burskapsägande husägare och borgare. Skatteunderlaget bredades alltså väsentligt. Adeln och prästerskapet kom dock alltså att förbli befriade från inkvarteringen liksom de som skyddades av

---

307 Modée 1, 254-258; Fröding 1919, 348f; jfr. Ljungberg 1924, 517 ff.. Också hov- och skolstaterna hade rätt till fri inkvartering. 1720 års förordning avsåg normalt de burskapsägandes inkvarteringsskyldighet. Men vid "fientligt infall" kunde alla invånare åläggas inkvartering.

308 Modée 1, 256

309 Modée 1, 256

310 Modée 1, 258

manufakturprivilegierna.³¹¹ 1766 års förordning medförde i Göteborg genomgripande förändringar av inkvarteringsväsendet. Alla inkvarteringskyldiga blev taxerade för en avgift och taxeringslängder upprättades. Detta innebar i sin tur att militären kom att tilldelas sin ersättning centralt ur stadskassan. För att handlägga kommande inkvarteringsärenden tillsattes en inkvarteringskommission, bestående av företrädare för de inkvarteringskyldiga under presidium av en rådman. Kommissionens beslut kunde även i fortsättningen underställas magistratens gillande.³¹²

Före den 13 november 1766 var åtskilliga av de burskapsägande tillika inkvarteringskyldiga av olika skäl befriade från inkvartering. Den vanligaste orsaken var att den berörde var ”fattig” eller till och med ”utfattig”. Också den som åtog sig ett offentligt ämbete – borgmästare, rådman, uppdrag som domstolspreses eller domstolsledamot samt underordnade befattningar såsom sekreterare, notarie o. likn. – blev i regel befriad. Enligt av Kungl. Maj:t särskilt utfärdade privilegier tycks också apotekare och boktryckare ha varit befriade.³¹³ Utanför kretsen av burskapsägande fanns en rad grupper – högt som lågt på samhällsstegen – som inte var skyldiga att ge inkvartering. Adeln, prästerskapet, manufakturister och manufakturarbetare undantogs enligt sina privilegier samt den relativt omfattande gruppen militära och civila ämbetsmän i stats- och stadstjänst.³¹⁴

Soldaternas rätt att bedriva hantverk

Manskapet inom den svenska krigsmakten under frihetstiden hade lagfäst rättighet att utöva hantverk på sin lediga tid och även att sälja

---

311 Modée 8, 7341-7343. Förordningen tycktes implicera att kontantersättning i fortsättningen skulle bli den vanliga formen för uppfyllande av inkvarteringsplikten. 1767 inrättades i Göteborg en inkvarteringskommission, som lät taxera invånarna för kontantersättning. Den samlade uppbörden jämte tolagsmedlen utgjorde inkvarteringskassan, ur vilken militärens ersättning betalades, se GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, protokoll 1767-1790, A: I, 25 juni, 6 juli 1767; GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, räkenskaper 1767-1768 G II a: 1.

312 GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, räkenskaper 1767-1768 G II a: 1.

313 GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, liggare: inkvarteringslängd 1763 D:1; Fröding 1919, 153 f.

314 Fröding 1919, 153 f.

sina varor. Denna rättighet utgjorde kanske det tydligaste uttrycket för kronans ansvar för att kompensera manskapet för dess låga och successivt minskande reallöner. Soldaterna var, som framgått, i ett starkt behov av extrainkomster, inflationen hotade att faktiskt för-inta de nästan stillastående penninglönernas realvärde.³¹⁵

Ernst Söderlund tillhör den grupp forskare som i någon mån berört soldathantverket vad gäller dess omfattning och betydelse under den aktuella epoken. Han har av olika skäl avstått från djupare studier i ämnet, men klargjort statsledningens och städernas allmänna inställning och krav i frågan. Söderlund finner det sannolikt att just soldaternas hantverksutövning var betydande inom den sektor av hantverksnäringarna som stod fri från skråtvång. Inom denna fria sektor fanns emellertid också hantverkare – s.k. frimästare – som inte hade anknytning till militären. Söderlund kan på grund av brist på relevant källmaterial inte lämna sifferuppgifter över soldathantverkets kvantitativa omfattning i Stockholm under frihetstiden. Motsvarande uppgifter för Göteborg finns heller inte, så vitt jag kunnat finna.³¹⁶

Borgarståndet angrep under frihetstiden – i en allmän och långdragen offensiv riktad mot skråfrihet i allmänhet – militärens hantverksrättigheter. Under epokens inledningsskede tycks borgarna ha haft målet att söka förmå statsledningen att helt upphäva dessa rättigheter. Senare förefaller de ha inriktat sig på att så mycket som möjligt inskränka dem. Deras argumentering, som upprepades i likartade formuleringar vid riksdagarna, gick bl. a. ut på att skråhantverket hotades av ”undergång och ruin” samt att militären också otillbörligt hade kommit att konkurrera med hantverksämbetena om arbetskraften.³¹⁷

Statsledningen avvisade i en rad resolutioner på dessa besvär borgarståndets krav. Den enda inskränkning i rättigheterna som den medgav var att soldaterna förbjöds att hålla verkstäder med gesäller och lärlingar. Enligt Söderlund skulle Stockholms borgerskap förgäves ha försökt att inskränka soldathantverket till endast beställningsarbeten. Inte heller borgarståndets förslag att endast låta manskapet anta anställning hos hantverksmästarna i likhet med bl. a. gesällerna,

---

315 Se härom sid. 60.

316 Söderlund 1943, 293 ff.

317 Söderlund 1943, 293 ff.

accepterades av kronan. Militärens rättigheter att utöva hantverk skulle upprätthållas oberoende av de skråbundna hantverken.³¹⁸

Statsledningens dilemma – integration eller segregation av garnisonsbefolkningen?

Från statsledningens synpunkt tedde sig förläggningen av en garnison till bl. a. Göteborg problematisk. Kärnan i svårigheterna var de låga och minskande reallönerna för manskapet. Statsledningens oförmåga att ta på sig ett fullständigt arbetsgivaransvar för manskapet ledde till komplikationer i mer än ett avseende. Just på grund av soldaternas behov av extrainkomster för sin egen och sina anhörigas överlevnad måste kronan som ett slags ersättning försöka inlemma dem i stadens ekonomiska och sociala liv och därmed i viss utsträckning göra dem till civila stadsinvånare. Att ge soldaterna hantverksrättigheter utgjorde ett sådant försök. Och trots att inkvarteringen av soldater i borgarhushållen egentligen var en nödlösning i brist på kaserner eller ”baraquer” kunde den ändå betraktas som ett instrument för denna inlemningspolitik. Genom inlogering hos stadsinvånarna skapades en förutsättning för att soldaterna i varje fall på sin fritid skulle få samma svängrum som de vanliga invånarna. Soldaterna och soldatfamiljerna kunde på detta sätt relativt fritt växa in i stadens ekonomiska liv. Med andra ord, statsledningen hade ett klart intresse av att integrera garnisonsbefolkningarna i garnisonstäderna.

Integrationssträvan var viktig från statsfinansiell synpunkt. Men samtidigt måste kronan givetvis betrakta garnisonerna och deras förhållanden ur strikt militär synvinkel. Utplaceringen av garnisonsförband på de olika orterna hade visserligen sin bakgrund i det utrikespolitiska läget. Men det var också nödvändigt att upprätthålla den inre säkerheten. I en stad av Göteborgs storlek och speciella kosmopolitiska karaktär var behovet av inre säkerhet särskilt stort. Vid minst två tillfällen under 1700-talet framträdde detta behov tydligt, dels 1743 då danska styrkor ansågs hota den svenska västkusten och stadsinvånarna faktiskt betraktades som en säkerhetsrisk, dels 1799

---

318 Söderlund 1943, 293 ff.

vid det s. k. Björnbergska upploppet då garnisonstrupp verkningslöst sattes in mot en folkmassa.³¹⁹ Man kunde alltså inte gärna ge avkall på den militära ordningen och disciplinen. Det var viktigt att soldatbefolkningen inte tilläts ett alltför intimt samröre med stadsinvånarna, särskilt inte med de grupper som ansågs speciellt farliga ur säkerhetssynpunkt – de lägsta sociala skikten. Statsledningen måste följaktligen också söka upprätthålla en segregation mellan den militära och civila befolkningen.

Hur detta dilemma för statsledningen löstes vet vi. Kronan var tvungen att välja integrationens väg. Men den vägen var ingalunda problemfri. Genom att försöka inlemma soldatbefolkningen i staden, drogs statsledningens militärapparat in i den generella urbanisering som pågick. Man kan alltså anknyta, i detta fall den värvade krigsmakten, till det allmänna urbaniseringsperspektiv som jag närmare redovisat i inledningen. Om man då skall se krigsmakten som en del av den statliga eller kommersiella/industriella differentieringen i stadsregionen är en del fråga som söker sitt svar i det följande. Hur var den värvade krigsmakten infogad i det system av krafter som försökte bryta ned de gamla skrådominerade mönstren i Göteborg?

De lokalpolitiska organen och institutionerna

Jag har i ett följande avsnitt studerat de politiska motsättningarna i allmänhet i Göteborg under epoken samt inkvarteringsproblemet i staden insatt i detta mönster av motsättningar. För att rätt förstå dessa delar av undersökningen är det nödvändigt att göra klart för sig det politiska livets formella premisser i staden. Göteborg och andra svenska städer i frihetstidens Sverige, styrdes formellt och i en del fall också i praktiken av magistraten. Detta styrelseorgan bestod av fem s. k. illitterata magistratsledamöter, rådmän, och fem litterata. I ledningen för magistraten i Göteborg stod handels- eller politieborgmästaren och justitieborgmästaren. De båda presiderade bl. a. i magistraten. Reglerna för valen till magistraten och till riksdags-

---

319 Se not 323 nedan (Fröding 1919); se även Fröding 1922, avsnitt rörande Björnbergska upploppet.

fullmäktige behöver jag inte gå närmare in på. Det kan räcka med att hänvisa till Brusewitz grundlagssamling och en av publikationerna inom forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle.³²⁰

Magistraten i städerna var en både styrande och rättsskipande myndighet. I den första funktionen fick den under loppet av 1700-talet alltmer träda tillbaka för borgerskapets egna representationsorgan. Magistraten var underordnad landshövdingeämbetet. Landshövdingen hade alltså befälsrätt över magistraten vilket är viktigt att ha i minnet inte minst för bedömningen av partistriderna under frihetstiden. Landshövdingeämbetets närhet till stadens lokala styrelseorgan gjorde att detta, på samma sätt som i Malmö eller Stockholm, blev ytterligare en påtaglig maktfaktor i det ständiga spelet om inflytandet i de lokala stridsämnen.³²¹

Handelssocieteten – grundad 1734 som en modernare fortsättning på det tidigare handelsgillet – och skråämbetena kunde i varje fall inte i formell mening betraktas som politiska organ. De kontrollerades dessutom i viss utsträckning av magistraten. Handelssocieteten visade dock tidigt under epoken tecken på politiska ambitioner och självrådighet. Den s. k. äldste-församlingen – 24 ledamöter – var sedan länge ett representativt organ men tycktes sakna förmåga att göra sig politiskt gällande gentemot magistraten. Under epokens första år växte emellertid fram en ny borgarrepresentation – de s. k. deputerade. Dessa var från början inte fler än 10. Men år 1724 ökades antalet tillfälligt till 12 (åtta handlande och fyra hantverkare). Omkring år 1728 kan man observera att borgerskapets deputerade verkade parallellt med de äldste i mellanhavandena med magistraten. De deputerade utvecklades alltså inte ur äldste-församlingen utan var från början ett självständigt borgerligt organ. Från och med 1730-talet förefaller de deputerade ha antagit en fastare organisation. Protokoll fördes över deras sammanträden senast från år 1735. År 1742 i februari, utökades deputeradegruppen till 24 ledamöter, de handlande tilldelades 12 platser, hantverkarna 12. Detta var visserligen en framgång för hantverkarna, men framför allt kom denna organisatoriska förändring att medföra en kraftig maktförskjutning

---

320 Fällström 1982, 189f, 197 ff., 210 ff.; Brusewitz 1916; jfr. även Carlsson 1963, 23-25, Petersson 1972, 28-32.

321 Fällström 1982, 187 ff., 224 ff.; Fröding 1919, 292-295.

i hela det lokala politiska livet, som jag skall visa i det följande. Omkring år 1750 övertog de deputerade den gamla beteckningen de äldste.³²²

De deputerade/äldste skulle företräda borgerskapet – de burskapsägande – i synnerhet inför magistraten, förhandla med denna samt besluta eller delta i beslut på borgerskapets vägnar.³²³

De politiska mönstren i frihetstidens Göteborg

För att förstå den värvade krigsmaktens relationer till Göteborgs invånare under frihetstiden är det nödvändigt att också sätta sig in i den allmänpolitiska utvecklingen i staden. Det finns emellertid inte någon systematisk översikt att tillgå, endast Frödings och Wieselgrens skildringar, varav åtminstone Frödings är anekdotisk, fragmentarisk och fattig på källhänvisningar. Icke desto mindre är det med detta underlag möjligt att skissera en provisorisk bild av händelser och motsättningar i det perspektiv jag tecknat inledningsvis.³²⁴

Det fanns i frihetstidens Göteborg två kategorier invånare som i mycket kom att stå i motsatsställning till varandra. Den ena utgjordes av dem som hade burskap och som faktiskt gjorde skäl för beteckningen borgare. Den bestod i stort sett av folk med rätt att bedriva handel samt sådana som var organiserade i hantverksskrån. Alla burskapsägande, hantverkare och handlande, hade monopolistiska och traditionalistiska intressen vid löne- och prissättning och företrädde som kollektiv ofta en konservativ inställning till en dynamisk utveckling av staden och stadsekonomi. Den andra gruppen invånare utgjordes av dem som i praktiken stod utanför handelsgillen och skrån och var mer heterogent sammansatt än den första. Här fanns personer som tillhörde den växande statsapparatusens olika verksamheter liksom folk som var knutna till den specialprivilegie-

---

322 Boberg 1971, 13-15.

323 Boberg 1971, 13-15.

324 När ingen särskild nothänvisning ges i den följande framställningen om de politiska motsättningarna i Göteborg under frihetstiden bygger framställningen på följande arbeten. Wieselgren 1878, 54-56, 57-59, 73, 76-80, 80-95, 98-100, 100-139, 140-161, 171-204, 205, 210 ff., 213, 215; Fröding 1919, 81, 83, 86-91, 94-95, 152 ff., 158f, 160-163, 199-208, 209-212, 213-220, 221, 259, 317, 328f, 330f, 333, 341 ff., 346, 348 ff.

rade handeln med Kina samt till manufakturerna, den ”nya” industrin.

Från och med slutet av 1730-talet framträdde i Göteborg en lokalpolitiskt aktiv grupp, som i olika stridsfrågor, särskilt under 1740-talet, uppträdde som motståndsrörelse till magistraten men också till vissa handlande och manufakturister i staden. I ledningen för denna motståndsrörelse stod bryggaråldermannen m. m. Anders Drake, handlandena Olof Wengren, Niklas Borgström, Peter Ekman, Niklas Jakobsson, hantverkarmästarna Petter Norman och Torsten Winberg. Mot dessa stod en rad stadsinvånare av stort socialt format, Niklas Sahlgren och familjer med anknytning till både magistraten och den ”nya” industrin såsom Busck, Schutz, Coopman m. fl.

I striderna som kulminerade under 1740-talet fördes en rad brännande frågor fram till stridslinjen. Drake var själv involverad i en långvarig konflikt med magistraten rörande rätten till arrende av stadens tegelbruk. I anslutning till denna konflikt riktade Drake och hans anhängare anklagelser mot magistraten för misshushållning med stadskassan. Under epoken förekom för övrigt ständiga sammandrabbningar mellan borgerskapet och magistraten om hur förvaltningen av stadskassan skulle skötas. Skulle borgarna gemensamt med magistraten handlägga sådana frågor eller skulle magistraten själv fatta besluten? Med undantag för en kort period kring 1750 gällde regeln att borgerskapets äldste skulle godkänna utbetalningar ur stadskassan.³²⁵

Andra frågor som ledde till politisk strid hängde samman med försvaret av Göteborg. Drake-Wengren-partiet krävde att också de privilegierade stadsinvånarna skulle delta i fästningsarbete och vakt-hållning i samband med det ordinarie garnisonsregementets frånvaro år 1743, men möttes av motstånd från dessa grupper, som också fick visst stöd av magistraten. Höjdpunkten av konflikten mellan Drake-Wengren-partiet och Sahlgren-magistrats-kretsen inträffade åren 1742–1743. Efter att deputeradeförsamlingen utökats till 24 ledamöter i februari 1742 lyckades ”drakianerna” ta makten i denna församling. Drake själv invaldes dock inte trots påtryckningar. Som den egentlige ledaren för gruppen framstod i stället handlanden Olof Wengren. På sommaren 1743 kom Göteborgspolitiken att hamna i centrum av rikspolitiken. Dalupproret stödde ”suveräniteten” och

---

325 Boberg 1971, 13-15.

den danske kronprinsen som tronföljare i Sverige efter Fredrik I. Till stöd för samma kandidat uttalade sig också Göteborgs borgerskap anført av Drake och Wengren. Statsledningen betraktade, förklarligt nog med tanke på den minst sagt politiskt spända situationen i hela landet, göteborgarnas tilltag som högförräderi. Efter angivelse från en av Göteborgs riksdagsmän, Petter Coopman, häktades Drake men frisläpptes strax därpå i brist på bevis. Drake och Wengren hade emellertid ingått ett avtal med danska trupper om att överlämna Göteborg, något som vid den aktuella tidpunkten dock inte kunde bestyrkas. Drake-Wengren-partiet upplöstes emellertid inte förrän i slutet av 1740-talet då Drake återigen häktades och därpå dömdes till livstids fästning samt då Wengren sade upp sitt burskap och flyttade från staden. Mellan de båda lokalpolitiska partibildningarna fanns visserligen socio-ekonomiska skillnader. Sahlgren, Schutz m. fl. var utan tvivel ekonomiskt välbeställda i förhållande till ledarkretsen i Drake-partiet. Det allt överskuggande och dominerande förhållandet i lokalpolitiken var emellertid den lodräta mobilisering som ägde rum inom de två partierna. I själva verket var det här fråga om ett klientsystem efter nästan klassisk förebild. Under de handlande i varje block kom i fallande dignitet hantverkare m. fl.³²⁶

Ett klientsystem förutsätter i allmänhet *patroni* med vissa intressen. Vilka intressen företrädde Göteborgs-partiernas *patroni*?

Det är inte möjligt att på grundval av litteraturen ge ett uttömmande svar på frågan. En och annan fingervisning ger dock den tidigare forskningen. Den mest upplysande framställningen i det aktuella avseendet är Arne Munthes skildring av de tidigaste ekmanska handelsföretagen i Göteborgsområdet. Munthe ger en mångsidig belysning av den Peter Ekman som i flera av de berörda sammanhangen framträdde som en ibland energisk ”drakian”. Ekman blev med tiden en tämligen välbeställd köpman. Vid sidan av smärre handelsartiklar var hans egentliga gebiet handeln med bräder, sågade vid eget, för sin tid modernt sågverk vid Lilla Edet. I det handelskreditsystem som präglade Göteborgsregionen under 1700-talet intog Ekman i varje fall i teknisk mening en andraplansroll. Mellan avverkning och utlandsexport kan man urskilja fyra led: böndernas avverkning och försäljning av timmer och blockar, Vänersborgs- och Karlstadsbor-

---

326 Rörande klientsystemet i frihetstidens Sverige, se Ryman 1978, 123 ff.

garnas uppköp av timret, dessa borgares försäljning av detsamma till sågverksägare längs älven samt slutligen trävarornas försäljning till grossisterna, vilka i slutledet sålde produkterna på utlandet. Systemet var tämligen slutet i den meningen att transaktionerna ofta hade formen av kapitalförlag dvs. i praktiken förskotterade köparen köpesumman; bönderna levererade timret både mot förskotterade livsmedel och reda pengar. Vänersborgs- och Karlstadsborgarna kunde genomföra köpet i detta första led tack vare att de i sin tur kunde räkna med kapitalförlag från sågverksägarna som därnäst var köpare. I slutledet kunde sågverksägarna, varuproducenterna, räkna med kapitalförlag från grossisterna i Göteborg. I alla leden förelåg alltså varuskulder uppåt i hierarkin och motsvarande kapital- och penningkrediter nedåt i denna. De egentliga kapitalägarna utgjordes av den relativt lilla gruppen grossister i Göteborg, vars ledande namn var Niklas Sahlgren. Dessa finansiärer hade i sin tur stora krediter i de internationella bankerna, särskilt i Amsterdam, där Niklas Sahlgren och Jonas Alströmer odlat kontakter i yngre år.³²⁷

Peter Ekman tillhörde det högre av de båda mellanleden i detta mönster. Munthe låter oss i sin framställning följa Peter Ekmans köpmannakarriär från början i hans födelsestad Vänersborg. Man kan förmoda att Ekmans karriär var representativ för flertalet av köpmännen av hans kaliber. Det kan därför vara tjänligt att kort beröra denna för att kasta ljus över de intressekonflikter som jag här fokuserat på.³²⁸

Peter Ekman fick genom familjekontakter anställning hos Jonas Alströmer i dennes manufakturverk i Alingsås. Ekman utlovades en ordentlig lön – 200 daler silvermynt – som emellertid aldrig i sin helhet kom att utbetalas. Som kompensation fick Ekman tillåtelse att på kredit ta för sig av de textilvaror som verket framställde, men sällan fick avsättning för. Denna varukredit utgjorde förutsättning för Ekmans fortsatta affärstransaktioner i trävarubranschen. 1731 kunde Ekman flytta till Göteborg och sedermera erhålla burskap som handlande där, efter borgen från Sahlgren och Hans Olof Ström, den senare ytterligare en i kretsen av göteborgsgrossister och betecknande nog släkt med Sahlgren. I samband med denna borgen

---

327 Munthe 1958, 147-150.

328 Munthe, 139-146.

tog Ekman penninglån av Sahlgren för att bygga upp sin sågverks- och brädhandelsrörelse. Mycket tyder på att detta var den vanliga tågordningen för företagare i Ekmans storleksklass.³²⁹

Ekman var bara en av de ledande ”drakianerna”. Wengren var ännu en, och i realiteten en betydelsefullare ”drakian” än Drake själv. Wengrens ekonomiska och affärsmässiga villkor uppvisar många likheter med Ekmans i den mån man överhuvudtaget känner till dem. Endast knapphändiga uppgifter finns att tillgå. Wengren hade tidigast kring 1740-talets början etablerat en järnmanufaktur – Torskog – i Västerlanda socken en bit uppåt Göta älv på den ”norska” sidan mittemot Gamla Lödöse. Han bedrev här även en sågverksrörelse i likhet med Ekman. Wengren kom småningom att leverera till Ekman de sågklingor av den tunna holländska sorten som gjorde Ekman till en ofta anlita tillverkare. Utöver några tekniska detaljer om kapitalutrustningen på Torskog har vi en uppgift om att arbetsstyrkan år 1743 på bruket skulle ha uppgått till 600 personer, en siffra som förefaller något överdriven.³³⁰

Mer än så är faktiskt inte möjligt att vaska fram ur litteraturen om Wengren. Att han socialt och ekonomiskt nådde upp till Ekmans nivå torde dock vara obestridligt.

Om de övriga ledande ”drakianerna” saknas i stort sett helt och hållet uppgifter av vikt i sammanhanget. Det skall dock sägas att Niklas Jacobsson i ekonomiskt avseende torde ha rört sig på högre nivåer än Wengren och Ekman. Jacobsson var sockerfabrikör i Göteborg och avvek dessutom från den lantliga prägel som de båda senare uppvisade. Hans verksamhet som sockerfabrikör förklarar också att han stödde Drake-partiet. Han var nämligen invecklad i en konflikt med familjen Sahlgren om ett sockerbruksprivilegium som under 1740-talet fördes upp på riksplanet.³³¹

Det vi vet om Drakes egna intressen och personförbindelser finns i stort sett samlat i Bjarne Beckmans artikel i Svenskt biografiskt lexikon. Av denna framgår att Drake i stor utsträckning hade kontakter med bondebefolkningen runt Göteborg, kontakter som anfördes som bevisning vid förräderiprocesen mot honom. Drakes politiska förankring på landsbygden förtydligas ytterligare av Beckman i en

---

329 Munthe, 139-146.

330 Beckman 1930, 407-409; Svenungsson 1960, 141-145.

331 Bodman 1923, 243, 255-269, 271 ff.

lokalhistorisk uppsats rörande ”den mölndalske saken” – en tragikomisk historia om bönders olaga brännvinsbränning. Händelsen som skildras i uppsatsen är en bagatell, men intressant är den nästan programmatiska anslutning till landsbygdsintressena som Drake förkunnade i denna ”sak”. Det är samtidigt dock klart att Drake i Göteborg intog en hårdnackat skråvänlig ståndpunkt.³³²

Om man summerar vad man kan observera ifråga om de aktiva ”drakianerna” – med undantag av Jacobsson – framträder i första hand deras anknytning till landsbygden och de lantliga industri-
näringsarna. Wengrens och Ekmans företag hörde hemma i äldre tiders industrinäringsar – järnsmidet och brädsågningen. Att Wengrens rörelse kallades järnmanufaktur bör inte leda tanken till samtidens vedertagna manufakturbegrepp som ju avsåg textilindustrin i första hand. Drakes anknytning till landsbygden torde ha legat i linje med Wengrens och andra sådana företagens intressen. Man kan alltså här närmast tala om ett landsbygdsparti i göteborgspolitiken. Men vari bestod gruppens eller partiets intressen? ”Landsbygdspartiet” och dess aktörer tycks inte ha formulerat något sammanhängande program. Det är givetvis rimligt att tänka sig att Wengren och Ekman sökte driva en politik som skulle gynna deras egna affärsrörelser på landsbygden. Ibland framträder hos Drake också en benägenhet för den äldre näringslagstiftningen och för skråekonomin. Men ”landsbygdspartiet” utgjorde självfallet inte något parti förrän det kom i konflikt med sina antagonister. Man kan för enkelhetens skull föra in dessa under beteckningen ”stadspartiet”. Vilka var då dessa och vilka intressen företrädde de? Här möter de kända namnen Sahlgren, Ström, Holterman, Schutz m. fl. Det var således fråga om kretsen av grossister och, *nota bene*, finansiärer, dvs. innehavare av stora rörliga kapitaltillgångar. Som bihang till denna grupp uppträdde en rad magistratsämbetsmän, ofta tillika manufakturister. I sin tur torde också åtskilliga hantverkare ha anslutit sig. Det står klart att ”stadspartiets” främsta intresse har varit att behålla och stärka den egna kontrollen över fjärrhandeln och manufakturindustrin. Medlen härtill skaffade man på politisk väg: bl a privilegier för Kina-handeln och textilindustrin samt lokalt stöd genom landshövdingeämbetet.

---

332 Beckman 1945, 389-393; jfr. Beckman 1932/33.

På vilka punkter kom ”stads-” och ”landsbygdspartiernas” intressen i konflikt? I första rummet tycker man sig i frihetstidens Göteborg kunna se en avspegling av ”rikspartiernas” motsättningar. Politiken i Göteborg var emellertid knuten till de genuint lokala frågorna. Det var i de lokala politiska församlingarna som striderna utspelade sig.

Grossisterna i Göteborg stod i allmänhet förmodligen det statsbärande partiet mycket nära. Privilegiepolitiken gynnade just dem men verkställdes inte av dem utan av personer i beroendeställning på lokalplanet, manufakturister och magistratsämbetsmän. Och det var här som kollision uppstod med de regionala och lokala intressena dvs. med den grupp som jag här kallat ”landsbygdspartiet” och som alltså inbegrep de egentliga varuproducenterna i göteborgsregionen.

Man kan lätt inse att detta var Davids kamp mot Goliat (dock utan den *happy end* som gör den ursprungliga versionen så uppbygglig). Sahlgren och hans gelikar opererade uppifrån och ned genom sina eminenta rikspolitiska förbindelser och med stöd av sitt samlade stora kapital. Wengren, Drake, Ekman m. fl. tvingades slå ur underläge, främst på grund av den långa hattdominansen på riksplanet.

Ingenting kan vara felaktigare än att se intressemosättningarna i frihetstidens Göteborg som tvekamp mellan kapitalister och antikapitalister, varvid de senare alltså skulle ha utgjorts av ”landsbygdspartiet”. Trots antydda jämlikhetsambitioner ville detta parti inte åstadkomma någon systemförändring i stor stil utan endast slå håll på den privilegiepolitik som de uppfattade som nepotistisk och styrd av privatekonomiska intressen. Däremot är det riktigt att tolka motsättningarna som en strid mellan agrarkapitalistiska och handelskapitalistiska intressen. I fallet Göteborg representerades de förra av sågverksägare, järnbruksägare o. dyl., kort sagt av aktörer som hade byggt upp sina företag på basis av liknande äldre lantbruksnäringar med lång tradition i det svenska s. k. bondesamhället. De drev sina affärsrörelser genom tillverkning och försäljning av de aktuella varorna på en växande marknad. Handelskapitalismen och den merkantilistiska doktrinen företrädde i Göteborg av de mer urbant orienterade grossisterna, som ju därtill kunde uppvisa de bästa internationella förbindelserna. Grosshandlarna drev sina företag genom köp och försäljning av varor som de inte själva tillverkade.

Göteborgspartiernas anknytning till staden respektive landsbygden aktualiserar i hög grad det urbaniseringsperspektiv som jag

anlagt inledningsvis. Varuproducenterna, agrarkapitalisterna, sökte på sitt sätt urbanisera Göteborg från sina agrara utgångspunkter. De tycktes acceptera den gamla arbetsdelningen mellan stad och land och lät de rent agrarekonomiska synpunkterna få överväga i sin syn på Göteborgs ekonomiska och sociala utveckling. Grossisterna befrämjade de moderna urbaniseringsfaktorerna, flexibiliteten, näringsmångfalden, de långväga handelskontakterna och internationaliseringen av Göteborg som växande stad, kort sagt de eftersträvade stadens autarki och om man så vill *dominium urbis* på bekostnad av landsbygdsnäringarna.

På litet längre sikt blev det agrarekonomiska perspektivet det som segrade. Handelskapitalismens manufakturindustri blev aldrig någon länk över till fabriksindustrialismen i Göteborg under det följande seklet. Prototypen kom i stället att bli bruken och de lantliga industrierna, hemslöjden o. likn.

Den svenska statsledningen under tiden 1738–1765 var starkt beroende av ”stadspartiet” i Göteborg för att kunna realisera sin politik. När det gällde att placera ett garnisonsregemente i staden – statsledningens ”förlängda arm” – satte man sin tillit i första hand till den formella stadsstyrelsen, magistraten, och indirekt till bundsförvanterna inom borgerskapet. Av det föregående har framgått att ledningen av borgerskapets egen representation under 1740-talet hamnade i ”landsbygdspartiets” händer. Vilka blev konsekvenserna för garnisonsbefolkningen härav? Hur ställde sig ”drakianerna” till militären?

Militärer och borgare i samma hus: inkvarteringens praxis

Enligt de besättningslistor som Kungl. Maj:t årligen fastställde för varje garnison i riket skulle fästningsstaden Göteborg vid 1700-talets mitt – kringliggande fästningar undantagna – rymma drygt 2 000 militärer, manskap och befäl. Med hustrur, barn och tjänstefolk skulle garnisonens befolkning ha uppgått till omkring 4 000 individer.³³³

---

333 Se tab. 14, sid. 214.

Till denna siffra bör också läggas viss personal ur den s. k. skolstaten samt vid exempelvis kungabesök, hovstaten, vilka hade laglig rätt till fri inkvartering. Vidare brukade under kortare tid varje år 200–500 roteknektar ur Älvsborgs eller Skaraborgs regementen kommenderas till Göteborg på fästningsarbete och tilldelades då kvarter i staden. Garnisonsbesättningarnas formella omfattning i Göteborg – proportionerna för hustrur, barn och tjänstefolk schablonberäknade – framgår av tabell 14.³³⁴

Siffrorna i besättningslistorna och länets militärstat speglar i princip inte det verkliga antalet. Garnisonen drogs under hela epoken med vakanser i större eller mindre omfattning. Också under själva tjänstgöringsåret varierade vakanstalen främst beroende på mönstringsresultaten som ju kunde medföra kassationer – avskedanden – av manskap. Jag har i tabell 15 redovisat uppgifter för det ordinarie garnisonsregementets reella styrka vid de tillfällena då det var nästan ensamt tjänstgörande i Göteborg. Det skall understrykas att det reella antalet egentligen var lägre vid vissa tidpunkter om man räknar bort permittenter och värvare. Detta antyds för övrigt av den diskrepans som föreligger mellan det tusental individer tillhörande infanterigarnisonen som kan beräknas på grundval av den tidigare nämnda brandsynslistan och det antal – ca. 1 700 – som kan schablonberäknas med ledning av kvartalsrapporteringen för 1763 (se tabell 15). Förklaringen till denna skillnad är sannolikt att åtskilliga permittenter och värvare ännu vid upprättandet av brandsynslistan inte infunnit sig, trots att exercisperioden hade inletts. Under denna period, de tre sommarmånaderna, skulle hela garnisonen vara samlad. Garnisonsbefolkningen i Göteborg varierade alltså i storlek i betydande grad under epoken och brandsynslistans antal garnisonsinvånare kan sägas ha representerat en miniminivå.³³⁵

Enligt riksdagshandlingarna skulle antalet inkvarteringspliktiga hushåll ha sjunkit under frihetstiden från ca. 1000 till inte fullt 700. Dessa uppgifter som härrör från borgerskapets besvär inför riksdagarna är inte överdrivna. De stämmer tämligen väl med de siffror man kan finna i stadens räkenskaper för den aktuella tiden. Detta

334 Se tab. 14; Fröding 1919, 152 ff.

335 Se tab. 15 (sid. 215); Enligt brandsynslängden 1765 uppgick garnisonsbefolkningen, inklusive artilleriet, totalt till 1 087 individer. GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, liggare: brandsynslängd 1765, D XVIa:2.

**Tabell 14. Göteborgs garnisons besättning under frihetstiden (endast fästningsstaden).
Antal individer. (uppgifter för åren 1726-1732, 1738, 1746, 1747, 1756 saknas.)**

Typ av regemente	Ordinarie garnisonsreg.		Andra värv. reg.		Roterade o. indelta reg.		Artillerireg, detachment		Hela besättningen		+hustrur, barn, tjänstefolk
	År	mansk.	bef.	mansk.	bef.	mansk.	bef.	mansk.	bef.	mansk.	
1723	378	59	24	-			100	40	502	99	1 300
1724	378	89	252	-			100	40	730	129	1 800
1725	399	53	188	36			100	40	687	129	1 700
1733	623	65	61	5			100	40	784	110	1 800
1734	685	65	61	5			100	40	846	110	2 000
1735	685	65	61	5			100	40	846	110	2 000
1736	685	65	61	5			100	40	846	110	2 000
1737	685	65	61	5			100	40	846	110	2 000
1739	674	65			49	13	100	40	823	118	2 000
1740	674	65			49	13	100	40	823	118	2 000
1741	674	65			49	13	100	40	823	118	2 000
1742					564	20	113	51	677	71	1 500
1743	338	67	356	67			130	37	824	171	2 000
1744	338	67	356	67			130	37	824	171	2 000
1745	428	47	408	40			130	37	966	124	2 200
1748	955	90	524	40			254	39	1733	169	4 000
1749	600	45	847	80			254	40	1701	165	3 800
1750	753	50	889	61			254	40	1896	151	4 200
1751	390	40	853	95			250	39	1493	174	3 400
1752	390	40	853	95			250	39	1493	174	3 400
1753	265	20	609	44			250	39	1124	103	2 500
1754	265	20	609	44			250	39	1124	103	2 500
1755	138	14	736	58			250	39	1124	111	2 500
1757	752	61					250	39	1002	100	2 200
1758	316	30			408	38	133	29	857	97	2 000
1759	398	20			625	44	133	29	1156	93	2 500
1760	550	45			458	33	130	26	1138	104	2 500
1761	550	45			458	33	130	26	1138	104	2 500
1762	550	49			465	33	130	26	1145	108	2 500
1763	876	74					250	36	1126	110	2 500
1764	866	74					250	36	1116	110	2 500
1765	967	78					250	36	1217	114	2 600
1766	967	78					250	36	1217	114	2 600
1767	764	75					250	36	1014	111	2 300
1768	767	75					250	36	1017	111	2 300
1769	767	75					250	36	1017	111	2 300
1770	767	75					232	36	1017	111	2 300
1771	767	75					232	36	1017	111	2 300
1772	767	75					232	36	1017	111	2 300

Källa: Krigskollegiet, intendentsdepartementet, registratur: besättningslistor
Förklaring: "Andra värvade regementen"= Horns regemente (1723-1725), Adlerfelts regemente (1733-1737), Ruthensparres regemente (1743-1749), Lantingshausens regemente (1750-1752), Spens regemente (1750-1755), Drottningens livregemente (1755); "Artilleriregementet, detachment"= den del av rikets (enda) artilleriregemente som förlagts till Göteborg; "Roterade o. indelta regementen"= Bohusläns dragonregemente, Skaraborgs regemente, Närke-Värmlands regemente

fortsättning sida 214

Tabell 15. Formella och reella styrketal vid Göteborgs garnisonsregemente under de år regementet utgjorde huvudstyrka. Antal soldater.

År	Stat	Vakanser	Avsked	Rest.	%
1736	800	23	23	754	94
1737	800	4	83	713	89
1739	800	7	91	702	88
1740	800	35	8	757	95
1763	1 000	143	103	754	75
1769	800	4	4	792	99

Källa: Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1736-1769, mikrofilm. KrA. W1466-W1475

betyder att belastningen på de enskilda hushållen under åren ökat väsentligt, särskilt om man tar med i beräkningen inkvarteringen av de extra garnisonsförstärkningarna och arbetskommenderingarna. Schablonmässigt uppgick varje hushålls belastning till en à två soldater i början av frihetstiden, medan den i slutet av epoken kunde uppgå till tre à fyra soldater.³³⁶

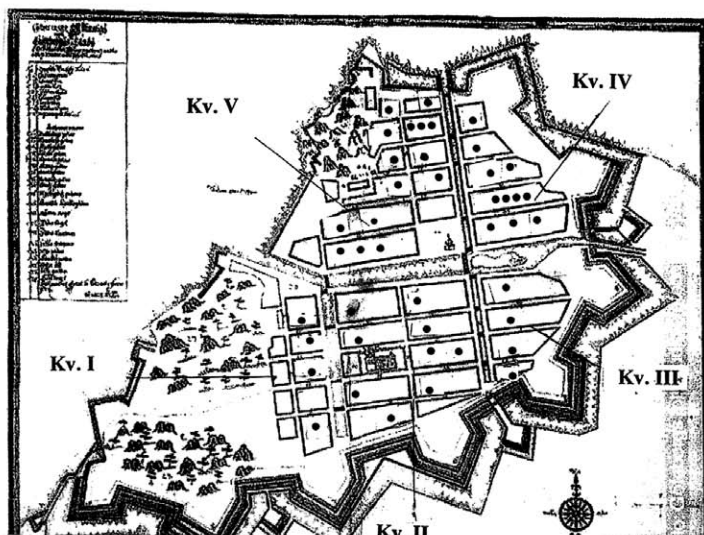
Dessa beräkningar måste givetvis betraktas som formella. Och i själva verket döljer de de socio-ekonomiska och socio-geografiska förhållandena i sammanhanget. Vi har tillgång till en inkvarteringslängd från 1763. Den är emellertid en plan för garnisonens inkvartering och ger följaktligen endast uttryck för en avsikt. Noteringar för ett par hushåll i denna fördelningsplan visar också att man på förhand räknat med att dessa hushåll inte bokstavligen skulle inhysa sina inkvarteringar utan att soldater och befäl för sin kontantersätt-

fortsättning från sid 213

Anm.: Schablonberäkningen av hela garnisonsbefolkningen har gjorts på följande sätt. Enligt den brandsynslista från 1765 (Göteborgs rådhusrätts och magistrat, liggare D XIV a:2, GLA.) som använts i undersökningen var i genomsnitt 45 % av den manliga befolkningen i klassen "Arbetare" gifta. Detsamma gällde "Mellanskiktet" och "Eliten". Nästan samma kvot kan beräknas ifråga om andelen barn i *samtliga* familjer, i genomsnitt 46 %. Härutöver kommer för de båda högre samhällsklassernas hushåll, betjäning och tjänstefolk av olika slag, vilka kan beräknas ha utgjort 50 %. Med dessa schabloner kan de rent militära kategoriernas respektive antal multipliceras med kvoterna 0,45, 0,46, samt 0,5. Produkterna har därefter summerats till de ungefärliga tal som återges i tabellen (kolumnen "+hustrur, barn, tjänstefolk"). Det bör betonas att beräkningarna genomgående är schablonartade. Sifferuppgifternas formella karaktär understryks också av att de utgör Krigskollegiets *planerade* garnisonsbesättningar för varje år utan beaktande av permissioner, sjukdomsfall o. likn.

336 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1731, 1738-1739, 1746-1747, 1751-1752, Gc: 12, 15, 19, 21.

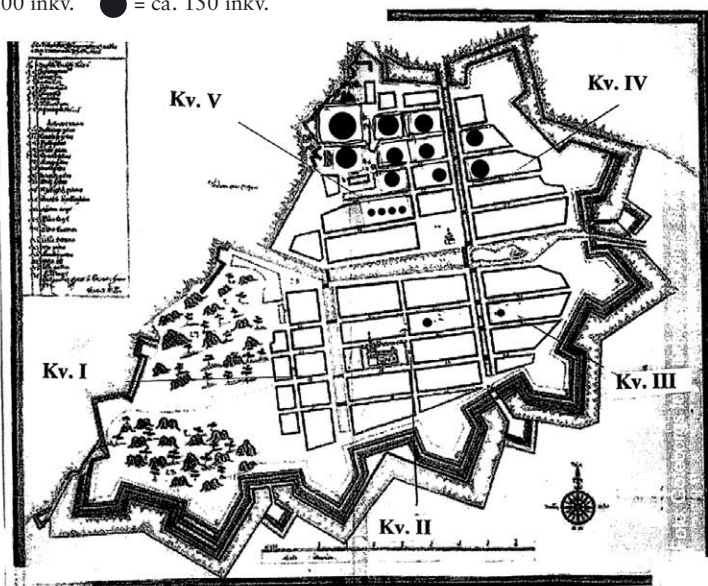

Karta 2a och 2b. Den övre kartan visar den militära planeringen för inkvarteringen 1763, den undre visar hur inkvarteringen utföll i verkligheten omkring 1765.

Källor: Göteborgs inkvarteringskommission, liggare: inkvarteringslängd 1763, D:1, GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, liggare: brandsynslängd 1765 D XVI a:2, GLA

● = ca. 20 inkv. ● = ca. 40 inkv. ● = ca. 70 inkv.

● = ca. 100 inkv. ● = ca. 150 inkv.

ning skulle få söka sig bostad på egen hand. Man kan alltså miss-tänka att 1763 års plan mycket litet – eller inte alls – speglar de verkliga inhysningsförhållandena. Vad man kan konstatera är att planen helt enkelt bara illustrerar myndigheternas inkvarterings-politik samt den allmänna sociala bostadssegregationen i dåtidens Göteborg. Den ofta omtalade femte roten beboddes av samhällets spetsar. Här fanns Niklas Jacobsson, sedermera adlad von Jacobsson samt rådmannen och handlanden Andreas Damm, genom sitt ämbete befriad från inkvartering men ändå noterad för 100 daler silvermynt årligen i frivillig avgift, superkargören Anders Gothén, borgmästaren Lorentz Tanggren, rådmannen och fabrikören Petter Coopman, handlanden Martin Holterman, borgmästare Jacob Schutz, direktörerna i Ostindiska kompaniet Abraham Grill och Niklas Sahlgren m. fl. på samma sociala nivå. Visserligen hade några av femte rotens invånare inkvarteringar. Enligt författningarna kunde ju formellt inte ens de förmögna bli befriade såvida de inte hade något ämbete. Men av det manskap som enligt listan 1763 skulle fördelas i staden – så jämnt som möjligt enligt militära önskemål – var det endast en bråkdel, ca 4,5% – som avsågs få husrum i dessa förnäma stadsdelar, medan nästan en femtedel av garnisonens befälskår – företrädesvis officerarna – hänvisades hit. Inte oväntat avsågs manskapet bli utplacerat i rotarna i södra halvan av staden (nr 1–4). Dessa rotar var nämligen de största och här kunde nästan hela kompanier rymmas i hus på en och samma gata.³³⁷

1763 års lista upptar långt ifrån alla dem inom garnisonen som hade laglig rätt till fri inkvartering. De som saknas i listan har uppenbarligen tilldelats penningersättning i de fall naturakvarter helt saknats hos värden och denne inte heller haft några kontanta tillgångar. Enligt stadens räkenskaper för den aktuella tidpunkten skulle antalet sådana inkvarteringstagare ha uppgått till ca. 400, soldater och befäl som alltså på egen hand fått söka sig logi för sin kontantersättning.³³⁸

Därmed är vi inne på frågan om den verkliga fördelningen av garnisonsbefolkningen i staden. Man kunde frestas att tro att 1763 års lista någotsånär visar de verkliga inkvarteringsförhållandena. Så är

---

337 GLA. Göteborgs inkvarteringskommission liggare m. m, inkvarteringslängd 1763 D:1.

338 GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, räkenskaper 1732-1767, G I:1-21.

emellertid inte fallet. Detta framgår med största tydlighet även vid en flyktig jämförelse med den andra listan över Göteborgs befolkning – brandsynslistan från 1765. Man kan givetvis resa invändningar mot att jämföra förhållandena vid två olika tidpunkter. Brandsynslistan upprättades ju drygt två år efter inkvarteringslängden. Å andra sidan kan man genom bl. a. noggrann läsning av magistratsprotokollen samt taxeringslängden för år 1764 konstatera att de inkvarteringskyldigas antal och den allmänna ekonomiska förmåga som inkvarteringstaxeringen grundades på, inte nämnvärt hade förändrats under de två åren.³³⁹ Inte heller hade någon större brand inträffat. Det stora flertalet bodde kvar i de fastigheter i vilka de registrerats 1763. Därutöver skall betonas att åtskilliga i 1765 års lista står noterade som hyresvärdar för garnisonsbefolkningen trots att de enligt förordningarna inte skulle taxeras för inkvartering. Det var alltså i dessa fall helt och hållet fråga om uthyrning i vanlig – privat – mening, inte ordinarie inkvartering. Jag har ovan framhållit att inkvarteringslängden från år 1763 visar myndigheternas *formella* fördelning av garnisonsbefolkningen på stadens 10 rotar samt att i synnerhet manskapet tänktes inhysas i rotarna 1–4, dvs. hela södra stadshalvan. I princip eftersträvade dock militären en jämnare fördelning.³⁴⁰

Går man sedan till brandsynslistan finner man att en mycket stor majoritet, närmare bestämt 974 av 1 087 individer tillhörande garnisonsbefolkningen hade sina bostäder i den norra delen av staden, i rotarna 6–10, dvs. i fjärde och femte kvarteret, med en övervägande koncentration i det senare kvarteret.³⁴¹

En betydande diskrepans mellan formell och reell fördelning förelåg alltså. Studerar man i brandsynslistan de stadsinvånare som enligt förordningarna inte skulle åläggas inkvartering kan man iakttaga att just dessa grupper i påfallande utsträckning var hyresvärdar för soldatbefolkningen. I fjärde kvarteret, det vi idag kallar Östra Nordstaden, kan som exempel nämnas brandvaksrotemästare Bronanders hushåll som var befriat vid inkvarteringsplaneringen 1763 men som noterades för hela 13 hyresgäster tillhörande garnisonen, år 1765. Tobaksspinnare Tingstedt, som 1763 uppenbarligen med stöd av

339 GLA. Göteborgs och Bohus läns landskontor, landsboksverifikationer 1764, 1765, I-II, E I b:1-3.

340 Se karta sid. 216.

341 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, liggare, brandsynslängd 1765 D XVI a: 2.

Hessensteinarna och andra garnionssoldater strövade inte till vardags omkring i uniformer av den modell som återges på bilden. Deras dagliga dräkt bestod i en s.k. släpmundering eller annan enklare beklädnad.
(Källa: Uniformsritningar serie I, s. 65-67 KrA)

manufakturprivilegierna var befriad, befanns år 1765 ha 11 garnisonsinvånare inhysta hos sig. Fabrikskarlen Petter Bonde, befriad på samma grunder, hade hos sig boende åtta personer tillhörande garnisonen. Av de som år 1763 inte inkvarteringstaxerats i femte kvarteret bör nämnas brandvakterna Jonas Ahlberg och Lars Andersson, i vars hushåll eller hus, sex respektive åtta personer tillhörande garnisonen bodde. Ytterligare en grupp invånare som var principiellt befriade från inkvartering var militärerna själva. Soldaten Sven Pihl hade "egen gård" i staden och var hyresvärd för sex personer ur garnisonen. Vidare hade sergeanten Dimming hos sig boende 11 personer – soldater, soldathustrur och deras barn. Också de avskedade soldaterna, principiellt inte befriade, tog emot hyresgäster. Den f. d. soldaten Kålfhage (?) hade i sitt hus hyrt ut rum till nio garnisonsinvånare. Den avskedade artillerihantlangaren Wettling hade år 1763 taxerats för två inkvarteringar av soldater. År 1765 hade han som hyresgäster 19 personer ur garnisonsbefolkningen. I femte kvarteret kan i denna grupp nämnas artillerisadelmakaren Björkroth som inhyste 22 personer eller sex à sju soldatfamiljer. Artillerityggårdssmeden Häger och korpralen Ahlroth hade som hyresgäster ur garnisonen åtta respektive 10 personer, alla soldater med hustrur och barn.³⁴²

En invånarkategori för vilken det kan råda viss osäkerhet huruvida de år 1763 hade taxerats för inkvartering eller ej, var änkor. Det är troligt att flertalet av dem betraktades som alltför fattiga för att påföras inkvartering. I de fall de ändå blivit det, gällde det med största säkerhet inte mer än en soldat, vilket för övrigt var den vanligaste formella inkvarteringsbördan. I fjärde och femte kvarteren finns i brandsynslistan en rad hushåll bestående av en eller flera änkor som tagit emot hyresgäster ur garnisonen. Tre änkor, benämnda Barck, Lisa och Tingberg, hade hos sig inhysta sju personer ur garnisonen. Änkan Hagman, ej taxerad för inkvartering år 1763, hade också sju hyresgäster ur garnisonen. Ostindiefararen Apelbergs änka hade 17 sådana hyresgäster. I femte kvarteret finner man bl. a. änkan Lund som bedrev uthyrning till garnisonsfolk i lika stor utsträckning. Hos henne bodde enligt brandsynslistan sex soldater, fem soldathustrur, fyra soldatsöner och en soldatdotter.³⁴³

342 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, liggare, brandsynslängd 1765 D XVI a:2.

343 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, liggare, brandsynslängd 1765 D XVI a:2.

Genom yrkestitlarna får man genomgående en klar fingervisning om var soldaterna och soldatfamiljerna fick sitt logi. Det var de lägre eller lägsta skikten i staden som till sist tog emot dem.

Skillnaderna mellan inkvarteringslängden och brandsynslistan ger vid handen att en mycket stor del av de inkvarteringskyldiga på ett eller annat sätt löste sig från den principiella plikten att lämna just kvarter *in natura* till garnisonsfolket. Det var också förenligt med inkvarteringsförordningen att på annat håll privat hyra rum för att sedan upplåta detta till inkvarteringstagaren och därmed uppfylla naturakravet. Det var dessutom möjligt – om inkvarteringstagaren medgav det – att lämna kontantersättning enligt 1720 års taxa.³⁴⁴

Att penningersättning i stället för naturakvarter var vanlig antyds för övrigt av stadens räkenskaper, där det uppges att ca. 465 soldater ur inkvarteringstolagen uppbar kontantersättning enligt taxan. Det förhöll sig alltså så att förvånande många inkvarteringskyldiga inte förmådde vare sig betala ersättning eller lämna naturakvarter. Man kan här också tillägga att olaglig penningersättning tycks ha förekommit. Enligt uppgifter i brev från garnisonsofficerare tycks en del värdar, som hade tillgång till egna rum, ändå ha lämnat ersättning utöver taxan bara för att bli av med den obekväma inkvarteringen.³⁴⁵

Den egentliga inhysningen av garnisonsbefolkningen i Göteborg under frihetstiden ägde rum genom klassegregation. Den slutliga utplaceringen av soldater och soldatfamiljer kom att följa de klassmönster som rådde i staden. Garnisonen hänvisades i praktiken till hyresvärdar i ett någotsånär passande socialt skikt, något som samtidigt ju ur säkerhetspunkt bör ha varit det mest betänkliga.

Soldatbefolkningen integrerades i staden men på det civila samhällets villkor. Man kan säga att ett militärt proletariat infogades i ett civilt. Denna klassbetonade inkvartering av soldatbefolkningen var inget unikt för det frihetstida Göteborg. Med vissa variationer var den vanlig också i de andra garnisonsstäderna.³⁴⁶

---

344 se not 306 ovan.

345 GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, räkenskaper 1763-1765, G I: 20, 21; GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, inkomna handlingar E: I, 14 sept. 1748. (Tolag = extra tull för särskilt ändamål.)

346 Att döma av undersökningar om inkvarteringen i Malmö och Stockholm under epoken fanns där en liknande tendens av klassegregation. Se Helander 1977, 370-375, 529-537; Frohnert 1985, 19-38; Gidlöf 1976, 721-735.

Kompani- och regementsbefälet var skyldigt att till magistraten eller dess representanter lämna förteckningar över den personal som hade rätt till fri inkvartering. Efter kontroll delades de s. k. poletterna ut till befäl och manskap. Dessa poletter bestod av sedlar med den ordinarie värdens och inkvarteringsens namn. Antagligen erhöll båda parter en sådan polett. Därefter uppsökte inkvarteringstagaren sitt kvarter.³⁴⁷

Något källmaterial som belyser kvarterens eller soldatbostädernas så att säga ordinära kvalitet är svårt att finna. Det har givetvis inte funnits någon anledning för magistraten eller andra berörda parter att dokumentera helt oproblematiska inkvarteringsförhållanden, dvs. då militären var nöjd och värden accepterade sin inkvartering. Däremot har det upprättats längder eller förts protokoll då någondera parten haft något att erinra. Som ofta annars i liknande sammanhang ställs man här inför det gamla representativitetsproblemet: det är endast de avvikande fallen som avsatt något källmaterial. Det är därför självklart att de uppgifter om de militära kvarterens tillstånd som finns i detta material inte kan läggas till grund för direkta och reservationslösa slutsatser om inkvarteringstandarden i allmänhet.

De första och mera samlade uppgifterna om bostäderna får man i samband med en besiktning av manskapskvarteren för det s. k. Adlerfeltska detachementet – förstärkning till det ordinarie regementet – vintern 1736. Beslutet om besiktning hade föregåtts av upprepade klagomål från bl. a. major von Saltza vid detta regemente. Han krävde förgäves att en generell besiktning av alla kvarter skulle göras. Rådman Bratt – magistratens inkvarteringsansvarige – lyckades med framgång hävda att endast de ”dåliga” kvarteren skulle inspekteras. Besiktningskommitténs rapport förelåg den 23 december och behandlades då och följande dag (!) av magistraten. Rapporten visade att åtskilliga soldater, som egentligen skulle tilldelas naturakvarter, ändå inte kunde sägas ha fått beboeliga bostäder. Därför hade värdarna kallats upp till rådhuset för att lämna en förklaring.³⁴⁸

I ett fall hade en gift soldat fått sig tilldelad helt oanvändbara sängkläder och därför själv måst skaffa sådana. En värds hustru uppgav att det var svårt att överhuvudtaget klara inkvarteringen. Hon hade

347 Poletter omtalas i flera protokollsnotiser rörande inkvarteringen i Göteborgs rådshusrätt och magistrats arkiv

348 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1735-1736 AI h: 7, 23 okt., 2 nov. 21, 23, 24 dec. 1736.

tvingats ge de soldater som hon hade i inkvartering, sina egna sängkläder i brist på andra. En annan värd påstod att det rum som skulle användas för inkvartering var under reparation. Att han sedan två år var taxerad för kontantersättning var han inte medveten om.³⁴⁹

Hösten 1754 gav ytterligare misshälligheter upphov till ännu en grundlig besiktning av soldaternas bostäder. Vid generalmönstringen av den s. k. Spensiska bataljonen, tillfälligt stationerad i Göteborg med 482 man, hade soldaterna framfört klagomål över kvarteren direkt till generalmönstringsherren. Det vanligaste var annars att manskapet klagade hos sina officerare, som förväntades vidarebefordra klagomålen till högre instans. Landshövdingen Kaulbars hade omedelbart gett order om först militär och sedan civil besiktning av bostäderna. Kompanicheferna skulle var och en avge rapport till bataljonschefen von Zöge samt till landshövdingen. Dessa rapporter finns bevarade och har här sitt givna intresse.³⁵⁰

von Zöge framhöll själv i brev till landshövdingen att var och en som hade sett soldaternas rum kunnat konstatera att de behandlades sämre än oskäliga djur. Han hade förgäves sökt rättelse hos stads-kvartermästaren Jordan och därför vänt sig direkt till generalmönstringsherren.³⁵¹

Vid von Zöges eget kompani hade inalles 14 man framfört klagomål. I ett av dessa fall hette det att kvarteret i och för sig var skäligt men att det rök in i rummet och regnade ned på sängplatsen. Ett annat kvarter noterades som dåligt och inpyrt med förskräcklig lukt. En soldat påstods hos sin värd ligga på ”gamla slarvor”. En annan uppgav att han om vintern inte fick vare sig ljus eller ved. En soldat hade fått så trångt kvarter att han inte kunde röra sig. Om ett annat rum framhölls att det kunde ha varit acceptabelt om det inte hade luktat så ”gruveligt” från ”privetet”.³⁵²

En soldat vid ett annat kompani anmärkte på att sängkläderna var miserabla och att värmekälla saknades. Dessutom hade hans värd

349 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1735-1736 AI h: 7, 23 dec. 1736.

350 GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, protokoll 1752-1768 AI: 2, 12 sept., 24 , 31 okt. 14 nov., 5 dec. 1752 (?); GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, ineliggande handlingar 1750-1760 EI: 2, 10 okt. 1754.

351 GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, ineliggande handlingar 1750-1760 EI: 2, 10 okt. 1754.

352 GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, ineliggande handlingar 1750-1760 EI: 2, 10 okt. 1754.

hyrt ut till åtskilliga andra soldater med påföljd att ohyra spritt sig i rummet. Besvär med ohyra påtalades också i flera andra kvarter. Många soldater hade vidare tvingats ligga på gammal halm; trasiga täcken och smutsiga lakan var också vanligt sades det. Lakanen byttes som oftast, påstod soldaterna, endast en gång i kvartalet. På samma sätt som i de tidigare fallen klagades också på att det rök in i rummet. I något fall hade soldaten inte ens kunnat ”bärga sig för regn” i sängen.³⁵³

I en annan rapport klagades över liknande missförhållanden. I det aktuella kompaniet fanns bl. a. en soldat som var inhyst på en vind vars golv var så trasigt att han i mörker inte kunde ta sig till sin säng utan fara för livet. Ännu en soldat var visserligen inhyst i sin värds egen bostad men måste ändå avstå från kvarteret. Vårdens hustru hade nämligen legat sjuk sedan ett år i sin säng och inte kunnat stiga upp för att göra sina behov.³⁵⁴

Man måste självfallet förhålla sig kritisk till dessa rapporter. De var ju partsinlagor i den ständiga konflikten om inkvarteringen. Det är därför förklarligt om överdrifter förekommer i dem. Den civila besiktning som ägde rum några dagar efter militären gav vid handen att endast två soldatkvarter kunde underkännas. Besiktningsinstrumentet, som dessvärre inte bevarats, hade dessutom undertecknats av den tillförordnade kommandanten. Här förelåg uppenbarligen två vitt skilda uppfattningar om vad som kunde anses som skäliga bostäder. Kompanirapporterna finner dock visst stöd i vad vi tidigare kunnat iaktta ifråga om den kvantitativa fördelningen av garnisonsbefolkningen i staden. Det fanns ju värdar som utöver den ålagda inkvarteringen mot marknadshyra hyste åtskilliga andra soldater och soldatfamiljer, något som torde ha medfört framför allt trångboddhet, men också risk för spridning av ohyra och sjukdomar. Det finns också andra omständigheter som talar för att de militära rapporterna hade ett korrekt sakligt innehåll. Man får ju inte glömma att borgarna uppfattade inkvarteringen som ett direkt tvång. De försökte självfallet komma så billigt undan som möjligt. ”Billigt” i detta sammanhang innebar den bostadsstandard som motsvarades

---

353 GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, inneliggande handlingar 1750-1760 EI: 2, 10 okt. 1754.

354 GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, inneliggande handlingar 1750-1760 EI: 2, 10 okt. 1754.

av 16 öre silvermynt per månad. Uppgifter i riksdagsbesvärerna visar också att soldaternas kollektivboende av borgarna uppfattades som helt naturligt.³⁵⁵

Kontantersättningen

Antingen den ordinarie värden själv – då inkvarteringstagaren medgav det – lämnade kontantersättning eller när denna betalades ur inkvarteringstolagen skulle nivån 16 öre silvermynt hållas. I en del fall lämnades antagligen högre summor. Det säger sig självt att inflationen under praktiskt taget hela 1700-talet också påverkade hyresmarknaden i städerna. Hyrorna torde ha stigit i minst samma takt som priserna på livsmedel. Också de många bränderna i Göteborg har troligen haft en hyresstegrande effekt. Möjligen motsvarade de 16 öre silvermynt i taxan den marknadsmässiga hyran år 1720 då taxan upprättades. Men det står samtidigt klart att förordningens taxa inte reviderades i takt med inflationen. Som i andra liknande sammanhang uppfattade inte samtidens ansvariga det som naturligt eller behövt att höja löner och ersättningar av olika slag under inflation i motsats till den automatik som nu råder. Det är därför uppenbart att inkvarteringsförordningens bostadsstandard för manskapet exempelvis omkring 1740 betingat en avsevärt högre månadshyra än 16 öre silvermynt. Sett från värdens sida ställde sig därför ett hyresrum i stigande grad dyrbarare under frihetstidens lopp. Den bostad som soldaten lade beslag på hade ju kunnat hyras ut mot gängse marknadshyra.

Exempel på svårigheter för militären att finna bostäder för sin kontantersättning förekommer till överflöd i magistratsprotokollen. Redan vid mitten av 1730-talet dyker notiser upp som visar att framför allt soldatbefolkningen i ökande grad börjat ställa krav på

---

355 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1740 Gc: 16, odat., apr. 1740. Brevet är sannolikt ett utkast till svars Memorial på de indelta regementenas besvär vid riksdagen.

naturakvarter i stället för pengar.³⁵⁶ Jag har i tabell 16 (sid. 227) ställt samman de trots allt något höjda ersättningarna under epoken med den stegring av marknadshyrorna som formellt kan uppskattas för samma tid. Tabell 16 skulle väl kunna illustrera vad vi tidigare kunnat konstatera beträffande soldatbefolkningens bostadsförhållanden och kan ge en tillfredsställande förklaring till de stora anhopningar av soldater och soldatfamiljer i framför allt det femte kvarteret som man finner i brandsynslistan. Redan tidigt måste soldatbefolkningen ha tvingats inse att en egen bostad var utesluten så länge den bara fick kontantersättning. Den enda möjlighet att få bostad eller åtminstone tak över huvudet var att flera familjer och enskilda slog sig ihop om en gemensam bostad så som man kan se exempel på i brandsynslistan.³⁵⁷

Inkvarteringen och de politiska motsättningarna i Göteborg 1731–1766

Av bl.a. riksdagsbesvären och bilagorna till dessa framgår att Göteborgs inkvarteringsskyldighet blev en brännande aktuell fråga i början av 1730-talet. Vid denna tidpunkt utgjorde bröderna Sahlgren och kretsen kring dem, inklusive vissa magistratsämbetsmän, Göteborgs egentliga maktcentrum. De deputerade måste dock sägas ha utgjort ett irritationsmoment. Genom deputeradekretsen kanaliseras krav och misshag från dem längre ned i hierarkin. Ledningen av deputeradekretsen hade ännu i början av 1730-talet emellertid inte låtit sig rubbas.³⁵⁸

---

356 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1735-1736 AI: 7, 23-24 dec. 1736; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1742 AI h: 13, 13 nov.; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1744-1745 AI h: 14, 1 sept., 9 okt. 1744; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1744-1745 AI h: 14, 28 sept. 1745; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1744-1745 AI h: 14, 25 okt. 1745; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1748 AI h: 17, 22, 28 jan; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1749 AI h: 18, 17, 24 nov.; jfr. även GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, protokoll 1767-1790 A:1, 6 aug. 1767.

357 se not 334 ovan.

358 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1731 Gc: 12, 8 feb. 1731; Wieselgren 1878, 54-56.

Tabell 16. Jämförelse mellan skattade marknadshyresnivåer och soldaternas faktiska kontantersättning/individ för inkvartering, 1735–1769.

Femårsgenomsnitt	Index,hyra	Skattad marknadshyra	Kontantersättning
1735/39	100	27 öre silvermynt	16 öre silvermynt
1740/44	124	1 daler 2 öre silvermynt	20 öre silvermynt
1745/49	141	1 daler 6 öre silvermynt	24 öre silvermynt
1750/54	133	1 daler 4 öre silvermynt	24 öre silvermynt
1755/59	179	1 daler 16 öre silvermynt	24 öre silvermynt
1760/64	275	2 daler 10 öre silvermynt	1 daler 16 öre silvermynt
1765/69	240	2 daler 1 öre silvermynt	2 daler silvermynt

Källa: (levnadskostnadsindex) Jörberg 1972: 2, 119.

Anm.: Kontantersättningen för femårsgenomsnittet 1765/69 har beräknats på grundval av uppgift i Göteborgs inkvarteringskommission, protokoll A:1, 25 jan. 1767.

I december 1733 vände sig de deputerade mot ett förslag från magistraten att rum för en anläggande avdelning ur Adlerfelts regemente, som egentligen tillhörde Malmö-garnisonen, skulle hyras med medel ur inkvarteringstolagen. Denna tolagskassa bestod av särskilt för ändamålet uppburna extra tullavgifter från bl. a. göteborgska handelsmän. De deputerade motsatte sig kraftigt magistratens förslag och underströk att frihusägarna i staden måste påta sig att inkvartera de nyanlända trupperna. Ett par månader senare, i januari 1734, lyckades emellertid magistraten få de deputerade med sig. Inkvarteringen skulle ordnas med medel ur inkvarteringstolagen. Frihusen drabbades inte.³⁵⁹

Man kan förmoda att denna attitydförändring hängde samman med att inkvarteringen i Göteborg i sin helhet sedan 1731 års riksdag, var underkastad ständernas prövning och att de deputerade inte ville äventyra sin sak vid den pågående riksdagen år 1734, då man allmänt väntade sig en resolution i frågan.³⁶⁰

De deputerades krav att de s. k. frihusen skulle beläggas med inkvartering var ingen tillfällig framstöt mot de privilegierade invånarna i Göteborg. Går man till besvärshandlingarna från staden i samband med 1730-talets riksdagar ser man genast att inkvarte-

359 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1733 AI h: 5, 14, 18 dec.;

GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1734 AI h: 6, 8 jan.

360 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1734 Gc: 13, 20 apr.

ringsfrågan i allmänhet och frihusens befrielse i synnerhet, utgjorde en av de viktigaste besvärspunkterna, ibland den viktigaste.³⁶¹

I besvären inför 1731 års riksdag framhölls, att inkvarteringsbördan måste betraktas mot bakgrund av att sviterna efter branden 1721 fortfarande påverkade bostadssituationen. En del brandtomter hade numera bebyggts men ännu återstod hela 70 brandtomter, en väsentlig del, menade man, av de inkvarteringspliktiga borgarhushållens antal, som uppgick till ca. 900–1000. Därutöver kom att i de delar av staden som inte hade brandhärjats 1721, fanns 133 s. k. frihus, alltså hus som ägdes och ofta beboddes av adelsfamiljer eller ofrälse ståndspersoner. Det hette fortsättningsvis, att detta antal tenderade att öka eftersom de privilegierade genom arv och köp hade kommit över allt fler hus i staden. Därigenom hade också de inkvarteringspliktigas utgifter ökat. De hotades i själva verket av ”utarmning” och ”ruin”. Bakgrunden till att bl. a. Göteborg ålagts inkvartering var, framhöll man vidare, att invånarna i en krigssituation gavs skydd av militären. Detta skydd kom när allt kom omkring även frihusägarna till del, inte bara de burskapsägande. Därför borde alla husägare – inklusive adelsmän och deras gelikar – åläggas inkvartering. I anslutning till detta krav framhölls också att en inkvarteringstaxa på samma sätt som i Stockholm skulle upprättas i Göteborg ”till följe och i kraft varav garnisonen m.fl. må vara förbunden att emottaga de däruti för var och en utsatte månatlige inkvarteringspengar.” Detta innebar alltså att inkvarteringsgivarna krävde option eller rätt att i stället för naturakvarter lämna kontantersättning till militären. För detta ändamål skulle samtliga husägare taxeras. Slutligen underströks att eftersom fred nu rådde borde vakthållningen i fästningen kunna inskränkas. Delar av garnisonen kunde flyttas ut till Marstrand och Varberg. Älsvborgs regemente som var roterat, kunde då helt dras tillbaka från dessa städer.³⁶²

Göteborgarna återkom också inför följande riksdag – år 1734 – till inkvarteringsproblemet och till de befriade husen. Om möjligt skärptes nu tonen, men samma krav framfördes: alla husägare skulle

---

361 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1731-1766, Gc: 12-24.

362 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1731 Gc: 12, 8 apr.

taxeras för inkvartering, ersättningen skulle utbetalas som i Stockholm enligt taxa, ingen skulle få dra sig undan detta besvär, varken

amiralitets-, civil-, militär-, lantstats- eller magistratspersoner, inspektorer, adelsmän med eller utan karaktär, adliga sterbhus eller vem helst det vara må...³⁶³

Problemen och motsättningarna vid inkvarteringen fortsatte och aktualiserades också vid den händelserika riksdagen 1738–1739. Eftersom de flesta klagomålen över inkvarteringsbesväret vid detta tillfälle nästan bokstavligen är desamma som dem jag redovisat för de föregående riksdagarna behöver jag inte närmare redogöra för dem. En del besvärspunkter bör vi emellertid titta noggrannare på. För övrigt lämnade Kungl. Maj:t vid denna riksdag äntligen resolution på göteborgsbesvären.

Enligt besvärsskrivelsen för 1738–1739 hade antalet inkvarteringspliktiga hushåll på våren 1738 sjunkit till ca. 800. Av dem kunde endast 25 à 30 betraktas som ”tämligen väl bemedlade”. ”En myckenhet” av de övriga utgjordes av obemedlade ”köpmän, hökare och allehanda hantverkare”, den största delen dock av ”mycket oförmögne” eller ”utfattige” järndragare, saltmätare, däldragare, sjöfolk och andra liknande arbetare. Det var, underströk man, dessa fattiga som fick bära hela inkvarteringsbördan.³⁶⁴

Utöver de vanliga argumenten och påståendena kring inkvarteringen – vanliga också bland invånare i andra garnisonsstäder – fanns i 1738–1739 års besvärsskrivelse från Göteborg en klar markering av de fattigares problem i sammanhanget, något som inte hade kommit fram lika klart vid de föregående riksdagarna. Detta accentueras också i den skriftväxling som ägde rum vid riksdagen. Landshövding Ribbing i Göteborg fann det påkallat att i särskilt memorial till riksdagen understödja Göteborgs tidigare krav på dels en taxa för kontantersättning till militären, dels att en uttaxering pålades stadsinvånarna, dvs. en inkvarteringskatt. Det visade sig emellertid att de deputerade i Göteborg i ett eget memorial till krigskollegiet under pågående riksdag bestämt tog avstånd från en sådan ersättningstaxa

363 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1734 Gc: 13, 20 apr.

364 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc: 15, 205, 213f: 18, 20 apr. 242-245, 287-289, 291 ff., 299, 402, 406.

baserad på en allmän uttaxering. Detta skulle nämligen, hävdade de deputerade, skada de fattiga som därigenom skulle fråntas rätten att i brist av kontanter lämna kvarter *in natura* i enlighet med 1720 års förordning.³⁶⁵

Av andra punkter i besvärsskrivelsen vid denna riksdag samt enskilda ”postulat” från några hantverkargrupper, framgår vidare att de berörda i Göteborg helt tycktes ha förlorat tålmodet med garnisonsmilitären. Regementet borde, hette det, bytas ut mot ett annat eftersom det nu legat i staden i närmare 19 år och alltför mycket ”inrotat” sig på platsen. Hus som förut tillhört borgare hade i en del fall övergått i vissa militärens ägo och hantverksämbetena led svårt av intrång från soldaternas fria hantverk. Hantverksmästarna i staden hade vidare i flera fall inte fått några kronobeställningar, exempelvis av remtyg, skor m.m.³⁶⁶

Kungl. Maj:ts resolution år 1738 på göteborgarnas samtliga besvärsskrivelser i frågan blev skarp. I denna klargjordes att göteborgarna gjorde klokast i att sköta sina egna angelägenheter och inte lägga sig i statsaker. Vad gällde inkvarteringen skulle gällande förordningar följas. Naturakvarter skulle även i fortsättningen lämnas till militären, först i andra hand kunde kontantersättning få komma i fråga.³⁶⁷

1738 års protester och klagomål är avsevärt mera upplysande än de föregående årens besvär från Göteborg. Av 1738 års besvärslagor framgår nämligen med all önskvärd tydlighet en viktig del av bakgrunden till den tilltagande otåligheten och irritationen över inkvarteringen i staden: enligt borgarna underlät militären att ge något i utbyte för den påtvingade inkvarteringen. Den beaktade helt enkelt inte sitt eget behov av ekonomisk integration, som konkret bl. a. innebar att militären gynnade det lokala skråhantverket genom kronobeställningar. Sannolikt var det denna underlåtenhetssynd som i väsentlig mån också medförde att hantverkarna blivit alltmer ovilliga acceptera att soldaterna utövade olika hantverksyrken som

---

365 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc: 15, 205, 289 ff., 291ff.

366 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc: 15, 214: 18, 20 apr. 242-245.

367 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc: 15 (Kungl. Maj:ts resolution häri infogad.).

näringskälla. Jag skall inte i detta sammanhang gå närmare in på dessa förhållanden eftersom det militärkommersiella komplexet och den lokala arbetsmarknaden i det följande blir föremål för särskild analys. Redan nu vill jag emellertid fästa uppmärksamheten på denna symbiotiska relation mellan militären och stadsinvånarna. Man kan precis som göteborgarna fråga sig varför garnisonsledningen och för den delen kronan, bortsåg från att ekvationen inte gick jämnt upp. Det var ju när allt kom omkring en fråga om att ge och ta.

Tydligt är att 1738 års besvärframställning aviserade en delvis ny kurs i göteborgarnas politiska aktivitet. Jag har i inledningen till undersökningarna om göteborgsgarnisonen skisserat konturerna till två, särskilt under 1740-talet aktiva partibildningar i Göteborg, en agrarkapitalistisk med anknytnings- och stödjepunkter på den västsvenska landsbygden och en handelskapitalistisk med fast fot i staden samt förenad med det europeiska handelskapitalet liksom med marknaderna bortom haven. Mycket tyder på att besvärsskrivande och aktivitet i övrigt inför riksdagen 1738–1739 tagit intryck av framför allt Göteborgs skråhantverkare, en grupp som under 1740-talet delvis kan antas ha stått Drake-gruppen nära. Drake-gruppens ledning bestod som vi sett av personer med intressen i den lantliga industrin. Drake, själv bryggarålderman och ivrig skråförkämpe, förefaller ha utgjort den förmedlande länken mellan agrarkapitalets intressenter och skråintressena. Genom vissa moment i riksdagsbesvären 1738 hade det handelskapitalistiska partiets motståndare gjort sin entré på scenen, en entré som skulle visa sig mycket prövande för garnisonens och garnisonsbefolkningens intressen under det följande decenniet.

På riksplanet däremot, blåste de politiska vindarna i en helt annan riktning. Den handelskapitalistiska kretsen i Göteborg fick genom hattpartiets genombrott vid riksdagen 1738–1739 mäktiga beskyddare i huvudstaden, ledande kretsar som kraftfullt kom att stödja de merkantila intressena i det större formatet och inte minst i Göteborg utveckla den för tiden moderna industripolitiken. Beträktade från garnisonens utsiktspunkt tedde sig möjligheterna att integrera garnisonsbefolkningen i Göteborg något osäkra. Trots det självklara stödet från statsledningen måste de lokala förhållandena framstått som vanskliga.

De politiska motsättningarna i Göteborg slog ut i full blom under 1740-talet. Efter det betydelsefulla deputeradevalet i februari 1742 kan man klart iakttä hur det agrarkapitalistiska partiet med Olof Wengren i spetsen, ivrigt understödd av Anders Drake, tog ledningen inom den därefter utökade deputeradekretsen. Hur de deputerade dessförinnan hade ställt sig i motsättningen mellan de två partigrupperingarna är inte möjligt att avgöra utan ingående undersökningar av protokollsmaterialet. Som jag redan framhållit tyder emellertid besvärsskrivelsen 1738–1739 på att en oppositionell opinion, sannolikt redan då stödd av Anders Drake, börjat vinna anslutning.³⁶⁸

1740-talets regimfientliga deputerade i Göteborg utgjorde bara en sida av de politiska realiteterna i staden. De riksdagsmän som valdes under detta decennium kom i allmänhet att inta en attityd som nära anslöt till statsledningen samt till magistraten och Sahlgren-gruppen i Göteborg. Detta framgår främst av det sätt på vilket de båda göteborgska representanterna i borgarståndet vid riksdagen 1740–1741 behandlade den gamla frågan om vilket lokalt organ som skulle förvalta stadens medel. De två fullmäktige, Kling och Bagge – litterat rådmän respektive handlande – framhöll i brev till Kungl. Maj:t att landshövdingen Bengt Ribbing i ett utlåtande 1732 lagt förvaltningen av inkvarteringstolagen helt i borgerskapets händer. De anhöll därför om prövning av denna fråga. Borde inte, fortsatte de, förvaltningen av tolagen ombesörjas av magistraten och borgerskapet gemensamt, särskilt som magistraten ensam skulle ansvara för redovisningen av tolagskassan inför kammarkollegiet. Det senare önskade man nu befrielse ifrån, för så vitt inte gemensam tolagsförvaltning kunde åstadkommas.³⁶⁹

Klings och Baggas brev till Kungl. Maj:t hade föranletts av göteborgsmagistratens tidigare erinran till dem om saken i brev i december 1740.³⁷⁰ Motsättningen mellan de båda partigrupperingarna föreföll att skärpas ytterligare.

Det krig med Ryssland som Sverige inledde i slutet av juli 1741 medan riksdagen ännu pågick, kom att i någon mån beröra även

---

368 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc: 15; jfr. not 323 ovan.

369 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1740-1741 Gc: 16, 66 f (odat. brev)

370 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1740-1741 Gc: 16, 152 ff.

Göteborg. Garnisonsregementet – Zanders regemente – kommanderades till den finska krigsskådeplatsen i mars 1742. Göteborgs borgerskaps egen militärkår förutsattes därefter överta en del bevakningsuppgifter med hjälp av Närke-Värmlands roterade regemente som inkvarterades i staden. Detta regemente avlöstes hösten 1743 i sin tur av Västgöta-Dals roterade regemente.³⁷¹

Det för Sveriges vidkommande katastrofala kriget 1741–1743, riksdagen som inkallats av denna anledning, tronföljdsfrågan, allt i ett, framkallade en socialt och politiskt mycket spänd situation i hela landet. Blickarna riktades sommaren 1743 mot dalkarlarnas invasion av Stockholm, men de lokala politiska händelserna i Göteborg vid nästan exakt samma tidpunkt väckte också uppmärksamhet. Motsättningen mellan Drake-Wengren-falangen och magistrats- och Sahlgren-gruppen blottades för hela landet.³⁷²

Göteborgs riksdagsmän Petter Coopman, den kände manufakturisten och Alexander Fox, målarmästare, var tveklösa anhängare av det senare partiet. Detta fick sitt tydligaste uttryck i att de båda inte drev det traditionella kravet på alla stadsinvånarens inkvarteringsplikt utan istället i likhet med magistraten hänvisade till Kungl. Maj:ts resolution från 1739. Coopman och Fox var magistratens och det handelskapitalistiska partiets pålitliga verktyg i rikspolitiken. Samtidigt är det viktigt att lägga märke till, att trots dessa hårda motsättningar, Drake-falangen och dess sympatisörer ändå kunde driva igenom att kravet på allmän inkvarteringskyldighet sattes upp på besvärslistan inför riksdagen 1742–1743. Liksom klagomålen över de alltför få kronobeställningarna till skråhantverkarna i Göteborg och soldatbefolkningens intrång i hantverken, var det ett krav som magistraten och dess förbundna inte lyckats stryka.³⁷³

Också på annat sätt tycks Drake-gruppen ha gjort sig gällande. Av ett brev från göteborgsmagistraten till Coopman och Fox framgår att handelssocieteten i staden skickat riksdagsbesvären direkt

371 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1742 AI h:13, 3 apr., 22 maj; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1743 AI h:14, 3, 10 sept.

372 Wieselgren 1878, 132 ff.; BorgRP 8 1742-1743 11, 861-869, 1145-1148. Coopman tillhörde vid denna riksdag Sekreta utskottet.

373 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1742-1743 Gc: 17, 14 feb. 1744, se även brevbilagor nr. 50, 51, 22.

till Stockholm utan att dessförinnan få magistratens godkännande. Detta utgjorde ett flagrant brott mot regeln att magistraten formellt måste stå som huvudman för riksdagsmännens uppdrag i Stockholm. Samtidigt kan man inte betrakta handels societetens agerande att förbigå magistraten som annat än ett ställningstagande för den ”demokratiska” sidan i den allmänna principalatskonflikten. Den kom för övrigt småningom att skärpas ytterligare genom åtalet mot Christopher Springer i Stockholm och Samuel Åkerhielms avgång från sitt rådsämbete. Men befann sig då inte handels societetens ledning i händerna på Sahlgren-gruppen? Det är omöjligt att i detta sammanhang närmare utreda maktförhållandena. Societetens agerande tillåter oss dock att tolka läget så att deputerade valet i februari 1742 också hade påverkat societeten i Wengren-vänlig riktning. Jag återkommer till problemet i det följande.³⁷⁴

Som jag inledningsvis berört hade borgerskapet och de deputerade i Göteborg 1743 klart tagit ställning för den danske kronprinsen i tronföljdsfrågan, en i det infekterade politiska läget djärv manöver. Tack vare Beckmans undersökning vet vi emellertid att de deputerade och Wengren-Drake-gruppen gått mycket längre än så. I själva verket hade Wengren, Drake m. fl. under någon tid konspirerat med danskarna, som hotade den svenska västkusten på hösten 1743. De sammansvurna i Göteborg skulle helt enkelt överlämna staden till de danska styrkorna. Enligt Beckman hade också Närke-Värmlands regemente som då utgjorde garnison ställt sig lojalt med dessa planer. Det är från denna utgångspunkt som inkvarteringsfrågan på det lokala planet bör betraktas.³⁷⁵

De deputerades handlingsmönster i Göteborg 1743 vis-à-vis magistraten var tydligt nog. De gjorde svårigheter så snart delar av Zanders regemente i början av 1743 återkommit till staden. De anmälde till magistraten att det ryktats om att det i Zanders regemente skulle finnas sjuka soldater, som för att förhindra smittspridning borde inlogeras i kronans hus. Magistraten biföll deras begäran och beslöt att det gamla sjukhuset på Stora Otterhällan skulle tas i anspråk och ställas i ordning för ändamålet. Vidare motsatte sig de

---

374 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1742-1743 Gc: 17, brevbilaga nr. 50; Lagerroth 1915, 340-354, 355 ff.

375 Beckman 1930, 406-409.

deputerade på flera punkter Zanders regementes anspråk på kontantersättning i de fall det visade sig att de naturakvarter som regementet hade rätt till inte kunde uppbringas. Trots att magistraten tidigare beslutat om en höjning av kontantersättningen till 20 öre silvermynt per månad för meniga soldater, höll de deputerade fast vid den nominella, stadgeenliga ersättningen på 16 öre silvermynt per månad. Magistraten frångick dock inte sitt tidigare beslut. Även inkvarteringsgivarna själva visade sig ovilliga i frågan. Rådsmannen Mellenberg som var ansvarig för inkvarteringen framförde till magistraten att åtskilliga inkvarteringsvärdar med bestämdhet motsatt sig att i sina hus ta emot ett mindre antal finländska soldater som tillfälligt kommenderats till Göteborg. Magistraten tvingades därför till slut att hysa in finländarna hos borgare som vid tidigare inkvarteringstaxering betecknats som "fattiga", dvs. som egentligen oförmögna till inkvartering.³⁷⁶

Det var avlösningen av Närke-Värmlands regemente med Västgöta-Dals regemente hösten 1743 som slutligen bör ha stäckt Wengren-partiets och de deputerades planer på att överlämna staden till danskarna. Beckman förutsätter, att endast Närke-Värmlands regemente hade bearbetats till lojalitet med Wengrens m. fl.:s planer. De sammansvurna måste i så fall ha befunnit sig i ett nästan hopplöst läge då inte bara delar av Zanders regemente återkommit till staden utan också ett helt nytt, roterat regemente trätt i värmlänningarnas ställe. Det är mot denna bakgrund de deputerades allt aggressivare motstånd mot förnyad inkvartering av främst det ordinarie garnisonsregementet kan ses. Det är inte heller otänkbart att de deputerade räknade med att genom förhållning och försvårande av inkvarteringen göra det möjligt för danskarna utanför den svenska kusten att rycka in i Göteborg just under avlösningsfasen, då inget av de berörda regementena var helt installerat eller berett till strid. Denna misstanke stärks av att Närke-Värmlands regemente i väntan på Västgöta-Dals regemente inhystes i förstaden Haga. Eftersom inte heller Zanders regemente i sin helhet då ännu kommit på plats förefaller de sammansvurna danskvänliga i staden för ett ögonblick ha haft en chans att realisera sina planer.³⁷⁷

376 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1742 AI h: 13, 13, 26 nov., 4, 15, 22-23 dec; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1743 AI h:14, 18, 21 nov., 5, 14 jan.

377 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1743 AI h: 14, 3, 10 sept., 29 okt.

Händelserna sommaren och hösten 1743 återspeglar på ett dramatiskt sätt de två göteborgska partigrupperingarnas operationsbaser och taktik i kampen dem emellan. Den Wengren-Drakeska falangen tycks ha hämtat sitt stöd hos många stadsinvånare men också bland folk på landsbygden omkring Göteborg. Drakes förbindelser med upproriska bönder i Västsverige har Beckman klargjort. Wengren tycks ha räknat med ett starkt stöd från arbetare och allmoge vid sin järnmanufaktur i Torskog ett stycke upp längs Göta älv. Den lätthet med vilken konspiratorerna tycks ha fått med sig Närke-Värmlands regemente var sannolikt inte heller någon tillfällighet. Som avnämare av trä och järn från Värmland var ledningen i Wengren-partiet nära knuten till just denna del av Bergslagen.³⁷⁸

Magistraten, Sahlgren-gruppen och dess förbundna, riksdagsmännen Coopman och Fox, kunde naturligtvis agera med statsledningens fulla stöd. Betecknande är att denna partigruppering egentligen inte tog upp kampen med Wengren och hans anhängare på det lokala planet. De vapen man använde hade grövre kaliber. Avlösningen av Närke-Värmlands regemente med Västgöta-Dals visar på att de göteborgska riksdagsmännen i Stockholm handlat snabbt och fått centralmakten att agera. De danskvänligas planer hade utspionerats och de opålitliga värmlänningarna byttes ut mot nya oanstuckna trupper. Därutöver hade Sahlgren-gruppen och magistraten i Göteborg redan ett par år tidigare förvärvat en åtminstone formellt mäktig bundsförvant genom utnämningen 1742 av Lorentz Christopher Stobée, en pålitlig hatt, till landshövding och överkommendant efter Ribbing som avlidit 1741.³⁷⁹

Trots att statsledningen genom magistraten samt dess anhängare i staden direkt och indirekt parerat allvarligare politiska förvecklingar, fortsatte de deputerade sin kamp mot de i deras tycke djupt orättvisa inkvarteringsförhållandena. Låt oss återvända till händelseutvecklingen i Göteborg under hösten 1743. Inkvarteringen av Västgöta-Dals regemente – bestående av 756 man i nummer enligt magistratsprotokollet – skedde genom tilldelning av naturakvarter. När ett arbetskommando ur Skaraborgs regemente samt ett antal finländska soldater återigen skulle tilldelas kvarter, uppstod ännu en skärmytsling mellan de deputerade och magistraten. Den senare

---

378 Beckman 1930, 116f, 408-410.

379 Beckman 1930, 408; Wieselgren 1878, 58ff., 120 ff.

lyckades dock ordna så att roteknektarna så gott sig göra lät fick husrum. Ifråga om finländarna föreföll inkvarteringsmöjligheterna dock vara uttömda. I detta läge antydde den inom magistraten närmast ansvarige, rådmannen Mellenberg, att frihusen möjligen borde tas i anspråk. Han tillfogade att han skulle avsäga sig allt ansvar om frågan ännu en gång uppskötts.³⁸⁰

Så blev emellertid inte fallet. Den gamla frågan om fördelningen av inkvarteringsbördan togs upp till förnyad diskussion. Samtidigt aktualiserade de deputerade det ständigt återkommande tvisteämnet om de deputerades tillträde till stadskassan. I ett mycket skarpt formulerat memorial anklagade nu de deputerade magistraten för nonchalans. Under den fortsatta diskussionen försökte magistraten å sina sida förmå de på rådhuset närvarande borgarna att ombesörja inkvartering av några sjuka finländska soldater inom garnisonen. De deputerade lämnade då helt enkelt rådhuset utan vidare kommentarer.³⁸¹

Den andre december gav magistraten efter för borgerskapets tidigare ständigt upprepade krav på de s. k. frihusens deltagande i inkvarteringen. Magistratsledamöterna tvingades medge att garnisonens styrka enligt förordningarna måste betraktas som extraordinär och att de befriade inte längre kunde komma undan inkvarteringskyldighet. Det framkom nu att frihusägarna tidigare uppgivit att de frivilligt kunde tänka sig att delta, men med en fastställd avgift, inte genom att lämna naturakvarter. Endast ”fattiga” borgare, sades det, kunde väntas föredra att ta emot naturainkvarteringar. Magistraten betonade särskilt att beslutet om frihusägarnas deltagande i inkvarteringen endast avsåg den tid staden hyste extraordinär garnison. Det var alltså inte fråga om att bevilja de deputerades begäran om permanent inkvarteringsplikt för alla husägare.³⁸²

Händelseutvecklingen hösten och vintern 1743 innebar otvetydigt en framgång för de deputerade. När de stegrat sig mot magistratens handhavande av inkvarteringsfrågan kunde denna i praktiken inte längre vidta några motåtgärder. Det faktum att frihusägarna – om än tillfälligt – till slut underkastats inkvartering varslade rentav om

380 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1743 AI h: 14, 3, 10 sept., 29 okt., 18 nov.

381 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1743 AI h: 14, 21 nov.

382 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1743 AI h: 14, 2, 7, 9 dec.

att magistraten kunde fås att vackla högst betänkligt inför de deputerades anstormning. Man kan fråga sig varför frihusägarna var så medgörliga beträffande sin del av bördan. Bakom frivilligheten kan man ganska tydligt ana en taktisk beräkning. Genom att faktiskt förekomma de deputerades enträgna krav, när de snabbt erbjöd sig erlægga en inkvarteringsavgift, kunde frihusägarna undvika en skarp konfrontation som kunde ha lett till tyngre åtaganden i samband med inkvarteringen. Dessutom bör man erinra sig att de privilegierade, som troligen utgjorde huvuddelen av frihusägarna, tidigare bestämt motsatt sig att delta i vakthållning och fästningsarbete. Ett deltagande i inkvarteringen sågs sannolikt därför ur psykologisk synvinkel som oundvikligt.³⁸³

Spänningen mellan inkvarteringsgivarna och magistraten steg. Som exempel kan nämnas en episod som antyder att våldsamheter låg nära till hands. Den 31 augusti 1744 hade stadsbetjänten Anders Edgren på magistratens uppdrag försökt att inkvartera tre soldater hos bagaren Lars Åhman, som taxerats för inkvartering. Åhman och hans familj vägrade att ta emot soldaterna. Denne hade enligt protokollet också okvädat Edgren och hotat honom med stryk. Edgren som hade vittnen i saken begärde åtal men hänvisades till kämnärsrätten.³⁸⁴

Följande månad kom det åter till konfrontation mellan de deputerade och magistraten. I mitten av september 1744 påminde regementskvartermästare Köhler vid Zanders regemente om att befäl och manskap på stadens inkvarteringskassa hade en fordran på hela 600 daler silvermynt. Den utgjordes av icke uttagna, inestående kontantersättningar. Köhler upprepade förgäves sin begäran inför magistraten redan samma dag.³⁸⁵

En vecka senare återkom Köhler och krävde nu ”högeligen”, enligt protokollet, att utbetalningarna skulle göras. Magistraten fann sig trängd och försökte återigen få de deputerade till samarbete. För utbetalningarna krävdes deras kontrasignering. Inte ens en mycket skarpt formulerad skriftlig uppmaning till de deputerade att omedelbart underteckna fick emellertid någon verkan.³⁸⁶

---

383 Rörande de privilegierades tidigare motstånd mot vaktjänst och fästningsarbete se Wieselgren 1878, 120 ff., 128 ff., 133.

384 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1744 AI h: 14, 31 aug.

385 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1744 AI h: 14, 17 sept.

386 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1744 AI h: 14, 25 sept.

Det framgår inte av källmaterialet om de 600 dalerna silvermynt någonsin utbetalades. Ännu i februari 1745 kom påminnelser också från garnisonsartilleriets företrädare. I april 1746 ställdes nya krav från infanteriet om utbetalningar av innestående kontantersättningar. Av formuleringarna att döma inkluderades däri även den gamla skulden på 600 daler silvermynt. Magistraten vände sig genast till de deputerade med begäran om kontrasignering. De senare gjorde då något helt oväntat. De påstod sig ha avgått från sina poster som deputerade. De hade därför inte med saken att göra, hette det. Magistraten genmälde att ersättningskravet ju var ett år gammalt och att betalningsordern utfärdats före deras påstådda avgång från deputeradeskapet. Trots att magistraten följande dag skarpt tillrättvisade dem och ännu en gång ålade dem betalningsplikt, hände ingenting.³⁸⁷

Följande månad strömmade nya fordringar in. Från löjtnant Bergfelt, företrädare för garnisonsinfanteriet, kom krav på 54 daler 12 öre silvermynt. Bergfelt påpekade att saken brådskade eftersom soldaternas hyresvärdar nu krävde in sina hyror. Artilleriadjutanten Lars Ljungberg framställde en fordran på 165 daler silvermynt. Det är ingen överdrift att påstå att militärens nu märkbara otålighet utlöste stark oro bland magistratsledamöterna. Rådman Petter Silvaner, Mellenbergs efterträdare, avsade sig omgående allt ansvar för inkvarteringen. Detsamma gjorde flera andra rådmän som i tur och ordning föreslagits som inkvarteringsansvariga. Som skäl för avböjande anfördes hög ålder och sjukdom. Lotten föll slutligen på den icke närvarande handelsborgmästaren Jöns Holst, som alltså ändå inte kunde signera utbetalningarna. Magistratens notarie tvingades därför att provisoriskt signera räkningarna. De deputerade vidhöll emellertid sin vägran. Till slut såg sig magistraten ingen annan utväg än att ge betalningsordern direkt till uppbördsmanen Lars Enander. Huruvida räkningarna till slut kom att betalas ut, framgår inte av protokollet.³⁸⁸

Landshövdingen Stobée frantog år 1746 de deputerade deras tillträde till stadskassan och deras rätt att godkänna betalningar ur

387 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1745-1746 AI h:15, 11 feb. 1745; GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1745-1746 AI h: 15, 8-9 apr. 1746.

388 GLA. Göteborgs rådshusrätt och magistrat, politieprotokoll 1745-1746 AIh:15, 10, 14 maj 1746.

denna. Stobées utslag framstår som helt följdriktigt. Det följde den allmänna politik som centralmakten förde vid denna tid gentemot städernas borgare. Statsledningen hade under intryck av den desperata belägenhet som 1745–1746 drabbade magistraten funnit det absolut nödvändigt att inskrida mot de självrådiga göteborgarna. Länschefen beordrades helt enkelt att neutralisera de deputerade.³⁸⁹

Den mycket skarpa konflikten mellan de deputerade och magistraten kan avläsas också i besvärshandlingarna från Göteborg inför riksdagen 1746–1747. Handels societetens och hantverksämbetenas klagomål och krav kom vid sammanskrivningen av besvärsakten att stå i klar motsättning till magistraten. Det gamla kravet på alla husägares inkvarteringsskyldighet upprepades liksom de tidigare klagomålen över soldaternas hantverksutövning. Vid en jämförelse mellan de tidigare besvärsskrifterna och dem vid 1746–1747 års riksdag kan man emellertid klart konstatera att tonen bland de deputerade – Wengren-Drake-partiet – nu blivit ännu vassare och samtidigt mer hotfull. Societeten, som numera troligen dominerades av Wengren m. fl. samt ämbetena, framhöll med skärpa och med tydlig syftning på magistratsledamöterna själva att en stor del av stadsinvånarna helt enkelt drog sig undan inkvarteringen. Det gällde adeln och dess gelikar, amiralitetsofficerare, borgmästare, rådmän, kämnärer, notarier, aktuarier, bokhållare, kassörer, stadstjänare, stadstimmermän ”och flere slike ämbetsmän och betjänter” samt deras änkor, kyrkoföreståndare, apotekare, borgarkaptener, postinspektörer m.fl. Frihusen, underströk man vidare, utgjorde numera en fjärdedel av stadens samtliga hus. Manufakturernas liksom tullstatens personal hade ökat i omfång och blivit ”långt talrikare än tillförne”. Av övriga klagopunkter från de båda burskapskårerna framgår än tydligare att det vid denna tidpunkt var ”landsbygdspartiet” som drev de aktuella frågorna. Magistraten kunde förefalla isolerad men stöddes i realiteten av statsledningen och ”stadspartiet”. Societeten och hantverkarna återkom till kravet att garnisonsstyrkan måste minskas, eftersom själva fästningsbevakningen inte utökats. Det borde räcka med ett regemente i staden, framhöll de. Handels societeten tog i sina enskilda besvär upp saker som hade direkt att göra med den senaste

---

389 Boberg 1971, 13-15; Carlsson 1963, 65 ff. År 1748 utfärdade statsledningen i själva verket också mötesförbud för borgerskapen i Göteborg och Stockholm, en direkt konsekvens av de ”rörelser” som principalatsstriden och de lokala ”revolterna” frammanat.

dramatiska händelseutvecklingen i staden: häktningen av Anders Drake, den första som ägde rum under sommaren 1743 och statsmaktens åtgärder i samband därmed. Societeten protesterade med bestämdhet mot häktningen, liksom mot husrannsakan och kontroll vid portar och bommar. Man anhöll också om framtida skydd mot sådana militära ingripanden. I en annan klagopunkt tog man utan omsvep upp principalatsfrågan. Riksdagsfullmäktige hade att utan reservationer rätta sig efter sina principaler eller uppdragsgivare, dvs. väljarna. Avslutningsvis kom handels societeten in på en av de mer centrala frågorna i relationen mellan borgare och stadsstyrelse, nämligen medelsförvaltningen. Societeten protesterade skarpt mot Stobées utslag den 8 augusti 1746, enligt vilket borgarna i praktiken fråntagits all dispositionsrätt över stadens enskilda medel. Vidare underströk den att pengar som rätteligen tillhörde Göteborgs stadskassa – 50 000 daler silvermynt – nu låg i ”private händer”. Uppbördsmanen skulle ha förskingrat medel. Magistratens förvaltning hade varit ”despotisk”. Därför krävde societeten nu en återgång till systemet i enlighet med Ribbings resolution från 1732, som lade medelsförvaltningen i magistratens och borgerskapets gemensamma vård. Societetens ”postulat” avslutades med en uppmaning till riksdagsmännen att i sitt uppdrag anse sig bundna av societetens besvär.³⁹⁰

Magistraten avvisade i tämligen korta ordalag de känsligaste besvärspunkterna. När det gällde inkvarteringsfrågan hänvisade dess ledamöter till Kungl. Maj:ts resolution från 1739 men framhöll också att inkvarterings skyldigheten var att betrakta som ett *onus personale* inte ett *onus reale*. Med detta avsågs att inkvarteringsplikten var något som hörde ihop med burskapet och inte kunde betraktas som en pålaga för alla stadsinvånare. Vidare hade adel och präster sina privilegier och var enligt dessa ofrånkomligt befriade. Att ståndspersoner ägde många hus i staden var inte sant, hävdade magistraten. De s. k. frihusen utgjorde i själva verket bara en mindre del av stadsbebyggelsen. Några av frihusägarna var för övrigt fattiga personer som behövde stöd i stället för att påbörjas någon ny plikt. Magistraten avslöt besvärspunkten rörande de ”militära visitationerna” under hänvisning till att Drake själv i enlighet med lagen

390 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1746-1747 Gc: 19, 547 ff., 576 ff.: 11 sept., 3, 15 okt. 1746.

kunde söka rättvisa vid lämpligt forum. I fråga om principalernas rätt avslogs denna klagopunkt med argumentet att principalernas rätt uteslutande gällde ”private ärender”, inte ”publike” saker. Som privata frågor räknades sådana som rörde enskilda stadsinvånarens förhållanden samt stadens lokala angelägenheter. De ”publike” ärendena utgjordes av utrikespolitiska förhållanden, tronföljdsfrågor o. likn.³⁹¹

Statsledningen kom självfallet att ge sitt stöd till Göteborgs magistrat då de aktuella frågorna skulle avgöras. Stobées utslag rörande medelsförvaltningen skulle enligt Kungl. Maj:t kvarstå. De deputerade gavs på denna punkt en kraftig reprimand för besvär i oträngt mål. Enligt krigskollegiet, dit klagomålen rörande garnisonen och inkvarteringen remitterats, var det nödvändigt att bibehålla den nuvarande garnisonsstyrkan. ”Baracker” eller kaserner borde byggas men detta var för tillfället av kostnadsskäl inte möjligt att realisera. När det gällde inkvarteringsplikten medgav kollegiet att apotekare, stadstjänare och stadstimmermän och andra liknande borgare efter magistratens beprövande borde kunna delta i inkvarteringen. De övriga militär-civila frågorna på göteborgarnas besvärslista avgjordes däremot inte.³⁹²

Om man ser till vad som inträffade i bl. a. inkvarteringsfrågan på det lokala planet omedelbart före och under riksdagen 1746–1747 får man intrycket att deputeradegruppen som dominerades av Wengren m. fl. nu uppnådde kulmen av sitt politiska inflytande. Därmed hotades militärens möjligheter att i varje fall tämligen friktionsfritt få husrum i staden. Om kontantersättningarna inte betalades ut, riskerade många av dem som i praktiken var soldatbefolkningens hyresvärdar att förlora sin inkomstkällor. När allt kommer omkring måste en del av soldaterna ha stått utan bostäder under de kritiska dagar då ersättningen hölls inne som en följd av de deputerades agerande. Deras bojkott innebar en öppen utmaning mot statsmaktens militära intressen.

---

391 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1746-1747 Gc: 19, 547 ff.: 3, 15 okt. 1746.

392 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1746-1747 Gc: 19, bil. 12, 25: 1 aug. 1748, 35: brev 29 jan 1750.

Statsmakten och dess allierade, riksdagsmännen, magistraten och landshövdingen slog emellertid tillbaka. Stobées utslag i augusti 1746 får ses som ett försök att rycka vapnen ur händerna på de deputerade. Med någon fördröjning häktades Drake återigen år 1747 i nära anslutning till åtalet mot Christoffer Springer i Stockholm. Springer var ju den mest kände företrädaren för den farliga principalatsläran som hotade själva grundvalarna för statsmakten. Wengren- Drake-falangen måste nu slå till reträtt. Det mesta pekar på att Wengren och Ekman verkligen drog sig tillbaka från den lokala politiken. I varje fall finner man inte deras namn i politiska sammanhang under 1750-talet. Trots kronans beslutsamhet fanns emellertid vissa tecken på en mjuk hållning hos statsledningen. Kungl. Maj:t och krigskollegiet hade, dock utan att erbjuda någon egentlig lösning, antytt möjligheten av kasertering av garnisonsbefolkningen samt anvisat vissa möjligheter till utökning av antalet inkvarteringskyldiga.³⁹³

Inkvarteringsfrågan förde upp till ytan två diametralt olika uppfattningar om urbanisering. Wengren-Drake-partiet förfäktade en konservativ och traditionalistisk syn. Enligt denna skulle stadens ekonomiska liv präglas av den skråreglerade handeln och skråhantverket utan ansats till förändring och dynamik. Fientligheten mot manufakturerna, kompanihandeln och statsapparaten expansion var påtaglig. Som del av statsapparaten framstod också garnisonsmilitären. Dess rättigheter till bostäder hos borgarna blev ett starkt irritationsmoment och aktiverade också andra kontroversiella frågor. Drakianernas motståndare stod för en ”modernare” uppfattning om stadsutvecklingen, kort sagt allt det som jag inledningsvis framhållit ifråga om begreppet urbanisering: industriell utveckling, kommersiell tillväxt på en allt större marknad, social och ekonomisk differentiering, centralisering, alltsammans alstrat av statens utväxt och förgrening i växelspel med en utvidgning av marknaden. Det låg i sakens natur att denna inriktning av urbaniseringen kom i direkt kollision med de traditionalistiska föreställningarna om städer och städers ekonomi. Det paradoxala med inkvarteringsfrågan var att den så att säga med omvända förtecken aktualiserade denna motsättning. De

393 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1746-1747 Gc: 19, bil. 12, 25: 1 aug. 1748, 35: brev 29 jan 1750; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1749 AI h:18, 12 jan. Wengren avsåg sig sitt burskap som handlande i Göteborg; Fröding 1919, 221 ff.

inkvarteringskyldiga burskapsägande invånarna, å ena sidan, var ytterst angelägna om att dra in också övriga invånare under denna skyldighet. Men samtidigt innebar ju detta att de underkände principen om att de egentliga stadsinvånarna var sådana med burskap, en princip som i andra sammanhang kunde vara fördelaktig för dem. Å andra sidan var deras motståndare också inkonsekventa. Sahlgren och övriga inom "stadspartiet" försökte när det gällde inkvarteringsfrågan att upprätthålla fiktionen att endast de burskapsägande var stadsinvånare i egentlig mening, något som ju var ägnat att samtidigt gynna de "nya" urbaniserande krafterna, manufakturerna, fjärrhandeln o. likn. Motsättningen mellan de båda uppfattningarna om urbaniseringen hade förresten redan uttryckts i besvärsskriften inför 1740 års riksdag, men då inte i direkt anknytning till inkvarteringsfrågan. Hantverkarnas besvär i november 1740 upptog bland mycket annat ett slags deklARATION om de ekonomiska förhållandena i staden. De framhöll att konsumtionen i Göteborg kraftigt ökat framför allt som följd av invandring av både svenska och utländska "fabriksarbetare". Därutöver kom att besättningarna på Ostindiska kompaniets expeditioner, ca. 100 man per fartyg, "måste förses med en otrolig mängd viktualievaror". Den ökade efterfrågan på livsmedel ledde till höjda priser. Ännu en "tärande" grupp var arbetskommandon ur lantregementena (roterade). I staden uppehöll sig också "kvarlevor" – barn och änkor – efter gamla garnisonssoldater, något som ökade konsumtionen av matvaror. Visserligen, medgav besvärsskrivarna, kunde ju den ökade konsumtionen och de stigande priserna betraktas som fördelaktiga för staden. Endast nackdelar hade dock blivit följden av denna utveckling. Den inhemska spannmålsimporten var nästan obefintlig och den från utlandet belagd med så höga avgifter att försäljning på Göteborg knappast kunde te sig lockande. Till råga på allt rådde arbetslöshet bland hantverkare, som tvingats stänga sina verkstäder. Dessutom hade de höga livsmedelspriserna medfört dåligt kosthåll och därigenom smittosamma sjukdomar såsom "röd-soten" (dysenteri, m. a.).³⁹⁴

Att skråhantverkarnas redogörelse var målad i mörka färger och starkt överdriven i sak saknar i sammanhanget betydelse. Vad som är viktigt är den klart urbaniseringsfientliga tendens som den uttrycker.

---

394 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1740 Gc: 16, 23: 3 nov.

Hantverkarnas svartmålning skulle tydligen leda till slutsatsen att invandringen och differentieringen av det ekonomiska livet i staden måste hejdas. Besvärsskrivarna kan faktiskt tillskrivas en medeltida syn på stadens roll i samhället. Staden hade sitt *raison d'être* i reglerad handel och skråbunden hantverksindustri med endast lokala marknadsambitioner.

Inkvarteringen och de nya villkoren för den lokala politiken 1750–1766

För perioden efter 1750 är det svårt att i magistratsprotokollen komma åt de notiser som rör inkvarteringsförhållandena för garnisonen i Göteborg. Skälet är att sakregister till domböckerna saknas för tiden 1751–1788. Visserligen kan man, som vid arbete med domböcker överhuvudtaget, granska böckerna sida för sida i sökandet efter aktuella notiser. Jag har emellertid bedömt ett sådant tillvägagångssätt som alltför tidsödande, med hänsyn till att antalet relevanta notiser trots allt torde vara litet. För tiden 1751–1772 har jag därför valt att utnyttja borgerskapets äldstes protokoll, registratur och andra relevanta serier, där inkvarteringsproblemen dryftas. Det skall sägas att äldste-protokollen avfattats på ungefär samma sätt som magistratsprotokollen. Inte sällan förekommer även att utdrag ur magistratens protokoll bifogats handlingarna. Utöver äldste-protokollen kommer, så som för tiden fram till slutet av 1740-talet, givetvis riksdagshandlingarna med tillhörande besvärssaker väl till användning.

Dessvärre har, som nämnt, förutom Frödings framställning ingen systematisk undersökning gjorts av den lokala politiken för tiden efter Wengren-Drake-partiets åtminstone formella reträtt från de lokala striderna. Det allmänna intrycket av riksdagshandlingarna under 1750 och 1760-talen är emellertid att Wengrens m. fl.:s aggressiva politiska kamp under 1740-talet hade drivit fram deputeradeförsamlingen till en mera stabil politisk position än tidigare. Detta framgår inte minst av att det numera inte var de enskilda skråna som – jämte handels societeten – lade fram förslag till riksdagsbesvär. I stället framträdde borgerskapets äldste vid sidan av

handels societeten som initiatörer till formuleringen av besvären. Ett annat viktigt beslut i samband med riksdagen 1751–1752 var att Stobées utslag från 1746, som innebar ett underkännande av Ribbings resolution från 1732 om den gemensamma medelsförvaltningen, nu sin tur underkändes av statsledningen i juli 1752. Borgerskapet återfick sin tidigare rätt att godkänna utbetalningar ur stadskassan. Ytterligare något som förstärkte intrycket att de lokala organen hade flyttat fram sina positioner, delvis på bekostnad av magistraten, var att handels societeten i riksdagsbesvären 1755–1756 öppet ställde sin egen politiska befogenhet mot magistratens, något som ju förekommit också under Drake-tiden.³⁹⁵

Allt detta kan för den nutida betraktaren förefalla som en seger för Wengren-Drake-partiet. Och på sitt sätt var det det. Borgerskapets äldste och handels societeten hade under 1750-talet blivit organ som man måste räkna med i den lokala politiken. Men tyglarna låg i Sahlgrens händer. Det var han som numera var den ledande i äldsteförsamlingen. Det var han, som trots att han för det mesta inte utslutande var engagerad i skråbunden köpenskap, ändå tycktes ha dominerat i handels societeten.³⁹⁶

Av riksdagshandlingarna för 1750- och 1760-talen kan man emellertid utläsa att Sahlgrens kontroll inte var fullständig. Envist upprepades kraven på en allmän uttaxering av en inkvarteringsavgift i staden med taxa för ersättningen till militären på samma sätt som i Stockholm. Inför riksdagen 1751–1752 tycks kravet ha gällt endast då Göteborg hade ovanligt stor garnisonsbesättning, vilket påstods vara fallet vid den aktuella tidpunkten. Senare tycks kravet ha avsett även ordinarie garnisonsstyrka. En inskränkning av kravet på allmänt deltagande i inkvarteringen förutsattes emellertid: adel och präster undantogs.³⁹⁷

---

395 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752, 1755-1756, 1760, 1765-1766 Ge: 21-24; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752 Gc: 21 148, odat. juli 1752; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1755-1756 Gc: 22, 3: paragraf 9; jfr. not 389 ovan.

396 Fröding 1919, 346 ff.; jfr. Fröding 1911, 44; GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, ineliggande handlingar 1750-1760 Ef: 2, 29 mars 1756: brev från riksdagsmännen Bagge och Sandberg adresserat "Välborne herr direktör samt ädle och högaktade herrar stadsens äldste".

397 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752 Gc: 21, 48-52: 12 sept. 14 okt. 1751; jfr. GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1755-1756 Gc: 22: 2, 25 sept., 3: paragraferna 8, 9.

I besvären 1751–1752 lade man i siffror fram svårigheterna med inhysningen av garnisonsbefolkningen. Antalet frihus påstods uppgå till 187 stycken. Antalet inkvarteringspliktiga invånare med hus skulle ha utgjort 568 medan de inkvarteringskyldiga utan egna hus uppgick till 128. De senare måste alltså mot marknadshyra hyra rum för att ställa till militärens förfogande. De samlade kostnaderna påstods belöpa sig till ca. 30 000 daler silvermynt. Eftersom inkvarteringstolagskassan också i bättre handelskonjunkturer bara hade en likviditet på ca. 5 000 daler silvermynt, måste, menade man, återstående 25 000 daler silvermynt betalas av de 696 inkvarteringskyldiga. Av dessa var emellertid de flesta fattiga. Därför kom utgifterna i realiteten att falla på de ”förmögne”. Som tidigare framhöll man även nu, att optionen måste överföras till borgerskapet, dvs. de inkvarteringskyldiga måste få rätt att själva i första hand lämna kontantersättning till militären. Något som fördyrade utgifterna främst för dem som i brist av egna hus måste hyra rum för garnisonen var de på senare tid stegrade hyrorna. Skälet till hyreshöjningarna var branden år 1746, som reducerat bebyggelsen, men också inflyttningen av bl. a. arbetsfolk tillhörande Ostindiska kompaniet. Vidare sades kompaniets arbetare äga hus i staden men ändå inte delta i inkvarteringen.³⁹⁸

Här refererade punkter i besvärsakten tycks de lokala organen och riksdagsmännen Tanggren, Bagge och Grahl ha varit ense om. De tre fullmäktige hade till och med lagt in ett särskilt memorial i inkvarteringsfrågan, för att understryka problemets betydelse. Det står dock samtidigt klart att det var de någorlunda välbeställda burskapsägandes intressen som sköts i förgrunden. Detta framgår främst av det upprepade kravet på option. Möjligheten att i stället för rum betala en inkvarteringsavgift var en möjlighet som ju bara invånare i besittning av kontanta medel kunde utnyttja. Bland de 696 inkvarteringskyldiga i staden omkring 1750 fanns utan tvivel invånare som hade rum att erbjuda men som knappast kunde komma ut med reda pengar. Detta hade ju visat sig redan i samband med riksdagsbesvären under 1730-talet.³⁹⁹

398 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752 Gc: 21, 48-52: 12 sept. 1751, bifogad: förteckning över ”hus och tomter”.

399 Jfr. GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc:15, 291 ff.: 31 aug. 1738 samt GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1743 AI h:14, 7 dec.

I 1751–1752 års besvärsakt framlades i frågan om garnisonens bostäder en del nya synpunkter som ytterligare markerade klassintressena. Dels framfördes önskemålet att garnisoner måtte kaserneras, dels uppgav man att de burskapsägande i ökande utsträckning avvecklade sina burskap och lämnade staden under hänvisning till att de drog ett alltför tungt lass ifråga om inkvarteringen. Önskemålet om kasertering var något som inte alla stadsinvånare kunde ställa sig bakom. En kasern skulle ju nämligen beröva flera av dem en inte oväsentlig inkomstkälla, en försörjningsmöjlighet som betonats redan under Drake-tiden. Konsekvensen skulle bli att det system som i praktiken innebar att de rikare stadsinvånarna betalade de fattigare för att de senare bokstavligen skulle ta hand om inhysningen av garnisonsbefolkningen, skulle bringas att upphöra. Sett från garnisonsledningens horisont skulle kasertering från militär synpunkt ha varit att föredra framför inhysning i borgarhusen. Den militära disciplinen skulle otvivelaktigt befrämjas härigenom. Men, som jag tidigare framhållit, det fanns minst två statsfinansiella skäl att behålla den gamla ordningen. Dels var en kasern en kostnadsfråga såvida staten skulle bidra till en sådan, dels förde en kasertering av garnisonsfolket med sig en disciplinering som visserligen var militärt fördelaktig, men som samtidigt kraftigt reducerade möjligheterna för den enskilde soldaten och hans familj att på ett socialt men framför allt ekonomiskt naturligt sätt integreras i staden och dess befolkning. Det var förordningarnas uttryck ”lediga stunder” som skapade förutsättningen för garnisonsbefolkningens överlevnad.⁴⁰⁰

De lokalpolitiska striderna under 1740-talet uppvisade en vertikal politisk mobilisering. Ett klientsystem avtecknade sig på ömse sidor. Med riksdagarna under 1750- och 1760-talen framträdde den sociala kontrasten till det politiska mönstret. De olika intressena i samband med inkvarteringen formerade sig i stället horisontellt, längs klasslinjer. I toppen fanns de som genom privilegier var helt befriade liksom de som kunde lösa sig med kontanter från obehaget att behöva ha soldatbefolkningen inpå sig. I botten återfinns man å

---

400 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752 Gc: 21, 48-52: paragraf 2, 14 okt.; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1733 AI h:15, 1 aug., paragraf 4. Då fästningskommissionen 1733 föreslagit en kasern hade borgerskapet avböjt, bl. a. under hänvisning till att de fattiga stadsinvånarna för att livnära sig bedrev uthyrning av rum till garnisonsbefolkningen.

andra sidan dem som bara hade rum att erbjuda men knappast kon-
tanter liksom dem som varken hade det ena eller det andra men som
gärna tog emot garnisonsfolk för att tjäna en styver.⁴⁰¹

Ännu en ny synpunkt 1751–1752, vilken för övrigt upprepades
de följande riksdagsåren, var att man nu krävde att ett svenskt rege-
mente på ca. 1 000 man permanent skulle förläggas i staden. Detta
var ju raka motsatsen till vad man i riksdagsbesvären framhållit
under 1730-talet, då det ju hette att regementet alltför mycket hade
”inrotat sig” på platsen. Förklaringen till denna omsvängning kan
sökas dels i önskemålet om en kasern, dels i att utländska soldater ur
bl. a. Spens bataljon ansågs störa ordningen genom stölder o. dyl.⁴⁰²

Fram till riksdagen 1765–1766 och regimskiftet det senare året,
återkom borgerskapets uppfattning om problemet i varierande
formuleringar. Turerna kring frågan om en kasern blev många och
skälet till detta är inte svårt att skönja. Statsledningens otålighet i
Göteborgs kasernfråga var inte att ta miste på. Redan fästningskom-
missionen 1733 hade fört saken på tal med borgerskapet, som den
gången dock visat sig negativt till en kasern. Enligt riksdagsrelation-
en 1760 hade i Stockholm både krigskollegiet, defensionsdeputa-
tionen och andra centrala organ som svar på borgerskapets begäran
om ”baraquer” – kaserner – framhållit att ”när staden Göteborg
skulle med *allvar* (min kurs) vilja vidtaga en så god inrättning” dvs.
kasern, så kunde man räkna med ”all möjlig villfarighet, biträde och
understöd.---”. Kungl. Maj:t förväntade sig också ett ”project” från
borgerskapets äldste i saken. Men på centralt håll rådde det inga
tvivel om vilka som skulle betala kasernen. Det var de inkvarterings-
skyldiga i Göteborg.⁴⁰³

I riksdagsbesvären 1751–1766 återkom Göteborgs borgerskap
till förhållandet att vissa hantverksskrån i staden, särskilt hatt- och
skomakarna, hade förbigåtts vid kronobeställningar av s. k. mindre
munderingspersedlar. Sådana leveranser hade hamnat i andra städer.

401 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752 Gc: 21, 48-52: paragraf 2, 14 okt; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1733 AIh:15, 1 aug, paragraf 4.

402 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752 Gc: 21, 48-52: 12 sept. paragraf 2; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1755-1756 Gc: 22, 2: 25 sept.; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1760 Gc: 23, 117: odat., feb. 1762.

403 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1733 AI h:5, 1 aug.; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1760 Gc: 23.

Det i det här sammanhanget viktiga var att de satte denna underlåtenhet i samband med inkvarteringsplikten. De klagande hävdade att när de tog på sig att inkvartera garnisonen var det inte mer än skäligt att garnisonsledningen också placerade sina beställningar hos dem.⁴⁰⁴

Det mesta talar för att den till hattregimen vänligt inställde Sahlgren och kretsen kring honom efter 1750 hade viss kontroll över de lokala organen i Göteborg. Magistraten hade upphört att spela någon självständig politisk roll. Samtidigt visar riksdagshandlingarna att skråintressena och de traditionella ekonomiska intressena, som ju under 1740-talet hade mobiliserats i "landsbygdspartiet" under Wengren och Drake, alltjämt gjorde sin röst hörd. Motståndet mot Ostindiska kompaniet och den växande statsapparaten var fortfarande orubbligt. Sahlgren och hattregimens bundsförvanter i staden kunde egentligen inte göra mycket åt detta. De tvingades ta hänsyn till "traditionalisterna" och deras negativa inställning till de "nya" krafter som sökte urbanisera deras Göteborg. På en punkt arbetade emellertid traditionalisterna på sin egen undergång. Deras krav på att alla skulle delta i inkvarteringen innebar ju nämligen noga taget att de principiellt underkände burskapsbegreppet och skråsystemet som fundament för samhället.⁴⁰⁵

Inkvarteringsfrågan efter 1766

Efter den 13 november 1766 blev inkvarteringen av garnisonen i Göteborg en ren skattefråga. Varje borgare och husägare taxerades för en avgift och militären fick kontantersättning centralt ur en inkvarteringskassa. Detta innebar att såväl befäl som manskap på egen hand måste söka sig bostad var som helst i staden. Möjligheterna att förlägga garnisonen på militärt vis, jämnt fördelad i staden, försvann. När det gällde manskapet permanentades således den gamla klassbetonade segregeringen av soldatbefolkningen. Med

---

404 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1731-1766, Gc: 12; 8 feb.; Gc: 15, 213 p 14; Gc: 21, 48-52:12 sept p 4; Gc: 22, 2: paragraf 10; Gc: 23, 3: 20 okt. paragraf 4.

405 Jfr. Boberg 1971, 16-26 samt Boëthius 1943, 8 ff., 14; Fällström 1982, flerstades.

största säkerhet accentuerades den prägel av soldatghetto i fjärde och femte kvarteren, som kan konstateras strax före omläggningen i november 1766. Trots försök att höja kontantersättningen kom denna uppenbarligen att släpa efter marknadens hyreshöjningar med följderna för soldatbefolkningens möjligheter att få tag på tillräckligt stora och drägliga husrum.⁴⁰⁶

Strax före kungörelsen av förordningen år 1766 hade en kasern för garnisonen byggts strax innanför fästningsverken i femte kvarteret. Därmed hade man också tagit ett steg i riktning mot militär segregering av soldatbefolkningen. Kasernen var emellertid liten. Den rymde bara ett hundratal personer. Den stora merparten av garnisonsbefolkningen kom även i fortsättningen att bo ute i staden.⁴⁰⁷

*

Den uppsplitade inkvarteringsfrågan i Göteborg under frihetstiden kan ses i det perspektiv av motsättning som jag tecknat tidigare. Garnisonen utgjorde del av det komplex av krafter som gjorde anspråk på att driva en statligt understödd urbanisering. Den ingick som del av statsapparaten. Ett tag under 1740-talet kunde dock de traditionalistiska intressena gripa den politiska makten i staden och därmed också utmana de statliga intressena. Traditionalisterna i Göteborg betraktade inte urbaniseringen som en dynamisk process. För dem tycktes staden och borgarnas antal framstå som en gång för alla given storhet.

Soldaterna på den lokala arbetsmarknaden

Det ekonomiska liv som rymdes inom det gamla skråväsendet var baserat på könsrollsbundna insatser i produktion respektive reproduktion inom familjen. I hantverksfamiljernas hushåll ingick även

406 GLA. Göteborgs inkvarteringskommission, protokoll 1767-1790 A:1, 25 juni, 6, 16 juli, 13 aug. 1767.

407 GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, protokoll 1752-1768 AI: 2, 11, 18, 25 apr., 5 juli 1763, 14 nov. 1765, 23 jan 1766; GLA. Borgerskapets äldste i Gbg, koncept 1761-1768 B:2, 7 feb. 1763, 16 dec. 1765, 25 feb. 1766 (kontrakt). Kasernen var belägen i nuvarande västra Nordstaden i närheten av Kronhuset.

anställda gesäller och ibland också lärlingar. Dessa anställda ansågs böra vara integrerade i hantverksfamiljen, de åt och sov där på sin husbondes bekostnad. Kort sagt, de föll under det som jag inledningsvis kallat årstjänstprincipen. Typiskt för de flesta skråhantverk var den låga graden av arbetsdelning. Varje arbetare för sig framställde den aktuella varan från moment till moment. Producenten såg produkten växa fram under sina egna händer. I början av 1700-talet hade i Sverige detta system börjat luckras upp. De handlande, som också ursprungligen tillhörde denna skråbetonade ekonomiska sfär, hade i en del fall genom köp- och småningom förlagssystemet bundit hantverksmästare till sig som lönearbetare. Vissa skråmästares självständighet gick om intet, deras lilla marknad förlorade sin betydelse. I stället trädde köpmannen och de riktigt stora marknader som inte kände några gränser. Vid mitten av 1700-talet kan man vidare iaktta att många gesäller inom skråna bildade egen familj och inte längre kom att bo kvar i sin husbondes hushåll. En av orsakerna till att de bildade familj torde ha varit att de inte räknade med att som mästare kunna få upprätta egen verkstad. *Numerus clausus*-principen, skrånas strävan att hålla fast vid ett fixerat antal mästare inom varje yrke, utestängde ett stigande antal gesäller från karriär. Slutligen en förändringsfaktor som i varje fall under den långa hattepoken framstod som ett påtagligt hot mot skråproduktionen: ett ökat antal producenter – frimästare och soldater – utanför skråämbetena lyckades, i skydd av lagen eller ej, etablera sig. Det är inte nödvändigt att här gå närmare in på dessa förhållanden eftersom jag redan i ett föregående avsnitt refererat Söderlunds redogörelse på denna punkt. Det skall dock sägas – trots bristen på exakta uppgifter – att soldathantverket torde ha varit ett jämförelsevis starkt hot mot skråna. Under alla förhållanden var det just soldathantverket som borgarståndet i sina besvär ställde i centrum. Icke-militära frimästares företagande placerades mera sällan i förgrunden i dessa akter.⁴⁰⁸

Den stora utmaningen och det stora hotet mot den skråekonomiska sfären hade varit och kom även under frihetstiden att bli handelskapitalet. Denna faktor kom som vi väl vet också att ges ett hundraprocentigt stöd av statsledningen, i synnerhet under perioden 1738–1765. Jag har inledningsvis sökt fixera de övergripande

---

408 Kriedte 1977, 16 ff., 36-39, 58f, 194 ff., 202-210; Söderlund 1943, 293 ff.

krafterna i den förindustriella urbaniseringen: marknadsbildningen/ /marknadsutvidgningen samt statsmaktens tillväxt. I hattarnas Sverige förenades dessa krafter i en allians riktad emot den gamla skråpräglade och statiska konceptionen av stadsbegreppet.⁴⁰⁹

Manufakturerna var i flera avseenden skråproduktionens motsats. En manufaktur, en ”fabrik”, var i åtskilliga fall helt beroende av en förläggare i besittning av rörligt kapital i form av pengar och råmaterial för framställningen, förlag enligt tidens språkbruk. Steget från köpsystem till förlag innebar visserligen en orientering mot produktionen som sådan men i grund och botten intresserade sig förläggaren-köpmannen inte för själva produktionsprocessen. För honom var det utnyttjandet av prisers och löners olika nivåer på skilda marknader som gav vinsten. Ytterligare en omständighet som belyser manufakturernas motsatsställning till skråna var den ibland förvånande höga graden av arbetsdelning, såväl i centraliserad som decentraliserad produktion. Det var främst detta som skapade arbetstillfällena för den okvalificerade massan av arbetare på landet och i staden. Ökad arbetsdelning hörde inte hemma i den skråekonomiska sfären. I stället kan man där iaktta det som Kriedte kallat *Berufsteilung*, dvs. yrkesdelning, något som innebar ett slags avknoppning från de ursprungliga yrkena. Helt nya yrken uppstod.⁴¹⁰

Jag skall i det följande granska statsledningens jämte den värvade krigsmaktens roll, dels som subversiv kraft gentemot skråna, dels som förstärkare av det manufakturindustriella komplexet på den lokala arbetsmarknaden, som offensivt och defensivt vapen i det gamla utnötningskriget mot skråekonomin och som ett led i en fortgående urbanisering.

Hotet mot de gamla mönstren – soldater som ”fria” hantverkare, grovarbetare och småhandlare

Av garnisonsregementets i Göteborg generalmönstringsrullor för frihetstiden framgår att andelen värvade med angivelser för färdighet i något hantverk befann sig i tillväxt. Detta står klart också sedan

409 Kriedte 1977, 57ff.; Kriedte 1980, 94 ff.; se sid. 35-36

410 Kriedte 1980, 16-27, 165 ff.

man räknat bort den nyvärvade utländska andelen, som ju rekryterades från områden med en annan urbaniseringsgrad och med andra hantverkstraditioner. Däremot är det praktiskt taget omöjligt att urskilja den del av soldathantverkarna som kunde föras till manufakturarbetarnas led.⁴¹¹ Skälet är att det överhuvudtaget var svårt att dra en skarp skiljelinje mellan skrå- och manufakturhantverk. En linnevävare kunde exempelvis höra till Hülphers ”fabrik” i Göteborg men kunde också tillhöra själva linnevävarskräet i staden. I stort har denna otydlighet ingen avgörande betydelse i sammanhanget eftersom hantverkskunskap, var den än praktiserades, ändå alltid öppnade en försörjningsmöjlighet för soldaten på den arbetsmarknad och under de villkor som rådde i lokalsamhället.⁴¹²

Man får ha i minnet då man konstaterar den växande andelen soldathantverkare under epoken, att denna endast anger en potential. En rad obekanta faktorer hindrar oss från att dra säkra slutsatser om soldaternas faktiska hantverksutövande i staden. Angivelsen i rullan behöver inte ha inneburit formell utbildning i det aktuella hantverket före värvningen. Noteringen kan grunda sig på soldatens egen bedömning av sin förmåga. Och sist men inte minst, en soldat med hantverkskunskaper i exempelvis skomakeri behöver inte nödvändigtvis ha utövat yrket såsom soldat, fastän det givetvis är troligt. Mot bakgrund av kompanichefernas permitteringsstillstånd – förmånen att för egen del behålla 20 permitterades löner – är det ändå rimligt att tänka sig att det utövades press på soldaterna att som permitterter utöva ett hantverk. Det rimliga är därför att de som påstod sig ha hantverkskunskaper också i sin militära tillvaro i de flesta fall drog nytta av sådana på arbetsmarknaden.⁴¹³

Som jag redan framhållit inledningsvis medförde hantverksrättigheterna för soldaterna en enda inskränkning: soldathantverkarna fick inte upprätta verkstäder med flera samverkande soldater eller ha anställda. I övrigt fanns inga hinder. Man kan tycka att detta ändå skulle ha reducerat soldaternas konkurrensförmåga avsevärt. En

---

411 se Diagram 3, sid. 184; KrA. Göteborgs garnisonsregemente, generalmönstringsrullor 1726-1769 mikrofilm WA 1466-WA 1471.

412 Se yrkesangivelser i KrA. Göteborgs garnisonsregemente, generalmönstringsrullor 1763, 1769 WA 1470- WA 1471 mikrofilm.

413 Rörande den faktiska bakgrunden till yrkesangivelserna se KrA. Personne 1965; Göteborgs garnisonsregemente, (175) inkomna handlingar: kungl. brev 1723-1740 E II, 9 juni 1726.

rimlig bedömning är dock att den samlade effekten av soldathantverket torde ha blivit kännbar för skråmästarna. För det första är det viktigt att påpeka ett förhållande som inte direkt framgår av diagram 3, sid 183. Utöver andelstillväxten i den samlade kontingenten rekryterade för varje femårsperiod, måste man också räkna med att det ackumulerade antalet, aktiva såväl som avskedade soldathantverkare, raskt stigit och i förhållande till det tämligen fasta antalet skråmästare blivit en påtaglig konkurrensfaktor. För det andra påtalade skråämbetena både lokalt och vid riksdagarna att militären berövade dem deras anställda. Gesäller och lärlingar lämnade sina mästare och tog värvning vid garnisonsregementena. En näraliggande tanke är att dessa anklagelser bör ses som rena överdrifter av skråämbetena i deras egentligen desperata kamp mot ett påträngande kommersiellt och fritt ekonomiskt system. Det finns emellertid minst två omständigheter som talar emot förekomsten av överdrifter av det slaget. Det fanns ju faktiskt ett kraftigt incitament för de skråanställda att lämna sina mästare. De kunde som soldathantverkare bli oberoende yrkesutövare på ett helt annat sätt än inom skråna. På längre sikt var dessutom framtiden för en gesäll inte särskilt ljus, såvida han inte hade en far som var mästare. Det är därför rimligt att anta att den växande andelen soldathantverkare i rullmaterialet delvis kan vara ett uttryck för denna tendens.⁴¹⁴

I det enskilda fallet kunde de skråanställdas övergång till soldatyrket te sig skäligen trivial och på sin höjd ge upphov till en notis i protokollen. I ballongperspektivet hade den en annan storleksordning. Det var fråga om en inre upplösning av traditionella skråkonturerna och ett avflöde av arbetskraft till den fria ekonomiska sektorn. Den värvade krigsmaktens ekonomiska och rättsliga villkor åstadkom en ofrånkomlig effekt på det övriga samhället. *Pull-* och *push-*faktorer samverkade i riktning mot en nedbrytning av den skråekonomiska sfären.

Den kvalitativa aspekten av motsättningen mellan traditionalism och kommersialism kommer till uttryck i de göteborgska riksdagshandlingar jag delvis bearbetat i ett föregående avsnitt. Betecknande nog togs frågan om soldathantverket upp inför riksdagen 1738–1739, då Drake-partiet börjat mobiliseras. Det var hattmakarna och

414 Se ovan sid. 183; rörande soldathantverkarnas konkurrensförmåga se Söderlund 1943, 293 ff.

skomakarna som i skarpa formuleringar vände sig mot ”missbruket”. De förra hävdade att regementets långvariga vistelse i staden – 18 à 19 år – hade medfört att en stor del av garnisonen

...fått tillfälle att sätta sig bofasta ned samt således borgerskapet till mycken förfång idka allehanda slags borgerlig näring, så att på slutet många borgare synas bliva nödsakade att försälja sina hus och gårdar till soldater eller underofficerare som tillförne varit deras gäster och inkvarteringar.

Skomakarna uttryckte sig mera explicit och anhöll

...det de härvarande soldater av garnisonen som brukat nytt arbete att förfärdiga måge sådant bliva förment helst de ej allena beställt arbete förfärdiga utan och ämbetet till last förarbete skor och stövlar och dem utskicka i staden att försälja, vilket allt strider emot Kungl. Maj:ts nådige förordningar...⁴¹⁵

Även handels societeten biträdde skråna och framhöll att garnisonsregementet borde bytas ut mot ett annat eftersom soldater gjorde intrång både i handel och hantverk.⁴¹⁶

Klagomålen över soldathantverkarna fortsatte i riksdagshandlingarna under hela 1740-talet, men tycks helt ha fallit bort ur besvärslistan från och med riksdagen 1751–1752, vilket ju inte bör förvåna. Det var ju som vi sett, under 1740-talet som det politiska läget var som mest spänt i staden. Det var också under dessa år som skråekonomin och de med den allierade intressena fick ett genombrott på det lokala planet. Att skrånas belägenhet särskilt fördes fram var alltså ingen tillfällighet. Av det föregående har också framgått att skråföreträdarna överhuvudtaget var särskilt aggressiva i detta skede.⁴¹⁷

De två hattvänliga riksdagsmännen från Göteborg 1742–1743 hade fått finna sig i att överlämna en besvärssakt som skarpt fokuserade på soldathantverket. Soldater gjorde intrång. Vidare hette det:

---

415 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc: 15, 18, 20 apr. 1738.

416 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc: 15, 406 ff.: 25 apr. 1738.

417 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1740 Gc: 16, 23 ff.; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1742-1743 Gc: 17-18, 14 feb. 1744 paragraf 22 (riksdagsrelation); GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1746-1747 Gc: 19, 576: 15 okt.; jfr. GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752 Gc: 21, se exempelvis 48-52.

Så väl avskedade som de vilka sig friköpt och på varjehanda sätt hantverkarna prejudicera (hindra, m.a.) av vederbörande måtte anbefallas sig utur staden att förfoga eller och att de som av dem ännu kunna vara i stånd att tjäna kronan måtte istället för fattiga och av sig komme borgare uttagas till stadsbåtsmän...⁴¹⁸

Också till den följande riksdagen 1746–1747 lyckades göteborgshantverkarna ge uttryck för sitt missnöje med det fria soldathantverket. Bl. a. garnisonssoldater missbrukade sina hantverksrättigheter, framhölls det. Soldaterna tycktes ibland ha permission i flera år, ”ibland hela livet”, framhöll skråna i brev till riksdagsmännen. Liknande formuleringar fanns också i själva besvärshandlingarna, i vilka man också pekade på faktorer bakom ”missbruket”. Kompanicheferna permitterade ett visst antal, uppgav skråna, särskilt dem som kunde ett hantverk. Sedan praktiserade de sitt hantverk ”år ut och år in till hinder för ämbetena...” ”Överheten”, hette det vidare, gav för det mesta militären rätt vid bedömningen av vad som i bestämmelserna kallades ”fristunder”. Skråna krävde nu en inskränkning av detta begrepp så att det bara skulle betyda kortare ledighet i samband med ”vakt och vård” i garnisonen.⁴¹⁹

Av förklarliga skäl förekommer i besvären överdrivna formuleringar, eftersom dessa ju är att betrakta som partsinlagor i en för skråna livsavgörande kamp. Och det finns heller ingen möjlighet att i andra källor hitta pålitliga korrektiv. Uppgifterna om att en del soldathantverkare ”hela sitt liv”, ”år ut och år in” osv., utövade sitt hantverk är möjligen inte bokstavligen sanna. Men det är uppenbart att det mycket väl kan ha funnits soldater som ”friköpt sig” från vakttjänstgöring, med hänsyn till att de kunnat förtjäna avsevärt mer pengar genom sitt hantverk. Frekvensen av sådana fall är sannolikt omöjligt att exakt ange. Men mot bakgrund av vad jag pekat på i det föregående fanns ett flertal olika incitament för soldathantverk överhuvudtaget, däribland möjligheten för bl. a. gesäller att kunna bli ”frimästare”, kompanichefernas permitteringstillstånd och pekuniära fördelar därav, samt inte minst statens markanta behov av att

418 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1742-1743 Gc: 17-18, 14 feb. 1744 cit. pagina 22.

419 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1746-1747 Gc: 19, 11 sept. 1746, 576: 15 okt. 1746.

kompensera soldaterna för deras låga löner och ekonomiskt integrera dem i det civila samhället.⁴²⁰

Skråna påstod att ”överheten” för det mesta gav soldaterna rätt. Dessvärre är det inte möjligt att på grundval av rättsprotokollen pröva dessa uppgifter. Dels finns inte i alla ärenden utslag, dels har det inte inom ramen för denna undersökning varit möjligt att granska hela materialet. Rådhusrättens handlingar för åren 1751–1772 samt kämnärsrättens protokoll har jag inte annat än sporadiskt kunnat söka igenom eftersom tjänliga register saknas. De fall av intresse som jag i det följande ändå skall beröra har jag för tiden 1728–1750 kunnat komma åt via den s. k. kontrollbok – kronologiskt sakregister – som i vår egen tid ställts samman och som upptar magistratens politiemål under dessa år. I något fall har jag också valt att dra fram notiser ur krigsrättens protokoll.⁴²¹

Magistratsprotokollen innehåller en brokig samling mål rörande soldaternas lönearbete. Det kan därför vara lämpligt att till en början se på de fall som berörde de traditionella skråna och först därefter komma in på de yrken som egentligen stod utanför skråna i vedertagen mening, grovarbeten av olika slag, småhandel o. likn.

På sommaren 1733 inkom till magistraten klagomål från sadelmakarämbetet över intrång från soldater och på hösten följande år kom besvär från skomakarämbetet om samma sak. I det förra fallet ingrep regementschefen Zander och tillbakavisade sadelmakarnas påstående. De två soldater det gällde hade enligt Zander inte det ringaste gått sadelmakarämbetet för när. Den ene av dem gjorde visserligen remarbeten men för en ytterst begränsad kundkrets, liksom den andre som även sålde lädervaror på landet. I fallet rörande soldaters skomakeri påstods att soldaterna drev verkstäder ”i rum, varest de skola vara fria och ingen dem skola kunna tilltala”. Med detta menades uppenbarligen att ingen kunde ta soldaterna på bar gärning. Magistraten svarade skomakarna att landshövdingen redan i november 1730 i brev hade uppmanat garnisonsofficerarna att förbjuda sina soldater att hålla verkstäder. Vid detta tillfälle hade också uppgetts att soldaterna ”utbjöd” sina alster både i och utanför

---

420 Se noterna 412 och 413 samt ovan sid. 183, 251 ff.

421 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat., kontrollbok: politieprotokoll 1728-1750. De samtida register och diarier som för spridda år finns för tiden efter 1750 har inte varit tjänliga för mitt syfte.

staden. Ytterligare fall av intrång påstods ha ägt rum vid en anmälan från tunnbindarämbetet, målarämbetet och skorstensfejarämbetet. Det sistnämnda klagade för övrigt över att en ”gosse” som förut hade varit anställd inom skräet numera hade tagit värvning vid garnisonsregementet och ”gick omkring” och sotade eldstäder i staden, således ett exempel på den tidigare nämnda övergången från skrå till frimästerskap.⁴²²

Ett vanligt yrke bland soldaterna i göteborgsgarnisonen var murning. Ett påstått intrång anmäldes till magistraten i augusti 1732. Då ärendet behandlades senare samma år kom det fram att det fanns en uppgörelse mellan kommandanten och murmästarämbetet om att soldaterna skulle ta anställning hos mästarna. Orsaken till anmälan var således att soldaterna skulle ha brutit denna överenskommelse. Uppgörelsen hade med all säkerhet sin grund i det förbud som magistraten för eldfarans skulle ha utfärdat 1731 mot soldatmurare. I brev medgav regementschefen uppgörelsen med murmästarna men framhöll samtidigt att soldater som anställdes skulle ha den rätta gesällönen. Enligt ämbetet däremot var en anställd soldat berättigad till ”rätt arbetslön”, inte mer. Zander avslutade sitt brev med hot om att regementet skulle återgå till den rättighet som tillkom soldaterna att utöva hantverk om inte lönerna hölls på rätt nivå. För övrigt hade en soldat i regementet lön att fordra av murmästarämbetet, tillfogade regementschefen. Också andra exempel på soldaternas anställning som murare förekommer. Men därutöver finns också fall som visar på att garnisonen inte frånträtt soldaternas rättigheter att utöva detta hantverk också som egna företagare. I september 1738 kom till magistraten en anmälan från brandmästare Apelberg om att soldaten Anders Rothmark hade murat spis och bakugn hos båtkarlen (hemförare- eller strömbåtgillet) Håkan Gunnarsson och hos pottmakarmästaren Boensch. Hos Gunnarsson hade Rothmark murat en enkel eldstad som inte gärna kunde vålla brand, hävdade denne. Boensch påstod sig själv ha färdighet i murarhantverket och kunde därför vitsorda arbetet. Det visade sig vidare att Rothmark

422 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1733 Alh: 5, 26 juni; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1734 Alh: 6, 5 nov.; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, ankomna brev 1733 E1c: 42, 16 aug.; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1738 Al h:9, 25 apr; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1743-1744 Al h: 14, 17 apr. 1744; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1749 Al h: 18, 11 feb.

före sin soldattjänst varit murgesäll och alltså hade yrkesutbildning. Magistraten anbefallde emellertid inspektion av Rothmarks arbete hos Gunnarsson, men hade inget i övrigt att invända.⁴²³

Man kan alltså här se att själva faktum att Rothmark i egenskap av soldat utövade murhantverket inte sattes ifråga – under förutsättning att hans arbetsresultat inte vållade eldfara. Det skall också noteras även här att Rothmark gått över från skråarbete till den fria sektorn. Ett liknande fall finner man på våren 1741, då soldaten Pehr Dahl anmäldes av murmästarämbetet för intrång. Dahl frantogs inte sitt hantverk men ”hans” spisar och ugnar blev föremål för besiktning.⁴²⁴

De soldathantverk jag hittills berört kan alla sägas falla inom de traditionella skråhantverkens ram. Möjligen var det endast sådana hantverk som egentligen avsågs i Kungl. Maj:ts resolutioner m.m. om soldaternas hantverksrättigheter. Magistratsprotokollen och krigsrättshandlingarna ger emellertid en klar antydan om att soldaterna själva uppfattade sina rättigheter som generella, dvs. som att de också hade tillstånd att arbeta såväl i de yrken som sorterade direkt under magistraten i ett slags pseudo-skrån såsom järndragare, mätare o. likn. som i helt fria yrken. Gemensamt för alla dessa var att de inte krävde utbildning och att de inte innebar framställning av varor.

På sommaren 1732 inlämnades besvär från packhuskarlarna till magistraten om att soldater tog arbete som packhusarbetare och lastade bl. a. vin och brännvin. Magistraten lovade ta saken under övervägande. Vidare klagade samtliga mätare över att soldater anlätades vid mätning av inkommande spannmål. Förbud skulle utfärdas, lovade magistraten.⁴²⁵

I krigsrättens protokoll finns ytterligare ett par fall av liknande grovarbete. Det skall för övrigt noteras att i detta material belyses de aktuella förhållandena från den andra partens synvinkel och uppgif-

---

423 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1732 Alh:4, 25 aug., 26 sept.; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, ankomna brev 1732 EI c: 41, 31 aug.; GLA.

Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1735-1736 AI h: 7, 27 juni, 8 juli 1735; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1738 AI h: 9, 5-6 sept.

424 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1741 Alh:12, 21 apr.

425 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1732 Alh:4, 11 juli.

terna om soldaternas extraarbeten framträder i dessa texter mer som sidoinformation än vad som är fallet i magistratsprotokollen.

I september 1733 anmäldes till regementet ett dödsfall bland soldaterna. Det var soldaten Christopher Ekegelle som avlidit. Han hade, sades det, lämnat sitt kvarter tidigt på morgonen ”för att efter vanligheten arbeta med järnbärande på stadsvågen”. I ett ärende rörande brutet äktenskapslöfte framkom att soldaten Peter Rosengren skulle ha arbetat som arbetskarl hos hattmakare Kiempers i staden – ”arbetar när han är fri”. I ett stöldmål 1766 visade det sig att en av de inblandade, soldaten Erik Norberg, arbetat med transportarbete. Han och en kamrat påstods ha stulit ett segel vid vallgraven utanför Karlsporten (vette mot nuvarande Järntorget) då de ombesörjt en båttransport av bräder i vallgraven för en köpman i staden. Utöver dessa fall kan noteras det som Fröding omnämner i sin skildring av Handelssocieteten i Göteborg; omkring 1759 uppgavs i societetens protokoll att ”hessensteinare” dvs soldater ur garnisonen, arbetade med säckbärning för de handlande.⁴²⁶

Jag har i ett föregående kapitel uppehållit mig vid soldatbefolkningens småhandel ute i göteborgsregionen. Det hela rörde sig om ett slags ambulerande försäljning av mindre varor. I här aktuellt material förekommer också uppgifter om soldaters handel, fastän inom eller nära staden och med varor som livsmedel, kläder o. dyl. Generellt kan sägas att i krigsrättsprotokollen finns åtskilliga fall av garnisonsinvånarens olaga handel både inom och utanför staden, i en del fall sannolikt med stöldgods. Jag behöver här inte gå närmare in på de enskilda fallen eftersom de i stort sett är likartade. De artiklar det handlade om var skinn, tobaksblad, husgeråd, enstaka klädesplagg, linnetyger o. likn.⁴²⁷ I magistratsprotokollen framträder ett slags affärsrörelse som särskilt frekvent bland soldatbefolkningen, nämligen krögeri med öl, brännvin och vin. Vid en rad tillfällen drogs garnisonsfolkets öl- och brännvinsförsäljning upp av de berörda krö-

426 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente, 1733 vol. 96 mikrofiche 93-94, KrA: 6 sept; Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente, 1761 vol. 481 mikrofiche, 28 juli; KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente, 1766 vol. 214 mikrofiche, 28 nov; Fröding 1911, 53.

427 KrA. Domböcker och krigsrättsacta: Göteborgs garnisonsregemente, 1732 vol. 106, mikrofiche, 31 mars, 29 apr, 27 juni; 1734 vol. 213 mikrofiche, 10-17, 19-21: 27 feb, 17-18, 22-28: 8 mars; 1763 vol. 37 mikrofiche, KrA, 8, 18 mars, 6 okt, 15 dec; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1737 AIH:8, 17 nov.

garna och bryggarna, bl. a. av Anders Drake. Det framhölls att särskilt garnisonen, men även andra ”stater”, konkurrerade med dem utan att erlägga avgift. Då magistraten begärde namnlista över dem som bedrev olagligt krögeri påstod krögarna att saken var allmänt bekant. Dessutom skulle soldaterna, om de angavs, ”överfalla” dem med ”hugg och slag”, något som accis- och tullbetjäningen påstods kunna vittna om. Krögarna ville därför avsäga sig sina näringar och ville heller inte bilda något krögargille som magistraten och landshövdingen hade anbefallt.⁴²⁸

Även klagomål över intrång i hökerinäringen nådde magistraten. Också här var Anders Drake en av de ledande bland supplikanterna.⁴²⁹

Drake m. fl. angrep också en annan handel bland soldaterna: tobaksförsäljning. Här påstod magistraten sig ha förbjudit sådan hantering, men måste ändå tillstå att man inte kunde förbjuda tobaksfabrikörerna som hörde hemma under manufakturprivilegierna, att skicka ut ”vissa personer” att sälja tobak.⁴³⁰

Man kan utgå ifrån att det för skråna och andra berörda yrken kanske mest störande och irriterande med soldatarbetet och soldaternas affärsrörelser var dessas möjligheter att hålla lägre och ibland högre arbetslöner och varupriser än de som skråna själva fastställt eller som på annat sätt fixerats. Exempel på vad som numera kallas löneglidning är inte vanliga i det material jag undersökt, men det finns ett par fall. I det ena hade två avskedade soldater sysslat med snickeri bestående i insättning av fönsterbågar. Vid närmare förhör med de inblandade befanns att kunden, en jaktlöjtnant Liedner, hade anlitat de båda avdankade därför att de höll lägre priser än snickarämbetet i staden. Också i det exempel från Fröding jag refererat tidigare om ”hessensteinarnas” säckbärning, framkom att soldaterna i ett för dem fördelaktigt läge hade sökt höja arbetslönerna.⁴³¹

Det hantverk, grovarbete och den småhandel som förekom bland soldatbefolkningen i Göteborg under frihetstiden är inte möjligt att

---

428 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1730 AI h: 2, 27 okt.; 1732 AI h: 4, 7 mars, 2 maj; 1733 AI h: 5, 20 jan., 6, 13 feb.; 1735-1736 AI h: 7, 26 sept. 1735, 28 maj 1736.

429 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1738 AI h: 9, 21 mars.

430 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1738 AI h: 9, 21 mars, 17 nov.

431 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1732 AI h: 4, 29 feb., 21, 29 mars; Fröding 1911, 53 jfr. 58.

kvantitativt bestämma. Ändå kan man, trots risken för överdrifter från skråborgarnas sida, räkna med att dessa extraarbeten var utbredda bland garnisonsbefolkningen. För detta talar inte minst ämbetenas klagomål över upprepade intrång, särskilt, som vi sett, i samband med krögeriverksamhet. Däremot är det, som sagt, inte möjligt att avgöra någon tendens ifråga om magistratens ställningstagande i de enskilda fallen. Rimligt är emellertid att alla styrelseorgan i takt med inflationen och garnisonsbefolkningens allt svårare levnadsvillkor alltmer tvingats se igenom fingrarna med soldathantverket.

En värld för sig – soldater som manufakturarbetare

Som många andra städer i det frihetstida samhället planterades i Göteborg en småningom rikt differentierad manufakturindustri. Den äldsta var framställningen av yllevävnader eller yllekläden. Under loppet av frihetstiden tillkom så produktion av bomulls-, linne- och sidentyger samt textilband av olika slag. Vid sidan av textiltillverkningen pågick framställning och förädling av tobaks-, socker- och sillprodukter samt ”mindre” varor såsom speglar, spelkort o. dyl.⁴³²

Ett tydligt exempel på en direkt motsättning mellan skråhantverksindustrin och manufakturerna utgörs av tillverkningen av skor i Göteborg under epoken. Som i de flesta andra städer förelåg sannolikt en överetablering av skråbundna skomakerier i staden. Tidigt hade emellertid en fabrikör Petter Jonsén efter hallrättens godkännande anlagt en ”fabrik” för barnskor i staden. Detta medförde naturligtvis en skarp konkurrens mellan skrået och manufakturen i fråga. Men samtidigt utgjorde Jonséns barnskofabrik ett gott exempel på det jag ovan kallat avknoppning, dvs. en ekonomisk differentiering, som på sitt sätt fjärmade hela branschen från dess tidigare traditionalistiska karaktär.⁴³³

Göteborg kunde vad gäller antalet manufakturgrenar mäta sig med Sveriges övriga manufakturstäder, möjligt med undantag av

---

432 Bodman 1923, 18-23 samt flerstädes, se även Bodman 1926, 158-159.

433 Bodman 1926, 159.

Stockholm. Men ifråga om produktionsvolym och antal anställda hamnade staden efter exempelvis Norrköping, som under epoken kom näst efter huvudstaden i detta avseende. Som bekant var Alingsås-fabrikerna i realiteten av betydligt mindre omfattning än vad som framgick av Alströmers myckna tal och propaganda för sina egna anläggningar där. Man brukar räkna med att manufakturerna under frihetstiden som mest sysselsatte ca. 16 000 individer, dvs. i runda tal lika med sillindustrins antal arbetare som alltså inte inryms i denna siffra. Antalet måste dock, som redan Heckscher påpekat, betraktas som ett minimum. De ”relationer” som insändes till kommerskollegiet angav inte alltid klart om alla s. k. obeständiga arbetare, dvs. icke heltidsanställda, inkluderades i de rapporterade talen.⁴³⁴ Av detta nationella tal utgjorde göteborgsmanufakturernas anställda under manufakturindustrins kulmen omkring 1759–1760 något mer än tusentalet individer. Det är emellertid missvisande att som i andra liknande sammanhang mekaniskt multiplicera det aktuella talet med tre eller fyra för att få ett mått på den samlade manufakturbefolkningen i staden. Det var nämligen inte alls ovanligt att hela familjer anställdes i en ”fabrik”. Särskilt tycks detta ha gällt den arbetskraft som införskrevs från utlandet, främst från de nordtyska staterna. Men en viss förhöjning av den nämnda siffran bör man räkna med eftersom familjeanställning inte alltid praktiserades.⁴³⁵

För varje manufakturstad och dess omedelbara omgivningar hade i samband med ny lagstiftning på området år 1739 inrättats en s. k. hallrätt. Denna domstol skulle befatta sig med frågor som rörde kontrollen av tillverkade produkter, råmaterial, central finansiering och kreditgivning samt inte minst med ärenden som gällde arbetskraftens disciplinära förhållande och löner.⁴³⁶ Göteborgs hallrätts arkiv kan i likhet med Stockholms antas vara tämligen välbevarat. Så vitt man kan se täcker de olika arkivserierna de verksamheter och funktioner som statsledningen ålagt domstolen. En brist är dock att fullständiga protokoll för 1740-talet tycks saknas. Endast fragment återstår. Vidare saknar arkivet även ett viktigt sökinstrument, nämligen diariet för den aktuella epoken.

---

434 Heckscher 1949 2:2, 598 f., 607 ff., 626-637; Nyström 1955, 138 ff., 156 ff., tabell, bilaga 1; GLA. Göteborgs hallrätt, fabriksrelationer 1752-1762 B II: 1, se summarier.

435 GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 EIII: 1; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, exempelvis 27 aug., 10 sept. 1752.

436 Rörande hallrätterna se Modée 2, 1496-1514, 1539-1549.

De register som förekommer i de volymer som rymmer inkomna skrivelser är visserligen av allt att döma fullständiga. Men de notiser i protokollen som har intresse i detta sammanhang saknade också i samtiden ofta nog dokumentariskt underlag, varför man heller inte återfinner dem i de nämnda registren. Av detta skäl har jag måst söka relevanta källnotiser direkt i protokollserierna. Denna granskning *in extenso* av protokollen har naturligtvis medfört risk för att intressanta notiser fallit bort. Mitt intryck är emellertid att denna risk är liten emedan läsningen av texterna naturligt kunnat anpassas till den inre struktur som protokollen har. Många sammanträdestillfällena – torsdagar – tycks ha inletts med läsning av brev, regleringar av skuldförbindelser och krediter fabrikörer och handlande emellan, och avslutats med rättens egentliga verksamhet, de enskilda fallen.

Jag har i det följande använt protokollen som utgångspunkt för min analys och i några fall också använt förekommande akter till protokollstexten, fördelade i olika serier. För den intresserade skall nämnas att de i den allmänna diskussionen ofta omtalade fabriksrelationerna endast tycks innehålla anonym statistik, dvs. endast siffror över antalet arbetare m. m. utan att namn eller yrkestitel lämnas. För att komma åt det militära manskapets involvering i manufakturindustrin såsom arbetskraft måste man bearbeta det material som finns i en särskild serie med rubriken ”Statistiska uppgifter m. m”. Här ligger själva de primärhandlingar som fabrikörerna enskilt sammanställde och som innehåller just namn på arbetarna och ofta också deras yrkestitlar.

I sin framställning om Göteborgs äldre industri snuddar Bodman vid förhållandet att garnionssoldaterna arbetade vid manufakturerna. Men det är framför allt i den tyska forskningen och dess Sombart-tradition som saken mera ingående har berörts. Kurt Hinze har i sitt arbete från 1927, nyutgivet 1963, om arbetskraften och arbetsmarknaden under ”*Frühkapitalismus*” i Brandenburg-Preussen ganska detaljerat redogjort för omfattningen av soldatarbetet vid manufakturerna under epoken. Genom det preussiska permitterings-systemet kunde militär arbetskraft knytas till den protokapitalistiska industrin, som i Preussen var avsevärt fastare knuten till staten än i Sverige. En slutsats man kan dra av Hinzes framställning är att hela den preussiska krigsmakten faktiskt togs i bruk för den civila produktionen, såväl inom den förkapitalistiska sektorn som inom

den protokapitalistiska. Som Otto Büsch och andra visat på innebar ju nämligen kantonsystemet dels att den inhemska delen av krigsmakten kunde användas för arbete under godsen på landet genom s. k. *Beurlaubung*, dels att de inom armén som hade värvats i utlandet kunde permitteras i städerna såsom *Freiwächter* och knyts till manufakturindustrin under sin lediga tid. En östtysk forskare, Horst Krüger, har i en mycket omfattande undersökning om manufakturindustrin i Brandenburg-Preussen särskilt berört soldaternas och soldatfamiljernas arbete vid manufakturerna i bl. a. Berlin. Främst användes den militära arbetskraften för preparerande moment i tillverkningen såsom kamning, kardning och spinning. Men fall där soldaten var vävare – en väsentligt mer kvalificerad ställning – förekom även.⁴³⁷

Bortsett från Bodmans uppgifter och andra strödda notiser saknas i svensk forskning regelrätta analyser av sambandet mellan militären och manufakturerna. I det perspektiv som är aktuellt här – statens, krigsmaktens, den marknadsinriktade industrins betydelse för den tidiga urbaniseringen – kan man fråga sig om Bodmans m. fl.:s glimtar av fenomenet indikerar ett mer permanent förhållande.

Om soldater arbetade inom manufakturerna, vilka yrken utövade de? Anställdes de i likhet med andra familjevis? Fortsatte de manufakturarbetet efter sin soldattjänst? Kunde soldatarbetarna betraktas som en obunden, från årstjänstprincipen fri arbetskraft?

Innan jag går in på dessa kvalitativa aspekter skall jag först lämna några kvantitativa uppgifter. Man behöver inte leta länge i den statistiska serie jag nämnt ovan, innan man träffar på notiser om soldater som manufakturarbetare. Det skall dock sägas att några *exakta* mått inte uppges häri, därtill är de enskilda redogörelserna alltför ungefärligt hållna. Sommaren 1752 lämnade en av de större manufakturerna i Göteborg – sannolikt Petter Coopmans – in uppgifter om sitt ”arbetsfolk”. Av den aktuella listan framgår att merparten av arbetsstyrkan utgjordes av personer som tillhörde garnisonen. Bland de arbetare som noterats med namn fanns uppenbarligen sådana med tyskt ursprung. Detta kan lätt förklaras. Vid den aktuella tidpunkten fanns i Göteborg som förstärkning till det ordinarie, för tillfället reducerade garnisonsregementet, den s.k. Spens bataljon som två år

---

437 Bodman 1923, 335; Hinze 1963, 171-180, 214 ff.; Krüger 1958, 278-284.

senare skulle framföra klagomål över sina bostäder. Det var ur denna bataljon som ”fabriken” hade hämtat arbetsfolk. Genom att soldaternas kompanichefers namn angivits på listan framgår även att två à tre bland arbetarna tillhörde det ordinarie garnisonsregementet.⁴³⁸

För följande år finns en till hallrätten inlämnad redogörelse över arbetskraften från Petter Coopman, den av bröderna Coopman som bedrev egen klädestillverkning. Mästare, gesäller och lärlingar hade antecknats för sig, men i en summarisk formulering angavs att ytterligare 130 arbetare var knutna till ”fabriken”, städjade och ostädjade ”inom och utom huset”. Bland dessa fanns en stor del tillhörande garnisonsbefolkningen, vilken Coopman sade sig själv ha låtit lära spinna tillsammans med 20 barnhusbarn ”för min enskilda omkostnad”. Ett år senare lämnades en likalydande rapport in från samma ”fabrik”.⁴³⁹

Också under det följande decenniet stöter man på sådana notiser. Jacob och Carl Coopman, de två andra av bröderna i familjen, redovisade som arbetskraft bl.a. två soldathustrur, medan Petter Coopman uppgav sig sysselsätta ”utom huset” 65 personer varav en del tillhörde garnisonen. Silkesfabrikanten Johan Fehman meddelade vid årsskiftet 1760 att han hos sig som arbetare hade 12 garnisonsinvånare. Zacharias Fröse, tidigare anställd som mästare, nu egen företagare, rapporterade 1762 att han sysselsatte nio personer ur militärbefolkningen, medan Jonas Floberg, likaledes en nyetablerad f.d. mästare, år 1762 kunde konstatera att han i tjänst hade hela 19 garnisonsinvånare.⁴⁴⁰

Bröderna Coopman var under större delen av frihetstiden, samantagna, de största klädesproducenterna på platsen. Men också fabrikören Martin Sandberg kunde betecknas som storföretagare i branschen. Från dennes ”fabrik” föreligger också redogörelser, vilka dock bara omtalar att si och så många ”diverse arbetare” var anställda. Att soldatbefolkningen till viss del ingick i gruppen kan man anta med stöd av andra uppgifter som jag skall beröra nedan.⁴⁴¹

438 GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 E III:1, 11 juni 1752 (namnexempel: Schuster, Kancke, Fürst o. likn.).

439 GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 E III:1, 10 dec 1753, 31 dec 1754.

440 GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 E III:1, odat. dec, 31 dec 1751, 29 dec 1760, odat. 1762, 6 apr. 1762 (!).

441 GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 E III:1, 12 jan 1757.

Liknande svävande formuleringar träffar man på i bomullsfabrikan- ten Hülphers redogörelser. För åren 1756 och 1757 uppgav han att han sysselsatte 50 respektive 239 ”ständige och obeständige arbe- tare” bland vilka man kan förmoda fanns även en del av soldat- befolkningen i staden.⁴⁴²

Att hämta arbetare ur militärbefolkningen i staden var inte något som praktiserades av enbart de större fabrikanterna. Också hos ”underleverantörer” och andra manufakturister förekommer här och var soldatarbetare. Tröj- och strumpvävarfabrikören Roluf Dahlgren tycks aktivt ha gått in för att utnyttja garnisonsfolk som arbetskraft. I januari 1753 sysselsatte han enligt sin rapport tre sol- dater, 1758 påpekade han bara att ”vad arbetsfolket vidkommer så är de av krigsfolket som jag betjänar mig av”. Hos klädesfabrikanten Christian Franck fanns i december 1761 två soldathustrur i arbete, hos kattuntryckaren Cossell två soldater i januari 1758. Bissmarck var en av färgeriidkarna i Göteborg under epoken. I dennes verkstad arbetade ”tvenne arbetskarlar som äro under garnison”. Vid ett senare tillfälle uppgav Bissmarck att han som arbetskarlar hade två soldater ”i brist av tillgång på drängar”.⁴⁴³

Det var inte bara inom textiltillverkningen som soldatbefolk- ningen användes som arbetskraft. Metallfabrikanten Kalleij, själv f.d. soldat, uppgav att han utöver den kvalificerade arbetskraften i sin tjänst hade ”en soldat tillsammans med fem personer”.⁴⁴⁴

Hallrättsprotokollen kan på ett par punkter komplettera de sta- tistiska uppgifterna. Hallrätten skulle regelmässigt göra månatliga inspektioner av fabriken i staden. Inspektionsprotokollen finns återgivna för ett par tidpunkter i domböckerna. Vid det första till- fället, i slutet av oktober 1756, lämnades detaljerade uppgifter om arbetsstyrkans sammansättning. Vid genomgången av Sandbergs företag anfördes, att förberedande arbeten ”... förrättades av solda- ter som därtill voro övade...”. Även hos andra fabrikanter förekom vid sidan av den vanliga arbetskraften soldater: Francks klädesvä- veri, Hellmans silkesstrumpväveri, Johan Schutz segelduksväveri,

---

442 GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 E III:1, 15 jan 1756, 12 jan 1757.

443 GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 E III:1, 12 jan 1753, odat 1752 el. 1753, 24 jan 1758, 31 dec 1761, 18 jan 1756, 21 jan 1762 (!)

444 GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 E III:1, 27 jan 1756.

Hülphers bomulls”fabrik”, Severin Norlings tröj- och strumpväveri och slutligen vid den förut nämnde Petter Jonséns barnsko”fabrik”. Vid ett inspektionstillfälle flera år senare, i juli 1767, uppgavs in alles endast en soldat som arbetare vid Schutz segelduks-väveri.⁴⁴⁵

De statistiska uppgifterna och de ovan refererade besiktningssprotokollen ger som jag tidigare framhållit inga exakta besked om hur stor andel garnisonsarbetskraften utgjorde av totaliteten. En helt tydlig skiljelinje består emellertid i att soldatarbetskraften tycks ha reducerats avsevärt under andra hälften av 1760-talet, inte oväntat som en följd av en internationell kreditkris år 1763, vilken överhuvudtaget reducerade den svenska manufakturarbetarkåren. Det finns emellertid i protokollen uppgifter som kan peka på att soldater även efter 1763 togs i anspråk som arbetskraft. Detta framgår av ett skuldfordringsmål som behandlades av hallrätten i januari 1769. Klädesvävarmästare Claudii, som nu drev tillverkning för egen räkning, krävde återbetalning av ett lån som soldater i hans verkstad tidigare tagit av honom. Dessa soldater var nu anställda hos Jacob och Carl Coopman och uppgick till sju personer. Lånen skulle med ett undantag återbetalas hos Claudii med ”avarbetning” enligt hallrättens dom.⁴⁴⁶

Även om man alltså med säkerhet inte kan uttala sig om proportionen soldatarbetskraft ger de refererade uppgifterna åtminstone en klar fingervisning om att garnisonsbefolkningen utgjort ett viktigt tillskott, ibland kanske avgörande komplement till den övriga arbetsstyrkan. Detta bör ses mot bakgrund av att fabriköerna ofta klagade över brist på kunnig arbetskraft och att de införskrev sådan från de tyska staterna och Danmark.⁴⁴⁷

Det fanns ytterligare en faktor som man kan räkna med aktivt påverkade fabriköerna att anlita garnisonsbefolkningen som arbetare. Att anställa soldater som arbetare medförde ju ofta den fördelen för företagen att deras subsistensansvar än mer kunde inskränkas.⁴⁴⁸ Som jag skall beröra i det följande kunde soldaterna i många fall betraktas som fria arbetare. Företagaren kunde till yttermera

445 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI:2, 25, 26 okt 1756; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI:3, 13 juli 1767.

446 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI: 3, 10 jan 1769.

447 Rörande klagomål över brist på kvalificerad arbetskraft se Bodman 1923, 335.

448 Krüger 1958, 278-284.

visso tolka soldatens arbetsrättsliga ställning till sin fördel genom att peka på att denne ju var anställd av kronan och hade lön från staten. Vi har här det klassiska fallet med en lönearbetare som har flera arbetsgivare vilka delar på kostnaderna för arbetskraftens uppehälle. Från lönearbetarens synvinkel kan detta system karakteriseras som *income-pooling*, ett uttryck som förekommer i diskussionen kring protoindustrialiseringen. Begreppet som knappast har någon lämplig svensk motsvarighet avser arbetarens behov av att kombinera inkomster från flera källor på grund av att varje inkomstkälla tagen för sig inte är tillräcklig för uppehållet. Det är självklart att *income-pooling* var en variant av den protoindustriella arbetskraftens försörjningssituation. Men till skillnad från Wallerstein m. fl. finner jag det angeläget att tydligt särskilja den halvproletära situationen där en av inkomstkällorna ofta utgjordes av en fast livsmedelskälla i form av ett torp, en backstuga eller dylikt, från den proletära som enligt min uppfattning bl. a. innebar *income-pooling*. Detta begrepp för oss in i det något bredare arbetsmarknadsperspektiv som garnisonsbefolkningen stod inför.

Av det föregående har framgått att garnisonsbefolkningen huvudsakligast användes som arbetare i textilframställningen. Detta är inte hela sanningen. Uppgifter i hallrättsarkivet ger belägg för att garnisonsinvånarna utnyttjades som arbetskraft inom hela det spektrum av industrier som rymdes inom manufakturbegreppets formella och samtidigt vidare ramar. I hallrättsarkivets serier av s. k. akter, som egentligen utgörs av inkomna skrivelser, finns en fyllig notis som i ett slag kastar ljus över garnisonsbefolkningens arbetsmarknad i göteborgsregionen och som samtidigt ger en antydning om den rörlighet som karakteriserade den aktuella delen av garnisonsfolket på denna marknad. Zacharias Fröse, som jag nämnt i det föregående, hade sannolikt någon gång i början av december 1758 ansökt vid hallrätten om eget privilegium för klädestillverkning. Rätten fann för gott att begära in yttrande från de mer framträdande av fabrikörerna. I deras utlåtande framhölls svårigheten med den ökande konkurrensen, särskilt i fråga om arbetskraften, vars färdigheter för övrigt inte var fullgoda. Det hette vidare:

--- Man måste till dessa arbetssysslors bedrivande i det mesta betjäna sig av den härvarande garnisonens hustrur och barn, dessa åter äro till största delen vid

första vink fallne för förändring och stå icke lätteligen genom lagens tvång att hållas tygelfästa. Våren och sommaren nyttja de till lantarbete vid plantager och dylikt, hösten tillbringas vid sillsalterierna, så att de fyra återstående vintermånaderna äro det enda facit som fabrikören till sin nytta borde hos detta folket göra stat på; vilket dock många gånger slår fel, när de själva icke vilja arbeta eller på annat sätt bliva gjorde tredska och uppstudsiga.---.⁴⁴⁹

I arbetsmarknadspanoramata drogs alltså in både tobakshanteringen – s. k. plantager avsåg tobaksodlingar i stadens omgivningar – som hörde till manufakturväringarna samt sillindustrin som ju i en helt annan omfattning än textilindustrin blev profitabel. Belägg för att sillindustrin i allmänhet utövade dragningskraft på textilarbetare i Göteborg får man för övrigt i protokollsmaterialet. I september 1763 framställdes en anhållan från soldaten och segelduksvävaren Wiberg samt Petter Westman om att få söka arbete några månader på sillsalterierna. Den avslogs dock under hänvisning till att de båda var skuldsatta vid ”fabriken”. Exakt ett år senare klagade fabrikören Busck över att arbetarna vid hans och hans kompanjoners – Jacob och Carl Coopman – ”fabrik”, olovligt sökte arbete vid sillsalterierna. Busck anhöll om att magistraten måtte utfärda förbud mot detta.⁴⁵⁰

Jag har redan snuddat vid de anställningsformer som kom ifråga för garnisonsbefolkningen men också för de vanliga manufakturarbetarna. Och när jag i det följande återknyter till frågan bortser jag från lärlingarnas villkor, lärlingarna som föll under ett i varje enskilt fall särskilt upprättat kontrakt. I åtskilliga fall, dock klart mindre än hälften, förekom att anställningarna ingicks på samma sätt som på landsbygden, med andra ord att årstjänstprincipen åtminstone kalendermässigt följdes och att tjänstebyten ägde rum vid Mickelsmäss den 29 september. Men också flera andra anställningstider har noterats i protokollen, dels tre- och fyraåriga anställningar, dels halvårsvis anställning, dvs. egentligen olagliga anställningar. Det som i protokollen kallas inskrivning av arbetskraften förefaller inte ha haft något samband med viss anställningstid. Som exempel kan nämnas ett fall med tre soldathustrur som den 13 juli 1758 inskrevs vid en ”fabrik”. Om samtliga antecknades särskilt att de inte anstälts på viss tid. I de ovan refererade statistiska uppgifterna förekom för en del av arbetskraften, inklusive soldatbefolkningen, uttrycket ”obe-

449 GLA. Göteborgs hallrätt, akter 1756-1759 EII:3, 14 dec 1758.

450 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI: 3, 1 sept. 1763, 15 okt. 1765.

ständiga arbetare”. Betydelsen av uttrycket kan inte gärna misstolkas. Till övervägande delen var det här fråga om deltidanställda vilka inte heller var bundna till en viss anställningstid.⁴⁵¹

Hallrättsmaterialet erbjuder således i stort en heterogen bild av anställningsformer och anställningstider. I flera fall följdes visserligen årstjänstprincipens terminer men vad som tycks ha dominerat var de uppenbart individuella uppgörelserna om anställningstiden och formerna för arbetet. Detta kan synas förvånande eftersom arbetarna strängt taget föll under den vanliga tjänstehjonsstadgan. Men man får inte glömma att manufakturerna i mer än ett avseende tilläts följa en egen väg. Arbetet vid de ompysslade ”fabrikerna” måste medges friare former än de hävdvunna, särskilt mot bakgrund av behovet av ett elastiskt arbetskraftsutbud. Inte minst torde de friare formerna ha gällt soldaterna, som ju hade ytterligare minst ett arbete att fullgöra. Man kan fråga sig huruvida soldatbefolkningen överhuvudtaget sorterade under någon civil arbetsmarknadslagstiftning. Utgjordes rentav denna del av manufakturernas arbetskraft av helt fria arbetare som obehindrat kunde utbjuda sitt arbete var och närhelst de behagade? Fabrikörernas utlåtande i fallet Fröse som jag refererat ovan, tycks ju lämna belägg för slutsatser i den riktningen. Nu måste man emellertid erinra sig att fabrikörerna i detta utlåtande, även om de i sak var sanningsenliga, kan ha överdrivit förekomsten av den aktuella trafiken av soldatarbetskraft i regionen, för att underbygga sina argument i det aktuella ärendet.⁴⁵² Men det finns andra fall i protokollsmaterialet som kan kasta ytterligare ljus över förhållandena i fråga. Här tvingas vi dessvärre mera detaljerat gå in på de olika protokollstexterna.

I början av juni 1753 prövades av hallrätten ett ärende i vilket garnisonssoldaten Georg Primus och hans dotter Catharina Elisabeth var inblandade. De båda arbetade hos fabrikören Martin Sandberg och hade bl. a. genom förskott på lönen ådragit sig en skuld på 19 daler 4 öre silvermynt. Då Primus med sin dotter anmodades inställa sig vid domstolen hade han vägrat under hänvisning till att han inte

---

451 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 6 aug., 10 sept. 1752, 7 juni, 8 nov. 1753, 24 okt. 1754, 13 juli, 3 okt., 9 nov. 1758, 14 juni, 8 nov., 6 dec. 1759, 15 feb., 24 apr., 19 juni 1760; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI: 3, 21 apr., 1 sept. 1763, 9 feb. 1764, 13 juli 1767.

452 GLA. Göteborgs hallrätt, akter 1756-1759 EII: 3, 14 dec. 1758.

lydde under hallrätten. Genom Primus regementschefs biträde hade han till slut tvingas inställa sig, men man fann då att skulden till största delen var återbetald. Vid detta tillfälle lovade Primus att han skulle återbetala resten av skulden innan han avreste till sin kommandering i Finland. Manufakturens företrädare, Zacharias Fröse, hävdade emellertid att dottern måste avarbeta skulden vid ”fabriken” eftersom hon var lagstadd där. Primus framhöll att han hade rätt att ta med anhöriga till Finland och att den rätten inte kunde tas ifrån honom. Regementsväbeln, som var närvarande, kunde också intyga att en sådan rättighet hade medgivits de kommenderade och Fröse frångick anspråket på dottern.⁴⁵³

I ett fall den 13 juli 1758 handlade det om en ung arbeterska hos silkesfabrikanten Johan Hellman. Den unga flickan var dotter till soldaten Carl Blom, som Hellman påstod helt enkelt hade hämtat hem sin dotter från ”fabriken” utan lagligt stöd. Det visade sig att Blom tidigare samtyckt till ettårig anställning för flickan och rätten dömde henne att återgå till Hellman ”till nästa fardag” dvs. till kommande Mickelsmäss.⁴⁵⁴

Den 14 juni 1759 kom ett liknande mål upp i hallrätten. Klädesvärmästaren Petter Ahlman hade instämt bokhållaren Lorentz Björck. Denne, anställd vid Ostindiska kompaniet, skulle ha anställt två spinnerskor som tillhörde Ahlmans verkstad. Björck sade sig ha handlat i god tro då de båda kvinnorna hade uppgivit sig tillhöra garnisonen.⁴⁵⁵

I det fjärde och sista ärendet kring dessa frågor hade Christian Franck, egen företagare, instämt mästaren Michael Ziegler. Ziegler påstods ha anställt spinnerskan och soldathustrun Maria Lundstedt hos Franck vid sin egen verkstad. Vid förhöret hävdade Ziegler att han hade utgått från att Maria tillhörde garnisonen och att hon därför dels inte föll under hallrätten, dels hade frihet att ta anställning var och när hon ville. Det visade sig dock att Maria var lagstadd och Ziegler bötfälldes.⁴⁵⁶

I de refererade fallen kan man konstatera att anställning i enlighet med årstjänstterminerna utom i det första fallet tycks ha fällt utslaget

---

453 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 7 juni 1753.

454 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI:2, 13 juli 1758.

455 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI:2, 14 juni 1759.

456 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI:2, 6 dec 1759.

i tvister om var soldatbefolkningen som arbetskraft faktiskt hörde hemma. Men detta är egentligen inte det viktigaste i sammanhanget. Det intressanta är att de berörda, utan att reflektera närmare över saken, räknade med att arbetskraft från garnisonen inte kunde dras in under hallrättens domvärjo. Och strängt taget torde de också ha trott så med viss rätt. Alla soldatfamiljer hörde judiciellt hemma vid krigsrätterna och de garnisonsinvånare som inte städslat utan arbetade som ”obeständige arbetare” kunde inte hållas kvar vid manufakturarbete med lagligt tvång.

Praktiskt taget alla här aktuella protokollsnötiser och handlingar ger ett entydigt besked om i vilka yrken soldatbefolkningen främst sysselsattes. Ullkamning, skrubbling, kardning, melering, plysning och inte minst spinning var relativt arbetsintensiva moment av tillverkningen och det var här garnisonsbefolkningen fann en stor del av sin nödortftiga utkomst. Bl. a. spinningen var inte bunden till en viss central arbetsplats. Detta moment kunde utföras med verktyg, som var transportabla, antingen spinningen utfördes med rock eller enklare verktyg. Det är emellertid missvisande att bara peka på dessa arbetsmoment när det gäller garnisonsbefolkningens ”fabriks”arbete. Om man går tillbaka till det besiktningsprotokoll för år 1756 som jag i det föregående granskat, finner man som sagt uppgifter om garnisonsbefolkningens involvering i de preparerande arbetsmomenten. Men av besiktningen framgick även att soldater var placerade i de mer kvalificerade stadierna av tillverkningen. Hos Petter Coopman fanns en vävare vid namn Bas, som var soldat. I Christian Francks ”fabrik” arbetade på vävstol nummer ett, en ”gosse” och en soldat. I Hellmans silkestrumpväveri arbetade på vävstol nummer fem, soldaten Matthias Wångstedt. I Johan Schutz segelduksväveri befanns att en del stolar var besatta med vanliga vävare, ”men på de övriga stolarna skulle soldater arbeta”. I ett par andra ”fabriker” arbetade sammanlagt sju soldater på var sin vävstol.⁴⁵⁷

I ett enskilt ärende rörande slagsmål nästan exakt ett år senare framkom att en överskärare Christian Gottfrid Möller samtidigt var soldat i Rutger Bennets kompani i garnisonsregementet.⁴⁵⁸ Yrket kan betecknas som i hög grad kvalificerat.

---

457 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 25-26 okt. 1756.

458 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 27 okt. 1757.

Man bör i detta sammanhang heller inte glömma att en del av de kvalificerade arbetarna tog värvning vid bl. a. garnisonsregementet i strid med bestämmelserna, som ju förbjöd manufakturarbetare att under pågående anställning värva sig. Just denna kategori arbetare, som man för övrigt träffar på också i generalmönstringsrullorna, kunde dock i egenskap av soldater arbeta extra som vävare m. m. Betraktat i ett samhällsligt perspektiv innebar detta att manufakturindustrin skyddades mot krigsmaktens arbetsmarknadsmässiga konkurrens, men däremot inte att krigsmakten fick skydd mot manufakturindustrin i detta avseende. Jag återkommer till dessa sammanhang i det följande.⁴⁵⁹

Den vanligast förekommande arbetarkategorin i hallrättsmaterialet är soldathustrurna/soldatänkorna, som var anställda som spinnorskor. I nästan varje notis träffar man på dem, och det finns ingen anledning att här redogöra för varje enskilt fall. Däremot bör man särskilt framhålla att spinning och annat okvalificerat arbete inte bara förbehölls kvinnorna. Man kan lätt få det intrycket av exempelvis Heckschers framställningar om manufakturerna. I det fall jag tidigare refererat om Georg Primus var det uppenbart att han själv hade arbetat med spinning. Johan Wechter, för övrigt en av de rymmare jag berört i ett föregående avsnitt, anställdes till och med småningom med kontrakt som spinnare år 1758. I det ovan refererade skuldfordringsmålet kan man tryggt anta att de skuldsatta soldaterna hade arbetat som spinnare, kardare, kammare eller dylikt. De statistiska uppgifterna understryker ytterligare protokollens notiser. Hos Roluf Dahlgren var år 1753 en soldat ullkammare och hos Petter Coopman användes för spinning, plysning och bobining, förutom de ”städjade” arbetarna, ”en stor del soldater” med familjer. Spinnande *Freiwächter* tycks för övrigt ha varit en vanlig syn i 1700-talets Berlin.⁴⁶⁰

459 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 6 dec. 1753, 11 juli, 18 okt. 1754, 27 jan. 1756, 21 aug. 1758, 3 maj 1759; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI: 3, 28 apr. 1763; jfr KrA. Göteborgs garnisonsregemente, generalmönstringsrullor 1763, 1769, WA 1470-WA 1471, mikrofilm; jfr. även Hinze 1963, 35 ff, 171 ff

460 Heckscher 1949 2:2, 626-637; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 7 juni 1753, 3 okt. 1758; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI: 3, 10 jan. 1769; GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m.m. 1752-1761 EIII: 1, 12 jan., 10 dec 1753; Krüger 1958, 278-284; Bräker 1910.

Ytterligare en arbetarkategori bland soldatbefolkningen var de avskedade soldaterna. Notiser om dessa såsom manufakturarbetare möter ymnigt i det material jag här bearbetat och det är ingen mening i att uppehålla sig vid varje uppgift. En invändning mot att räkna dem till soldatbefolkningen i detta sammanhang är att de ju strängt taget inte var soldater. Detta är emellertid endast en formell anmärkning. I praktiken hade de avdankade inom manufakturerna också under sin tidigare soldattjänst på ett eller annat sätt varit knutna till "fabrikerna" och tycks som avskedade alltjämt ha uppfattat sig själva som soldater.

I likhet med många andra i den icke militära arbetsstyrkan anställdes garnisonsbefolkningen familjevis. I ett fall, som jag i det följande skall beröra mer ingående, framkom att minst tre soldatpar eller soldatfamiljer var anställda hos bröderna Coopman hösten 1752; trumslagaren Höppner med hustru, soldaten Schmitt med hustru och slutligen soldaten Fredrik Schuster och hans fru. Av namnen att döma hörde de alla hemma i Spens bataljon. Också den förut nämnde Johan Wechters hustru var anställd såsom spinnerska. Spinnerianställda soldatpar finner man även i det tidigare berörda skuldfordringsmålet. I det statistiska materialet angavs år 1752 uttryckligen, att en soldat med hustru, två döttrar och en son var anställda för preparerande tillverkningsmoment. Petter Coopman uppgav att han till stor del hade antagit "soldater och deras hustrur och barn".⁴⁶¹ Som också framgått av det föregående kan man även notera att decimerade soldatfamiljer förekom vid "fabrikerna", ofta soldatänkor med barn.⁴⁶²

Med hjälp av de löneuppgifter som man träffar på, framför allt i protokollsnotiserna, kan man åtminstone i grova drag bilda sig en föreställning om den hushållsbudget som kunde komma ifråga för en soldatfamilj, involverad i manufakturarbete under låt oss säga inflationskulmen under första hälften av 1760-talet. Man kan då utgå ifrån att om soldatfamiljen skulle klara livhanken måste den tillämpa

---

461 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 27 aug. 1752, 13 juli 1758; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI: 3, 10 jan. 1769; GLA. Göteborgs hallrätt, statistiska uppgifter m. m. 1752-1761 EIII: 1, 11 juni 1752, 10 dec. 1753, 31 dec. 1754.

462 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 7 juni 1753, 13 juli 1758, 6 dec. 1759; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI: 3, 21 apr. 1763.

income-pooling, som jag tidigare berört. Detta innebar att samtliga familjemedlemmar måste tas i anspråk för uppehållet för varje enskild familjemedlem, alltså raka motsatsen till den försörjningsprofil som tillämpades inom den idealtypiska skråhantverkarfamiljen. Soldatfamiljen påminde om den protoindustriella familjen på landet. Samtidigt är det viktigt att framhålla att den senare kunde ha tillgång till en fast livsmedelskälla i form av torp, backstuga o. likn, en källa som – hur liten den än var – låg skyddad för inflationens härjningar. Soldatfamiljen liksom många andra jämförbara familjer i städerna var helt utlämnade till ett slags kontinuerlig budgetering – *income-pooling* – av flera, ofta växlande och värdemässigt sjunkande inkomster, till övervägande delen utbetalade kontant. Dessutom hotades dessa proletära familjers försörjning av vissa kriser i sin livscykel, nämligen de som orsakades av hög respektive låg ålder samt sjukdom. En familjemedlem som på grund av sådana omständigheter inte kunde fogas in i *income-pooling*-systemet, dvs. inte kunde lönearbeta, ökade givetvis belastningen på de övriga. Här kom dock den långt drivna arbetsdelningen inom ”fabrikerna” väl till pass. Arbete med spinning kunde exempelvis förenas med vård av barn i hemmet, produktion kunde förenas med reproduktion. Men det säger sig självt att detta system var bräckligt. Stycklönerna var, om än inte fixerade såsom soldatlönen, föremål för försök till fastlåsning, något som i viss grad dock motverkades genom företagarnas konkurrens om arbetskraften. Men vid konjunkturedgångar eller då ”fabrikerna” av andra skäl minskade tillverkningen bortföll naturligtvis inkomsten för familjen, utom i det fåtal fall då ”väntepengar” möjligen utbetalades av fabrikören. Dessa pengar var emellertid att betrakta som en minimigrundlön som inte kunde upprätthålla *income-pooling*-systemet. Innan jag går närmare in på en budgetberäkning för en soldatfamilj, bör ett förhållande med direkt anknytning till lönerna nämnas. Det förefaller som om de ”beständige” arbetarna vid ”fabrikerna” utöver den ordinarie lönen också tilldelats sängplats, värme och ljus, något som också Heckscher omnämner. Detta naturatillskott ger en antydning om att årstjänstprincipen i någon utsträckning också influerade det merkantilistiska sinnelaget. Det skall dock sägas, på grundval av notiser i protokollen, att arbetskraften åtminstone vid ett par tillfällen måste klaga hos hallrätten över att denna förmån inte hade effektuerats av företagen. När det gäller soldatfamiljerna kan vi av

flera skäl bortse från denna löneförmån. De var, som vi sett, i bästa fall nödortfött inkvarterade i staden redan förut.⁴⁶³

En soldatfamilj kunde utgöras av två vuxna och exempelvis av ett tioårigt barn. Alla tre kunde lämna sitt bidrag till den samlade inkomsten. Barnarbete uppfattades under epoken inte som ett övergrepp. Att barn arbetade i industrin var en dygd och en välsignelse för ”nationalinkomsten” enligt merkantilistisk samhällsuppfattning. Som jag i ett inledande kapitel beräknat, uppgick levnadskostnaderna för familjen under en dag vid den aktuella tidpunkten till i runda tal 1 dsm. Soldatlönen – i det fall fadern var i tjänst – uppgick till något mer än en fjärdedels daler silvermynt. Inkomsten måste alltså kompletteras genom exempelvis arbete vid manufakturerna, vanligen garnspinning. Endast ett fåtal uppgifter om den dåtida mänskliga förmågan per tidsenhet vid spinning föreligger. Att döma av dessa tycks en skicklig spinnare ha kunnat åstadkomma drygt en sträng per arbetsdag. Sträng var ett mått på garnets längd. Man räknade emellertid i längre och kortare sträng, varav den senare dock förefaller ha varit det vanligaste vid uppgifter om arbetspris. Enligt uppgifter i hallrättsarkivet för tiden omkring år 1755 låg stycklönen på ca. 4 öre silvermynt per sträng. Om man förutsätter att taxan inte höjdes väsentligt fram till 1760-talets första hälft, inbringade soldatens tjänst jämte hans hustrus och barns arbete sammanlagt ungefär 16 öre silvermynt per dag. Inkomsterna täckte alltså inte utgifterna, vilka här ändå är restriktivt beräknade. Om min beräkning är realistisk, var familjen tvungen att på ett eller annat sätt söka täcka sitt deficit. En möjlighet var självfallet att inrikta familjens konsumtion på billiga livsmedel, en annan att utöver manufakturarbete söka ännu en kompletterande inkomstkälla. En sådan kan ha varit säsongarbete vid sillverken, vilket för övrigt antyds av notiserna i protokollen.⁴⁶⁴ Om lönenivån vid dessa så tidigt som under 1760-talet saknas dock tydligen uppgifter.⁴⁶⁵

Ytterligare en utväg för familjen ifråga – om än tillfällig – var att inteckna förväntade inkomster från ”fabriken”. Exempelen på löne-

463 GLA. Heckscher 1949 2:2, 626-637; Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI:3, 13 juli 1767

464 Nyström 1955, 275 ff, 315-365; Kjellberg 1943, 324f, 327; GLA. Göteborgs hallrätt, akter 1722-1755 EII: 1, 13 maj 1755. 1 daler silvermynt=32 öre silvermynt, 1 daler silvermynt=3 daler kopparmynt.

465 Utterströms uppgifter om löner vid sillverken avser genomgående 1780- och 1790-talen. Utterström 1957 I, 133-187.

förskott är många i protokollen och de tycks ha blivit flera under inflationens kulmen, förklarligt nog. Skuldsättning kunde vidare innebära att avräkningen av skulden – oftast genom avarbetning – kunde bli drygare än beräknat eftersom arbetarens anspråk ofta stod sig slätt mot företagarens bedömning.⁴⁶⁶

Avslutningsvis skall jag beröra ett förhållande som anknyter till företagarnas kostnadstaktik vis-à-vis arbetarna. Genom att varje kompanichef vid garnisonsregementet hade rätt att permittera 20 man i sitt kompani och då behålla manskapslönerna för egen del, förelåg ett starkt incitament för honom att också *de facto* permittera denna styrka. På ”fabrikörernas” sida fanns självfallet en stark önskan att minimera sitt arbetsgivaransvar för arbetskraften. Genom att anlita garnisonsbefolkningen i arbetet kunde en manufakturägare som framgått undvika att hyra rum med ljus och värme. Alla förutsättningar för ett symbiotiskt förhållande förelåg. Med andra ord, kan man i protokollen finna belägg för att militären och manufakturerna ingick kompanjonskap på arbetsmarknaden, ett slags *cost-pooling*, för att knyta an till den tidigare använda terminologin? Svaret är ja, men endast ett par notiser. Ett exempel ger ett klart svar på frågan, ett annat utgör ett mera oklart belägg.

På sensommaren 1752 prövades i rätten en tvist mellan Jacob och Carl Coopman å ena sidan och Petter Coopman å den andra om rätten till vissa soldatarbetare. Det handlade om de tre förut nämnda tyska soldatfamiljerna. Enligt vad rätten kunde finna tillhörde arbetarna Jacob och Carl Coopmans ”fabrik”. Men de hade ändå arbetat en tid hos Petter Coopman. Dennes mästare Gottlieb Tiem påstods ha utbrutit i ”oanständiga ord” mot hallrättsbetjäningen då denna uppmanade honom att låta arbetarna gå tillbaka till sina ”förra patroner”. Tiem förklarade dock att han bara hade uppmanat hallrättsfunktionärerna att se upp med soldaterna, som enligt Tiem kunde ställa till bråk om de tvingades arbeta på ett annat ställe än de själva ville. Därefter hörde rätten en av de inblandade, soldaten Schmitt, om de aktuella förhållandena. Hans yttrande förtjänar att citeras:

... utlät sig väl vara nöjd att arbeta åter hos sina förra patroner, (Jacob och Carl Coopman, m. a.) till vilken ända han ock enligt rättens utslag straxt

466 Generellt hänvisas till GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, i GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1763-1772 AI: 3.

inställt sig hos mästare Disorge; men som han av sin kapten genom sin fourier Heben Lansen (?) blivit anbefalld att ej arbeta hos någon annan än vid hr Rådman Coopmans fabrik (Petter Coopman, m. a.) så har han varit nödsakad att gå därifrån emedan han att undvika straff ej dristar sig göra något dess kaptens vilja och befallning emot...⁴⁶⁷

En källkritisk anmärkning till citatet skulle kunna vara att Schmitt för att ursäkta sitt eget beteende skyllde på sin kompanichef. Samtidigt visste Schmitt att hans påstående om kompanichefens preferenser om rätt företagare för honom, lätt kunde kontrolleras.

Det andra exemplet var ett fall av s. k. dubbellega. Mästaren Bättner vid Martin Sandbergs ”fabrik” hade i sin tjänst den notoriske soldaten Johan Wechter som spinnare. Wechter anklagade Bättner för att ha utlämnat honom till värvning vid garnisonen för att få värvningspengarna som likvid för en skuld som Wechter påstods ha till ”fabriken”. Vid närmare undersökning befanns att Wechter tidigare tagit värvning såväl vid artilleriet i staden som vid infanteriet.⁴⁶⁸ Exemplet lämnar möjligen ett bestyrkande till det föregående. Klart är emellertid att det i sammanhanget intressanta elementet i notisen hänger samman med själva skuldprövningen i fallet och att man därför måste vara försiktig med slutsatserna. Därtill kommer att det i protokollen finns exempel som kan tyda på att kompanjonskap mellan officerare och fabrikörer i en del fall inte ingåtts. Sålunda kom kompanichefen von Berger vid garnisonen med ett värvningsanspråk mot fem ”dagarbetare” vid ett kattuntryckeri i staden. Tyvärr har inte utslag i ärendet kunnat påträffas.⁴⁶⁹

Vad man alltså kan konstatera är att det sannolikt förekommit uppgörelser av den art jag skisserat, men att man inte kan dra några generella slutsatser. Ett är dock säkert, officerarnas och ”fabrikörernas” intressen har sammanfallit på den aktuella punkten, vilket för övrigt styrker uppgifterna i tvisten mellan bröderna Coopman.⁴⁷⁰

---

467 GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 27 aug, 10 sept 1752 cit. 10 sept. 1752; GLA. Göteborgs hallrätt, akter 1722-1755 EII: 1, 21 maj 1752.

468 GLA. Göteborgs hallrätt, akter 1722-1755 EII: 1, 8 maj 1760.

469 GLA. Göteborgs hallrätt, inkomna handlingar 1752-1754 EI: 3, 27 juli 1752; GLA. Göteborgs hallrätt, protokoll 1752-1762 AI: 2, 16 aug. 1752.

470 Hinze 1963, 176 ff. Uppgörelserna mellan företagare och kompaniofficerare hade i Preussen formaliserats och militariserats i så hög grad att det där är befogat att tala om tvångsarbete, vilket inte var fallet i Sverige. Den militära sektorn i Preussen prioriterades bl.a. på denna punkt till skillnad från vad som var fallet i Sverige

Det militärkommersiella komplexet

I följande avsnitt skall jag försöka klargöra de ekonomiska sambanden mellan garnisonsregementet och industrin i Göteborg under epoken. Meningen är att avsnittet skall ses som en analys av en tredje aspekt av begreppet urbanisering av den förindustriella staden, där statsmaktens/militärens behov och industrins intressen vävdes samman. Garnisonsregementet skall då betraktas som en kugge i det statsmaskineri som höll på att växa fram, medan industrin skall ses som en yttring av marknadsbildningen och den kommersiella differentieringen. Jag har redan i det föregående anlagt ett perspektiv, i vilket den värvade krigsmakten fått spela rollen av den demografiska faktorn medan bl. a. manufakturerna utgjort den kvalitativa urbaniseringsfaktorn. Uttryckt med någon stilisering genomförde de båda en "attack" mot en förstelnad uppfattning om urbanisering, där skråkonceptionens traditionalistiska och rigida föreställningar var de rådande.

Den värvade krigsmakten spelade naturligtvis inte bara rollen av demografisk faktor för urbaniseringen. Väl på plats i staden uppställde sig för militären en rad behov som måste tillfredsställas. En del av behoven kunde mötas genom manufakturindustrin, som jag skall återkomma till i det följande. Andra återigen måste tillgodoses inom stadens gamla skråhantverk. Ett sådant behov var, som jag redan behandlat, soldaters och befäls bosättning, som åtminstone formellt var de burskapsägandes ansvar. Man kan enkelt och kronologiskt formulera behoven i övrigt: livsmedel, beklädnad och övrig militär utrustning.

Det första behovet kommer jag här inte att uppehålla mig vid närmare. Men det är självklart att militärens behov av livsmedel tillgodosågs av hökarna i staden, alltså stadsinvånare inom skråsfären. Genom militärens närvaro breddades också vad som numera kallas konsumentunderlaget för dessa. Detta gällde under förutsättning att garnisonsfolket inte segregerade sig och själva bedrev hökeri eller att särskilda marketentare etablerade sig inom garnisonen. Samtidigt fanns det, som framgått, en konservativ opinion bland borgarna som på grund av att efterfrågan på bl.a. livsmedel stegrade den lokala inflationen, helst såg att garnisonsbefolkningen försvann från Göteborg. Här skall tillfogas en iakttagelse som anknyter till minuthandlarnas attityder gentemot soldatbefolkningen som kunder. Vid ett

par tillfällen framförde chefen för garnisonsregementet klagomål till Kungl. Maj:t över att soldatlönerna utbetalades i bankotransportsedlar i stället för i klingande mynt. Han värdjade därför om att ”plåtar och skiljemynt” skulle sändas till lantränneriet, som ombesörjde löneutbetalningarna. Borgerskapet påstods göra sig förtjänster på soldaternas sedlar. Då sådana användes vid inköp hos en hökare gjorde sig denne en *avance* genom att runda av den växelsumma i mynt som kunden fick tillbaka. Ännu efter regimskiftet 1766 då soldatlönerna skulle utbetalas i kurantmynt skulle denna valutahandel ha pågått.⁴⁷¹

Så till frågan om beklädnaden för garnisonen. Gösta Bodman har redan i sin kartläggning av Göteborgs äldre industri ganska ingående behandlat delar av ämnet. Det finns därför ingen anledning för mig att, utöver Bodmans redogörelse, göra någon närmare källundersökning. Det skall dock sägas att Bodman ingalunda belyst alla aspekter. Klart är att såväl garnisonsregementet som flera kringliggande roterade regementen till sina uniformer använde kläde som hade framställts vid de större ”fabrikerna” i Göteborg, företrädesvis hos bröderna Coopman, men ibland också vid den Sandbergska ”fabriken”. Det var här inte fråga om fri entreprenad. Statsledningen fastställde ”repartition” dvs. fördelningen av kronobeställningarna regionvis. Göteborgsmanufakturerna fick sig sålunda tilldelade beställningar från förband i Västsverige, bl.a. garnisonsregementet i Göteborg. Bodman har gjort en schablonberäkning av inkomsterna av kronobeställningar av uniformskläde för Coopmans ”fabrik”. Av denna framgår att kronoleveranserna utgjorde själva grundvalen i fabriksrörelsen. Detta bestyrks också av de tabeller över stämpelavgifter som emellanåt redovisas i hallrättsarkivet. Fördelarna med dessa stående beställningar var givetvis att de var förhållandevis stora och att de inföll med viss regelbundenhet. Den fastställda fördelningen av beställningarna var emellertid inte orubblig eller ovillkorlig. Detta fick Petter Coopman erfara vid årsskiftet 1751/1752. Kommerskollegiet och manufakturkontoret kunde inte godkänna ett klädesprov från Coopman för garnisonsregementet. Regementschefen hade därför anhållit om att få beställa klädet i Stockholm.

---

471 RA. Militaria: brev, regementschefen till Kungl. Maj:t, 1731-1741, M 666, 16, 28 feb 1741; RA. Militaria: brev, regementschefen till Kungl. Maj:t, 1766-1769 M 670, 21 jan. 1766, 13 feb. 1768

Petter Coopman slapp dock till sist undan med en reprimand och en skarp varning.⁴⁷²

Genom armébeställningarna och utnyttjandet av garnisonsbefolkningen i produktionen vid ”fabrikerna” – soldaterna vävde sitt eget uniformskläde – bildades i Göteborg ett militärkommersiellt komplex under frihetstiden. Detta komplex utgjorde på sitt sätt en egen värld med en friare syn på kommersialisering av både arbetet och varorna, till sitt väsen helt skild från den traditionalistiska med sitt bundna näringsliv och fixering vid den lokala marknaden. Som vi sett utgjorde inte minst manufakturernas lösliga och tänjbara anställningsförhållanden en direkt motsats till den gamla årstjänstprincipen. Det är heller inte otänkbart att denna världsbåda intresser – krigsmakten och den nya industrin – rentav förblandades av dåtidens göteborgare. Deras förhållande var ju symbiotiskt, soldaterna behövde inkomstkällor vid bl. a. ”fabrikerna”, vilka i sin tur fick tillfälle att sälja sina produkter. Avsättningen var ju för de svenska manufakturerna annars det ständiga problemet. Soldaten var samtidigt ”fabriksarbetare” och fabriköerna tycks ibland ha haft intressen som sammanföll med garnisonsofficerarnas inte minst när det gällde att söka dela på arbetskostnaderna.

Manufakturernas tillverkning kunde inte tillfredsställa garnisonsregementets hela behov av beklädnad. ”Fabrikerna” vävde klädet till uniformerna men sydde inte upp dem. Här tvingades garnisonen åter vända sig till den traditionalistiska sidan, i första hand till skräddarna i Göteborg. Uppgörelser med skräddarämbetet förekommer här och var – dock inte regelbundet – i magistratsprotokollen, i garnisonsregementets arkiv och i generalmönstringshandlingarna. I garnisonsregementets arkiv finns till och med ett kontrakt mellan skräddarna i Göteborg och regementet från den 5 januari 1769. Kontraktet uppgjordes korporativt med hela skräddarämbetet. Varje kompani tilldelades en mästare, som skulle ta mått på varje soldat. Arbetspriset för varje mundering – rock, väst och två par byxor – uppgick till 5 daler silvermynt per mundering. Hela beställningen omfattade 480 munderingar och skulle ha inbringat ämbetet 2 400 daler silvermynt.⁴⁷³

472 Bodman 1923, 18-19, 84-90; GLA. Göteborgs hallrätt, akter 1756-1759 EI: 3, odat. 1759; Göteborgs hallrätt, inkomna handlingar 1752-1754 EI: 3, 30-31 dec. 1751.

473 KrA. Göteborgs garnisonsregemente, (175) inkommande handlingar: övrigt 1768-1772 EIII, 5 jan. 1769.

Att garnisonen gjorde beställningar av uniformer hos skraddarna i Göteborg var givetvis det vanliga. Men det finns uppgifter som antyder att det ändå ackorderades om arbetspriset varje gång det var aktuellt med uniformstillverkning. Det var alltså ingalunda självklart att skraddarämbetet i staden skulle få beställningarna. Den 8 maj 1749 meddelades till magistraten att skraddarämbetet i Göteborg inte kunde åta sig att ”förfärdiga” garnisonsregementets uniformer för det prisbud som regementschefen hade lämnat – 2 daler 5 öre silvermynt per mundering. Skälet till ämbetets vägran var att priset var för lågt med hänsyn till att även fickor skulle sys på rockarna.⁴⁷⁴

Med tillverkningen av munderingarna hos skraddarna i staden var ännu en del av garnisonens beklädnadsbehov tillfredsställt, men långt ifrån hela. Vad som tillkom därutöver var de s. k. ”mindre” munderingspersedlarna, hattar, skor m. m. Här fanns en förordning från år 1725 som, på samma sätt som när det gällde ”repartitionen” för manufakturerna, avsågs reglera kronobeställningar av sådana varor så att hantverksämbetena på varje garnisonsort skulle anlitas av militären. Kungörelsen ifråga gällde inte bara garnisonsregementena utan även de lokala artilleriförbanden och roteringen i regionen. På göteborgshantverkarnas lott föll en rad regementen: hela roteringen och indelningen i Bohuslän, Älvsborgs och Skaraborgs län samt garnisonsbesättningarna i Göteborg och de andra fästningarna längs kusten. Det är inte nödvändigt att här ge en systematisk översikt över samtliga kontrakt mellan militären och hantverksämbetena. Sådana uppgörelser finns noterade i nästan alla här aktuella arkivserier. Jag har redan refererat ett kontrakt mellan skraddarna och garnisonen och man kan anta att de övriga har haft en principiellt likartad avfattning. Men mot bakgrund av den lokalpolitiska bild som jag skisserat inledningsvis kan det vara betydande att närmare granska huruvida kronans beställningar av ”mindre” persedlar alltid hamnade hos de lokala skråhantverkarna, särskilt i anknytning till det behov av ekonomisk integration som militären kan antas ha haft. Det källmaterial som här i första hand kommer ifråga är återigen riksdagshandlingarna med tillhörande besvärakter och korrespondens. Notiser i ämnet förekommer även

---

474 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, politieprotokoll 1749-1750 Alh: 18, 8 maj 1749

i borgerskapets äldstes arkiv, men det för frågeställningen centrala materialet tycks höra hemma i riksdagshandlingarna. Det skall sägas att av besvärakterna framträder den negativa aspekten av militärens affärskontakter med skråna. Man får häri veta vad som brustit hos militären ifråga om kronobeställningar, men lämnas i ovisshet om vad som fungerat bra. Den polemiska tonen i hantverksbesvären är omisskännlig, tendensen självklar. Samtidigt behöver man knappast betvivla att hantverkarnas uppgifter om att militären underlåtit att beställa hos de lokala skråna, mestadels är i stort sett riktiga. Detta är rimligt eftersom sådana uppgifter både i samtiden var och för oss nu är, på de viktigaste punkterna kontrollerbara. Att jag här ändå utnyttjat materialet sammanhänger med det perspektiv jag valt i sammanhanget: vad som tilldrar sig det största intresset är skråhantverkarnas attityder och inställning, inte primärt den exakta omfattningen av kronobeställningarna. I det föregående avsnittet om militärens inkvartering framgick sålunda att borgarna gång efter annan satte inkvarteringen i direkt samband med kronobeställningarna enligt tjänst-gentjänstprincipen.

Vid frihetstidens första riksdagar riktade hantverkarna i sina särskilda besvär skarpa anmärkningar mot ”regementena” för att de inte längre beställde munderingspersedlar av dem. Med viss överdrift påstod de vidare, att kronobeställningar numera gick till Stockholm och Jönköping, och detta utan att man ens hade jämfört priserna städerna emellan. I fortsättningen av besväret framkom dock att själva garnisonsregementet vid detta tillfälle inte tillhörde de anklagade. Vidare anhöll skråna om att samtliga regementen ännu en gång skulle åläggas att göra sina beställningar lokalt, inte minst, menade man, med tanke på att transportkostnaderna då kunde hållas nere. Avslutningsvis framhölls det att kronobeställningar kunde underlätta för många borgare, som annars hade stor ”borgerlig tunga”, ”jämväl en stark inkvartering”.⁴⁷⁵

Inför riksdagen 1738–1739 framställdes i likartade formuleringar samma krav och klagomål. Nu påstods emellertid explicit att det var Skaraborgs regemente, Bohusdragonerna samt artilleriet som hade svikit, det senare vad gäller hatt- och skobeställningar. Även inkvarte-

---

475 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1731 Gc: 12, 8 feb. (ämbetenas besvär).

ringen drogs upp i samband med att man pekade på att många hantverkare ”gick näringslösa” och alltså inte fick några beställningar. De slutliga besvären från Göteborg är ganska allmänt formulerade. Men går man till de enskilda handlingarna, memorial o. likn., vilka delvis låg till grund för själva besvärsakten, finner man att Zanders regemente, det ordinarie garnisonsregementet, i högsta grad befann sig i skottlinjen. I strid med förordningen från 1725, hävdade skråna i ett memorial direkt till riksdagsmännen 1 november 1738, hade Zander beställt skor och hattar i Stockholm, vilket man nu kraftigt protesterade emot. Det fanns i Göteborg ett tillräckligt antal skickliga hantverkare. Priserna var här högst rimliga och kvaliteten på varorna var god. Detta, framhölls det, kände Zander väl till. Fortsättningen av memorialet förtjänar att mera ingående refereras eftersom det så väl speglar den inställning som skråhantverkarna hyste ifråga om de villkor som förutsattes vara förknippade med garnisonens närvaro i Göteborg. Denna attityd uppvisar för övrigt uppenbar släktskap med den folkliga moraliska ekonomi som Thompson i flera av sina arbeten klart belyst. En man vilken såsom hyresbetalande bodde hos en hantverkare beställde sina skor m. m. hos denne och gick inte till någon annan. Den som hade logi och sängkläder ”för intet” hos sin värd borde då desto mera förstå att man naturligtvis gav förtjänsten åt den hantverkare man var inhyst hos. I anslutning till denna logik gjordes också liknelser för att ytterligare understryka det skäligen i kraven: palissadhuggaren får spånen som faller vid hans arbete, vingårdsarbetaren tillåts släcka sin törst på stället osv. Liknelserna hade som bekant viss verklighetsgrund i de extraförmåner som ibland tillkom järnbruksarbetare och andra under 1700- och 1800-talet. De gav också uttryck för en i folkdjupen väl förankrad inställning om det skäligen bytet, det ”rätta” priset o. dyl.⁴⁷⁶

Vid de följande riksdagarna – 1742–1743, 1746–1747, 1751–1752 – återkom frågan och togs upp i ungefär samma ordalag som tidigare. Den enda skillnaden var att kraven tycktes skärpas, också sedan Drake-perioden var över. Det framhölls exempelvis enligt tidigare känt mönster att hantverkarna skulle gå under om de inte fick kronobeställningar, i synnerhet som de drogs med för stor inkvar-

---

476 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1738-1739 Gc: 15, 213 ff: 18 apr. 1738, 242-245: 27 nov. 1738; jfr. Thompson 1983, 63-135, 65 ff.

tering och att de ständigt stördes med ”tjuvnader och oroligheter”. Det senare syftade sannolikt på olägenheter med Spens bataljon som låg i Göteborg som garnisonsförstärkning från och med början av 1750-talet. Vid riksdagen 1751–1752 visade det sig att hatt- och skoleveranser för garnisonen i Göteborg hade hamnat hos en köpman Peter Hall i Borås, vilket gav upphov till en tät korrespondens mellan riksdagsmännen och hantverkarna. Göteborgarna kunde till sist köpa tillbaka en del kontrakt från Hall, medan andra kom att stanna kvar i Borås. Det visade sig att Hall själv var riksdagsman för Borås och därigenom kunnat sluta ett leveransavtal på central nivå med krigskollegiet över huvudet på göteborgarna. Så hade skett trots att kravet på lokala beställningar till och med hade kunnat infogas i de allmänna besvären från ståndet och att ett särskilt memorial från göteborgsfullmäktige hade inlämnats till kollegiet. Den samlade bilden hade alltså tycke av manipulation: de lokala hantverkarna tilläts vädra sitt missnöje i ämnet, men blev i centralmaktens labyrinter lurade på den pekuniära förtjänsten. Att inte heller Göteborgs riksdagsmän var särskilt engagerade framgår av ett brev från dem till skomakarämbetet i Göteborg i februari 1752. Riksdagsmännen ansåg att det inte var stor idé att söka förmå Hall att genom försäljning avstå från ett av skokontrakten. Och om man lämnade in besvär ”å högvederbörlig ort” över saken, fortsatte de, kunde detta väcka ”ovilja” mot Göteborg. Ofrånkomligt var också att prisnivån var högre i Göteborg än annorstädes.⁴⁷⁷

Statsledningen reagerade med viss fördröjning på göteborgarnas klagomål. Redan detta rörde en viss ambivalens i ställningstagandet till problemet, ett dilemma. Förordningen var otvetydig när det gällde företräde för de lokala skråna vid kronobeställningar. Dessutom hade Kungl. Maj:t i allmänna ordalag år 1748 anmodat krigskollegiet att ha uppsikt över att den gamla förordningen följdes. Annars var det tunnsått med reaktioner från centralmaktens sida, trots de ständiga påstötningarna. Först vid riksdagen 1755–1756 kom det slutliga svaret. Och det innebar också ett klart ställnings-

477 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1740, 1742-1743, 1746-1747, 1751-1752, Gc:16-19,21, 23: 3 nov. paragraf 5 1740, 14 feb. 1744, 11 sept. 1746, 48-52: 12 sept., paragraf 4 1751; GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1751-1752 Gc: 21, korrespondens Sthlm-Gbg, 6, 21, 27, 30 nov. 1751, 4 jan., 17, 25, 27 feb., 18 mars 1752.

tagande – från ständernas sida, inte formellt från Kungl. Maj:t, varifrån ingen särskild resolution kunde förväntas, som det hette i riksdagsmännens riksdagsrelation. Ständerna var eniga: bästa priset på fullgod vara skulle alltid ha företräde, utan avseende på ”ort och ställe”. Till detta vägval hänvisades också vid de följande riksdagar då hantverkarna sökte få resning i målet.⁴⁷⁸

De göteborgska skråhantverkarnas kamp om kronoleveranser av ”mindre” munderingspersedlar framstår i efterhandsperspektivet som hopplös. I det större sammanhang vari denna strid har sin plats stod två världar mot varandra: statsmakten lierad med de kommersiella och protokapitalistiska krafterna mot den gamla traditionalistiska och i vissa avseenden folkliga skråekonomin. När den ”oväldiga” statsledningen till sist fällde avgörandet valde den den ”fria”, obundna marknadsprincipen, framför den korporativistiska. En av flera drivkrafter bakom beslutet torde för övrigt ha varit regements-officerarnas passevolansavtal med kronan, som över stat inbringade dem en fixerad summa pengar för bl.a. ”mindre” munderingspersedlar. Det gällde sedan för officerarna att söka sluta bästa möjliga avtal för egen del med tillverkarna, marknadsmässigt och utan hänsyn till ”ort och ställe”. Här fanns emellertid återigen ett dilemma, som jag skall kommentera också i nedan följande sammanfattning. Det fanns andra aspekter på denna *Kompaniewirtschaft* än de rent affärsmässiga. Eller rättare, två pekuniära intressen stod emot varandra. Som jag berört tidigare, hade kompaniägarna ett intresse av att permittera de tillåtna 20 soldaterna från sina kompanier för att kunna erhålla permittenternas löner. En möjlighet till permittering erbjöds genom soldathantverket. En positiv inställning från skrånas sida var inte alldeles nödvändig för att soldathantverkare skulle kunna permitteras, men den underlättade utan tvivel förhållandena. En sådan positiv inställning lyckades militären i frihetstidens Göteborg inte åstadkomma, som framgått. Den långtgående integration som garnisonsfolket hade behov och intresse av hämmades starkt av regementets ovilja att vara taktiskt och placera sina beställningar lokalt för så att säga husfridens skull.

---

478 GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1755-1756 Gc: 22, 2: 25 sept., paragraf 10, 12 feb. 1757 (riksdagsrelation); jfr. GLA. Göteborgs rådhusrätt och magistrat, riksdagshandlingar 1760 Gc: 23, 20 okt. paragraf 4.

Sammanfattande synpunkter kring garnisonsstaden

Statsledningen i frihetstidens Sverige sökte urbanisera städerna från nya utgångspunkter. Textilmanufakturerna och den särskilt privilegierade fjärrhandeln var uttryck för denna politik, som kom att ställas emot den traditionalistiska och skråbetonade uppfattningen om staden och dess ekonomiska utveckling. Merkantilismen – om än motsägelsefullt på denna punkt – implicerade en uträdering av den gamla ”feodala” gränsen mellan stad och land. Vidare innebar statsmaktens urbaniseringssträvanden att civil och militär förvaltning tilläts expandera i staden. Statsförvaltningens funktionärer på alla nivåer, företagare som formellt opererade utanför skråna samt ett växande proletariat utgjorde sammanlagt en större invånarkategori än den gamla skråkärnan i de stora städerna.

Militärapparaten var ett konkret uttryck för statsmakten. I de s. k. fästningsstäderna i periferin av riket förlades garnisoner. Dessa bestod normalt av värvad trupp. Statsledningen saknade finansiella möjligheter att låta manskapslönerna stiga med den prisstegring som ägde rum under frihetstiden, särskilt under epokens senare del. Detta var ett förhållande som staten måste ta hänsyn till vid garnisoneeringen av de värvade trupperna. För att vidmakthålla militärens roll av säkerhetsorgan hade det varit lämpligt att bostadsmässigt segre-

gera garnisonsbefolkningarna från den övriga befolkningen, genom exempelvis kaserner. Statens oförmåga att påta sig finansiellt ansvar för garnisonsbefolkningarnas överlevnad medförde emellertid att man tvingades välja integrationens väg. Manskaper och dess familjer måste i viss utsträckning civiliseras genom att de till exempel gavs rätt till fri hantverksutövning utanför skråna samt till fritt logi – på borgerskapets bekostnad. Behovet av social och ekonomisk integration kunde i garnisonsstaden inte tillfredsställas utan vidare. De olika grupperna av stadsinvånare kunde tänkas ha skiljaktiga och sinsemellan motstridande intressen gentemot militären, intressen som garnisonsledningarna också måste kalkylera med i sina försök till integration.

Den undersökning jag gjort av inkvarteringsförhållandena i Göteborg under frihetstiden har visat att det militära idealet, att åstadkomma en jämn fördelning av garnisonsstyrkan över hela staden, bara i undantagsfall kunde uppnås. Genom avlösning i kontantersättning av skyldigheten att i första hand erbjuda militären naturakvarter, åstadkom de inkvarteringspliktiga en klassegregation av garnisonsbefolkningen. Samma förhållande rådde sannolikt i de flesta andra svenska garnisonsstäder. Inkvarteringsgivare i besittning av kontanta tillgångar lejde bort sina inkvarteringar till stadsinvånare som på grund av fattigdom bedrev uthyrning av rum för att livnära sig. De rikare stadsinvånarna vältrade över den reella inkvarteringsbördan på de fattigare. Därmed infogades manskapsfamiljerna på sin rätta sociala plats i den gängse klasstrukturen. Detta innebar också att inkvarteringen måste äga rum på det civila klassamhällets villkor, inte på det militära samhällets.

Fram till november 1766 kunde militären formellt göra anspråk på naturakvarter utan avseende på borgerskapets önskemål. Rum, värme och ljus *in natura* betingade ett brant stigande värde genom den generella prisstegringen som innefattade också stegring av hyrorna. Naturakvarter gynnade på detta sätt militären medan det i motsvarande mån missgynnade de inkvarteringskyldiga. Man kan utgå ifrån att tillhandahållande av kvarter *in natura* under epokens lopp blev allt ovanligare, inte minst med tanke på den förlust som de inkvarteringspliktiga då gjorde. Dessa försökte lösa sig från plikten genom att lämna lägsta tänkbara kontantersättning till militären, under lång tid helt i överensstämmelse med den lagstadgade

taxan. Detta är förklaringen till den markerade diskrepans ifråga om inkvarteringsens socio-geografiska utsträckning i staden, som man kan iaktta vid en jämförelse mellan myndigheternas planerade soldatinkvartering och den som faktiskt skedde. I själva verket kan man för femte kvarteret i nordvästra Göteborg tala om ett veritabelt soldatghetto. Flera soldater och soldatfamiljer tvingades på egen hand hyra nödortfikt husrum genom att lägga ihop sina kontanta tillgångar. Först med denna gemensamma kassa blev tak över huvudet möjligt. Egen bostad var praktiskt taget utesluten på grund av hyrestegringarna, som sannolikt intensifierades genom bränderna i staden.

Under hela epoken försökte de inkvarteringskyldiga i Göteborg att vidga inkvarteringskyldigheten till samtliga stadsinvånare med undantag av de grundlagsmässigt privilegierade. De stående argumenten var att kostnaderna var för stora att bära för den jämförelsevis lilla gruppen inkvarteringspliktiga samt att alla stadsinvånare skyddades av militären och därför borde dela bördan.

Från slutet av 1730-talet till slutet av 1740-talet inträffade en viktig förändring i det lokala politiska livet i Göteborg. Borgerskapets deputerade och sannolikt också handels societeten kom under nästan ett helt decennium att domineras av en grupp borgare med agrarkapitalistisk anknytning och med en skråvänlig inställning. Gruppen stod i stark motsättning till magistraten och de handelskapitalistiska kretsarna. Flera fakta talar för att den politiska mobiliseringen av respektive "parti" skedde vertikalt, dvs de lägsta skikten och mellangrupperna på ömse sidor slöt upp bakom en eller flera handlande i ledningen för "partierna". Den agrarkapitalistiska gruppens politiska aktivitet medförde att magistratens maktposition försvagades och att deputeradeförsamlingens och handels societetens ställning stärktes. Ifråga om inkvarteringen kan man iaktta att denna grupp värnade om den kategori av fattigare borgare som i brist av kontanter önskade prestera inkvarteringen *in natura* till skillnad från dem som sökte åstadkomma en inkvarteringstaxa för obligatorisk kontantersättning. "Landsbygdspartiet" lyckades också år 1743 förmå magistraten att ålägga de privilegierade grupperna åtminstone tillfällig inkvarteringsplikt genom penningersättning. Upprorsommaren 1743 utgjorde inte kulmen på motsättningen mellan stadens formella styrelse och borgerskapsrepresentationerna. 1743-1747

blev konflikten öppen. Motsättningarna hårdnade som en följd av de deputerades vägran att godkänna utbetalningar ur inkvarteringskassan till militären. Under en kortare tid uppstod en akut kris för hela inkvarteringsystemet. Militären löpte risk bli helt ställd utan bostäder. Borgerskapets begäran i besvärakterna för den aktuella tiden att garnisonen måste lämna staden eller i varje fall bytas ut, såg ut att uppfyllas. I ett läge då magistraten blev handlingsförlamad av de deputerades offensiv ingrep till sist statsledningen. Under några år framtogs borgerskapet rätten att godkänna betalningar ur stadskassan.

Genom "landsbygdspartiets" reträtt från den politiska scenen återställdes inkvarteringsförhållandena i staden. De deputerade och handels societeten förde fortsättningsvis den politiken att de burskapsägandes plikt att hålla med naturakvarter skulle avskaffas och ersättas med en inkvarteringskatt för alla stadsinvånare utom de privilegierade. Denna politik var klassbetonad så till vida som att den inte tog hänsyn till de invånargrupper som saknade kontanta medel och därför bara hade rum *in natura* att erbjuda. Den blev också slutligen framgångsrik vid regimskiftet år 1766 då den generella inkvarteringskatten infördes i Göteborg. Därigenom permanentades också den klassegregation av garnisonsbefolkningen som kan iakttas även under de föregående åren.

De minst sagt vanskliga inkvarteringsvillkoren för soldatbefolkningen i Göteborg var till stor del en följd av att statsledningen under lång tid inte ville medge en utvidgning av inkvarteringsplikten till alla stadsinvånare. Därigenom tillät också centralmakten en konfrontation mellan sina egna intressen och skråborgarnas. Man kan fråga sig varför statsmakten inte sökte mildra denna konfrontation. Det framstod som nödvändigt att ge de inkvarteringspliktiga något i gengäld för deras logi åt militären. Att hävda att dessa åtnjöt militärt skydd var närmast en cynism eftersom detta skydd i så fall även gällde dem som var befriade från inhysning av militärer. Varför komparerades inte skråborgarna? Hade de ständiga konflikterna om inkvarteringen kunnat undvikas?

På grund av det värvade manskapets minskande reallöner blev soldaterna en viktig faktor på den lokala arbetsmarknaden i Göteborg. Den kvantitativa omfattningen av soldathantverket är inte möjligt att exakt bestämma. Men av skrånas upprepade klagomål över att sol-

daterna uppträdde som egna företagare i yrken som tillhörde skråna kan man lätt förstå att soldathantverket upplevdes som ett hot mot de traditionalistiska idealen. Soldaternas rätt till hantverksutövning påstods dels hota skråmästarnas avsättningsmöjligheter, dels deras egen slutna arbetsmarknad eftersom gesäller och lärlingar lockades att lämna skråsystemet för att bli soldater och fria hantverkare. Den tidigare forskningen har uppmärksammat denna spänning mellan traditionalism och kommersialism när det gäller skråhantverken. Men man kan också iaktta att de värvade soldaterna även sökte sin utkomst som kroppsarbetare och som småhandlare, högare och krögare. Också på detta område framstod garnisonsbefolkningen som ett hot, vilket framgår bl. a. av krögarnas många klagomål över soldaternas intrång. På det hela taget kan man alltså påstå att garnisonsbefolkningen uppträdde som ett utifrån kommande hot mot den traditionalistiska konceptionen av stadsbegreppet. Soldaterna sökte bryta upp det slutna, defensiva och egentligen föga kommersialiserade lokalsamhället och dess arbetsmarknad.

Det fanns sannolikt starka ekonomiska band mellan militären i garnisonsstaden och textilmanufakturerna där. Under hela frihetstiden var soldater och soldatfamiljer som manufakturarbetare djupt involverade i textilproduktionen i Göteborg, företrädesvis i framställningens förberedande moment som spinning, kardning, kamning o. likn. Men det förekom att soldater också arbetade som vävare i ”fabrikerna”. Textilföretagarna strävade efter att minska kostnaderna för arbetskraften. De militära cheferna önskade permittera en del av manskapet för att få ut permittentlönerna för egen del. Soldatbefolkningen tvingades på grund av de låga och realmässigt minskande soldatlönerna att söka kombinera flera inkomstkällor för sin överlevnad. Detta erbjöd ett ypperligt tillfälle för företagarna att utnyttja soldaterna och deras familjer som helproletärer utan att behöva ta ansvar för hela deras uppehälle. Det finns också belägg för att det förekom formliga uppgörelser mellan kompanicheferna och textilföretagarna om användande av soldatbefolkningen som arbetskraft. Militära och civila företagare delade på kostnaderna för arbetet.

Dessa förhållanden medförde bl. a. att det blev svårt att fixera soldatbefolkningens rättsliga ställning på arbetsmarknaden. Den var varken en rent militär befolkningsgrupp eller en civil proletär

kategori. Denna egendomliga mellanställning gav upphov till att gruppen kom att uppfattas som en helt fri grupp av arbetare som obehindrat kunde sälja sitt arbete på marknaden, en kommersiell arbetsmarknad som denna proletära grupp samtidigt skapade. Här måste man emellertid notera att i den mån överenskommelserna om soldatarbetskraften mellan de militära cheferna och de civila företagarna sattes i system, reducerades det fria momentet och kommersialismen i sammanhanget. Textilföretagarna drog då nytta av den militära disciplinen och kompanichefernas befälsbefogenheter till att helt enkelt beordra arbete i manufakturerna. En "ohelig" allians ingicks mellan tvångsarbete och fritt lönearbete.

Göteborgs större manufaktur ägde under frihetstiden förmånen av kronobeställningar av uniformskläde. Man kan anta att dessa beställningar utgjorde ryggraden i "fabrikernas" avsättning och tillverkning inte minst mot bakgrund av den annars tröga marknaden för svenska textilprodukter under epoken.

På dessa två punkter var alltså militär och manufaktur i garnisonsstaden väl förenade. Både de värvade trupperna och textilmanufakturerna utgjorde därigenom en urbaniseringsfaktor av ett sådant slag att den hotade den gamla skråkärnan och inneslöt den.

Hantverksskråna i frihetstidens Göteborg ansåg sig ha rätt att få kronobeställningar av s. k. mindre munderingspersedlar från regementena på platsen. De hänvisade till att de var ålagda inkvartering av garnisonen och att det därför inte var mer än rätt att de fick förmånen av sådana beställningar. Skråna återkom ofta till att militären underlät att lägga sina beställningar hos de lokala hantverkarna. Statsledningen slog efter ideliga påstötningar fast att endast prisnivå och kvalitet skulle avgöra var de militära cheferna skulle beställa de aktuella persedlarna. Vid de lokala avsättningsbehoven skulle man inte fästa något avseende.

Vid en helhetsbedömning kan man konstatera att den integration av garnisonsbefolkningen i staden som statsledningen och militären uppenbarligen hade behov av, inte kunde åstadkommas. Orsaken skall till stor del sökas i förhållandet att skråborgarna uppfattade sig som missgynnade av militären. Garnisonen gav inte något i utbyte mot den fria inkvarteringen. Ett sådant utbyte var som idé väl förankrat i de traditionalistiska föreställningar som hantverkarna hyste. Men militären och staten valde att gå den kommersiella vägen, där

prisnivån utgjorde vägvisare. Traditionalistiska uppfattningar ställdes mot rationalistiska.

Rekrytering och garnisonering: slutsatser av undersökningen

Den agrara produktionens äldre former präglade djupt det frihetstida samhället. De traditionalistiska föreställningarna om arbetsmarknaden och urbaniseringen i detta samhälle var seglivade och hållfasta. Men det fanns inslag häri som bröt emot traditionalismen. Den värvade krigsmakten utgjorde ett sådant inslag. Rekryteringen till de värvade trupperna byggde på idéer som dels hörde hemma inom traditionalismen, dels i en urban och kommersiell åskådning. Å ena sidan skulle hotet om tvångsvärvning förmå den obesuttna delen av den manliga befolkningen att noga anpassa sig till de hävdvunna formerna för arbetets organisation, till årstjänstprincipen. På detta sätt skulle den traditionella arbetsmarknadsmodellen upprätthållas. Löner skulle kunna fixeras, arbetskraftens rörlighet skulle minimeras. Vid sidan av denna rekryteringsmöjlighet kunde å andra sidan de värvade regementena rekrytera frivilliga genom rent kommersiella uppgörelser. Här fanns således en motsättning mellan tvång och frivillighet som på sitt sätt var representativ för motsättningen mellan tvångsarbete och fritt lönearbete överhuvudtaget.

Den värvade krigsmakten kunde bara i liten utsträckning dra nytta av tvångsvärvmöjligheten. Detta berodde inte på att årstjänstprincipen tillämpades så strikt att inga lösdrivare fanns att

tillgå. Tvärtom. Principen i fråga hade i det närmaste uttömts på sitt egentliga innehåll. Om än i årstjänstprincipens *former* rådde på det hela taget marknadsprincipen. De värvade trupperna tvingades i sin rekrytering operera på samma villkor på marknaden som de civila intressenterna.

Rymmare, permittenter, askedade soldater och meniga med värvningsuppdrag kom att påverka den omgivande landsbygden genom sin rörlighet och genom sin status av obundna fria arbetare. De berördes i praktiken inte av kravet på årstjänst. Hotet om tvångs- värvning var verkningslöst.

Den samlade bilden av den värvade krigsmaktens relation till arbetsmarknaden får därmed ett något överraskande innehåll. De värvade trupperna, som skulle torna upp sig som ett hot för samhällets rörliga och "ostadiga" element, blev istället själva inbegreppet för rörlighet och fritt lönearbete, en oas där självständiga soldater i egenskap av arbetare, trots de militära formerna, kunde existera. De rörliga värvade soldaterna och deras familjer sällade sig till den växande skaran av jordlösa proletärer, ständigt på drift och i rörelse. Bl. a. de värvade soldaternas rörlighet hotade att riva upp den gamla arbetsdelningen mellan stad och land, något som kan avläsas i bondeståndets ständiga protester mot de rörliga arbetarnas oroande aktivitet på landsbygden. Landsbygden urbaniserades på visst sätt av de kringströvande personerna.

Frihetstidens värvade krigsmakt tycks ha utgjort en del av drivkrafterna till upplösningen av det traditionalistiska agrarsamhället. Den banade på ett oväntat sätt väg för ett mer kommersiellt och urbant präglat samhälle. Omdömet kan gälla även de värvade truppernas tillvaro i garnisonsstaden. Soldatbefolkningen tillhörde den växande grupp av proletärer som invandrade till staden. Den kom att få sina bostäder i de delar av staden som kunde betecknas som proletära. Det militära proletariatet intog sin plats i klasstrukturen. Garnisonsbefolkningen knöts också till den icke skråbundna textilindustrin såsom lönearbetare, ofta med tämligen självständig och fri status. Samtidigt blev många av garnisonssoldaterna hantverkare utanför skråna i stöd av speciella rättigheter, som därutöver torde ha lockat de anställda inom skråna till avhopp. Soldatbefolkningen blev således en viktig faktor i utnötningskriget mot skråekonomin, både genom ett slags infiltration och attacker utifrån.

Föreställningen att stadsinvånare utgjordes av skrå- och gillesanslutna borgare var en fiktion. Majoriteten av garnisonsstadens befolkning bestod av människor som stod utanför skråna och som hörde till militär- och civilförvaltning, fjärrhandeln och textilindustrin. Det var dessa invånare som på alla sociala nivåer förutsattes personifiera de dynamiska krafterna i stadens utveckling. Garnisonsbefolkningen utgjorde sålunda del av hela det komplex av kommersiella faktorer som statsledningen försökte sätta i rörelse. Också i det perspektivet framstår garnisonen i garnisonsstaden som en viktig drivkraft bakom den förindustriella urbaniseringen.

Det värvade manskapet avlönades till största delen kontant. Statsledningen saknade finansiella resurser att låta penninglönerna stiga med den prisstegring som blev särskilt brant under 1750- och 1760-talen. I praktiken gällde nominellt samma löner i slutet som i början av epoken. Detta innebar att det värvade manskapets reallöner drastiskt sjönk. Detta medförde i sin tur att statsledningen tvingades medge att manskapet såväl i staden som på landet gav sig ut på den civila arbetsmarknaden och att det förtjänade en stigande andel av sin inkomst på denna. Det är därför riktigt att säga att de svenska värvade trupperna, som utifrån sett visade alla tecken på militarisering, djupast sett faktiskt var deprofessionaliserade eller demilitariserade. Den värvade styrkan hade ett yttre militärt skal men dess kärna befann sig i en vital civil socialisationsprocess. Man måste också redan mot bakgrund av den pauperisering som garnisonsbefolkningen utsattes för, ifrågasätta soldaternas militära duglighet.

Detta aktualiserar det slutomdöme som Artéus lämnar i sin undersökning. Han menar sig kunna konstatera att det frihetstida samhället i strukturell mening var militariserat. Man får komma ihåg att Artéus inte egentligen uppställt som sitt syfte att söka svar på frågan om det frihetstida samhällets militariseringsgrad. Målet med hans undersökning är att pröva ett antal tänkbara indikatorer på militarisering. Och det är från den utgångspunkten hans slutomdöme skall betraktas. Artéus militariseringsbegrepp avser uppenbarligen den strukturella eller institutionella militariseringen, kort sagt de militära formernas offentliga ställning i samhället.

Dessa formers reella militära värdeinnehåll är en annan sak, men borde ha lika stor betydelse i en diskussion om de civil-militära relationerna i ett agrart präglat samhälle. De värvade trupperna i

frihetstidens Sverige var ingenting annat än ett proletariat organiserat i militära former. Detta proletariat förtjänade sig i stigande grad brödfödan utanför det militära samhället. På detta sätt bidrog det i hög grad till en kommersialisering, ja till en modernisering av en arbetsmarknad som starkt hämmades av äldre fiktioner om det statiska och idylliska samhället.

Summary

PROLETARIAN IN UNIFORM – a study of the mercenary army, the commercialization of the labour market and the urbanization in western Sweden during the Liberty Era.

This thesis analyzes the connections between the mercenary troops, the labour market and the urbanization in pre-industrial Sweden. The recruitment of the mercenary troops was achieved in two separate ways: on the one hand the military was authorized to use “strong arm”-methods, on the other it could make soldiers out of volunteers. These two ways corresponded to two principles of the traditional conception of the labour market in pre-industrial Sweden. Since long the peasant society comprehended the organization of labour in the one year-principle. This meant that the landowners hired workers on a one year basis. It also meant that the masters – the owners of land – took responsibility for their work force during the labour year, even in periods when the workers did not actually work, in the wintertime and in between sowing and harvesting.

Furthermore, the peasant conceived the workers as young people. The young ones were not supposed to remain rural servants all their lives. After having served for five or ten years, they were expected to settle down as farmers on their own. The young servants were from

that point of view not a social category. They constituted a group of youngsters, often looking forward as heirs of the own family's farmstead. In the world of the one year-model the servants' salaries were fixed at a certain level. Tariffs were a part of the ordinances regulating the workers labour on the one year basis. On the whole the one year-principle was an important aspect of a paternalistic way of life, in which the landowners were meant to protect the servant-worker, who had to stick to the principle of the one year term. Day labour was prohibited. But as a matter of fact, the one year-principle showed signs of dissolution. Many journeymen stayed journeymen the whole life through often as married men. The same phenomenon could be seen among the rural servants.

There was an urban aspect of this paternalistic view: the handicrafts' guilds. The masters of the different professions in the cities saw to it according to customs that their journeymen and apprentices could sleep and eat in the masters' households. The salaries of the workers of the handicraft guilds were often fixed and the workers were bound to certain terms of engagement with their masters. The whole system resembled the one year-model in the countryside.

The "strong arm"-method of the recruiting of men to the mercenary regiments was in a certain way connected to the one year-principle and the regulating ordinances to this purpose. These regiments were allowed to recruit by legal force those men in the labour market, who did not stick to the one year-rule. Vagabonds, beggars, "rolling stones" of every kind, could be put into the rank and file of the mercenaries. The question is, how could the mercenary regiments profit from this possibility? How often were vagabonds sentenced to military service? How can the quantitative figures of the "strong arm"-recruitment be explained? How was the mercenary army fit in to the labour market?

The questions should be considered by the light of the fact that the Swedish government did try to reduce recruitment by legal force, from the middle of the eighteenth century, onwards. This policy corresponded to a new liberalized view of the labour market, that had emerged among the so called reform-mercantilists around the 1750s.

The mercenary regiments were obliged to make claims with the civil authorities on persons who were meant to be vagabonds and

therefore possible recruits. Eventually the governors of the counties made the decisions about these demands.

Studying the Skaraborg county in mid-west Sweden in this respect during the periods of 1726–1739 and 1758–1765 obviously there was but a few “strong arm”-sentences. Mostly, the regiments’ claims were denied. The explanation of this can be found in the different cases studied. The one year-principle was only in a formal sense fulfilled. The local society and the masters within it often protected the persons, whom the officers had demanded for military service. The military argued that certain men, despite their being contracted on a one year basis according to the law, in practice took different jobs – with the tacit admission from their formal masters – in different places in the province. These men were to be looked upon as vagabonds, the military stated. But the governor mostly rejected the claims. Reasonably enough, the local labour markets in the cities and in the countryside only formally could be characterized as models of the one year-principle. As a matter of fact the labour market seems to have been on its way to be a real market in a modern sense of the word.

The Swedish government did not pay the soldiers in the mercenary army enough for a livelihood. The wages were far too small to keep a soldier’s family alive. Furthermore, around the middle of the eighteenth century, the inflation had almost eliminated the soldier’s real wage. The soldier and the members of his family simply had to look for extra-jobs in the open labour market. The soldier’s family had to apply an income-pooling system. In the county government’s archives, a whole lot of cases can be studied, concerning soldiers on leave, soldiers recruiting on behalf of their units, and last but not least deserters, who not very often could be brought back to the regiment. These people used to roam over the countryside, taking jobs here and there, peddling, moving from one place to another. Shortly, they seem very much to have disturbed the peasant society and its idea of a stable society and a regulated labour market, characterized by the one year-principle. The soldiers’ families appeared as commercializers and urbanizers in the local peasant society. They opened the doors for an urban way of life, characterized by floating, unpredictable manners.

The “strong arm”-method of recruitment was meant to be an instrument to keep the one year-principle really “alive”. It failed. Instead, the mercenary army – in the long run – acted as an enemy of the one year-system. The mercenary soldier’s way of life as an under-paid proletarian contributed to the breaking up of the patterns of the traditional peasant society.

The mercenary regiments in Sweden during the eighteenth century were deployed as garrison crews in cities in the periphery of the Swedish realm. Gothenburg, the center of western Sweden, kept a rather big garrison force, about a fifth of the population of the city, which counted about 10 000 inhabitants in the middle of the 18th century.

The burghers of Gothenburg, the old core of the population, that were granted certain privileges of handicraft and commerce within guilds, were obliged to give quarters to the military of the garrison. The reason was that the inhabitants were supposed to be protected by the military in case of war. The military were to be spread out in the city in a regular, military manner. But that was not going to be the case at all. People who were wealthy enough to pay off their military “guests” did so. The poor people, who were not always obliged to offer quarters, received the soldiers as “paying guests” on a private basis in order to get some money for bread. Generally speaking, the garrison-population were quartered in Gothenburg according to the very classtructure of the city.

The burghers of Gothenburg , roughly a third of the population, constantly tried to increase the number of people obliged to receive the military in their houses. The view of the burghers in that respect could not be rejected: all the other inhabitants in the city, outside the circles of the burghers, were also protected by the soldiers in case of war. Why should not they contribute? But not until 1766 the government accepted the demands of the burghers and made the housing of the military a money tax imposed upon all city-dwellers.

During the 1740s a conflict occurred between a traditionalist type of political grouping and a mercantilist one. The former was an alliance of guild-spokesmen and representatives of rural industry. The latter was a commercial-manufactorial party allied to the formal government of the city, the magistrate, and the central government. This party or political group acted according to the mercantilistic doctrine

of the time. Probably the members of it – one of them was Niklas Sahlgren, a famous commercial magnate – thought themselves to be agents for new urbanizing, dynamic forces, threatening the old urban community of the guild-people.

For a couple of years in the 1740s the rural party seized political power on the local level. This meant serious consequences to the garrison-population. The burghers refused on several occasions to pay the soldiers their quarter-money. A crisis rapidly emerged. In practice many soldiers probably were left without lodgings at all. The military in the city was well-nigh expelled.

The garrison soldiery disposed of legal rights to work as craftsmen in the city – outside the guilds – as free-masters of their own. These rights could be looked upon as a compensation for their quite low wages as service-men. Of course this made up for conflicts with the guild-craftsmen. In the magistrate's archives a lot of complaints from the burghers in this respect are to be found. But the soldiers did not try to make a living only as craftsmen in the traditional crafts. They exercised – confronting similar strifes – different businesses, were peddlers, pub-keepers and so forth.

The rights of free practising of crafts attracted journeymen and apprentices to the mercenary troops. Therefore one might say that on the whole the military in the garrison-city could be conceived of as a real threat to the old, quasi-feudal patterns of the burghers' community. The soldiers turned out to be promoting an open commercial labour market and were treated as intrudors in the archaic city as well as in the rural community.

The craftsmen of Gothenburg put forward demands on the military in the city to place their orders for minor uniform outfits at the craftsmen's workshops. In this respect the craftsmen expressed a kind of a moral economy in the Thompsonian sense. It was a fair deal, they pleaded, that the regiments supported the craftsmen in their businesses, considering the quarters they offered the service-men. The government had earlier in the Liberty Era ascertained this standpoint clearly. But later on it changed its views in these matters. It chosed the market principle, meaning that only the best – lowest – prices and the quality of the goods should decide the purchase without considering the needs of the local crafts.

The military and the manufactory in Gothenburg made up a military-commercial complex in the city. Many of the soldiers and their families worked as spinners, combers, even weavers in the “factories”, a dear object to the government in the mercantilistic era. The entrepreneurs and the military leadership could therefore combine in a cost-pooling system in the same way as the garrison-population was applying income-pooling. This was in fact an international phenomenon. In contemporary Prussia the manufactories also used soldiers as a cheap labor force. For the capitalist entrepreneur this arrangement was a very profitable one. The labour costs could be diminished since the workers earned their subsistence partly by taking other jobs.

The mercenary troops in Sweden during the Liberty Era was one important contributing factor promoting changes in pre-industrial society. The soldiery, working in or outside the city, on leave, as recruiters, as deserters, probably brought an urban way life into the whole region surrounding the garrison-city. It commercialized and showed off an urban way of life. That was the main effect of the mercenaries on the civil society. There are reasons to doubt their military fitness as well. The mercenary regiments were supposed to be fighting units in case of war. In fact they belonged to the increasing group of hungry proletarians in pre-industrial society. The only struggle they sought to win was the struggle for the daily bread.

Källor och bearbetningar

Arkivhandlingar

Riksarkivet

Militaria

Skrivelser från cheferna för de värvade regementena till Kungl. Maj:t. M 665-M 670.

Statskontorets huvudarkiv

Personalstater

Krigsarkivet

Generalmönstringsrullor, Göteborgs garnisonsregemente 1724-1769, mikrofilm, WA 1466-1475

Göteborgs garnisonsregementes arkiv (förteckning nr 175)
Inkomna handlingar

Domböcker och krigsrättsacta, Göteborgs garnisonsregemente, 1724-1772 mikrofiche (vol. 37, 43, 66, 96, 106, 127, 155, 161, 213, 214, 229, 329, 330, 385, 397, 404, 424, 481, 490)

Krigskollegiets kanslis arkiv

Intendentsdepartementets registratur

Intendentsdepartementets inkomna handlingar

Landsarkivet i Göteborg

Göteborgs och Bohus läns länsstyrelses landskansli

Registratur
Resolutionsböcker
Inkomna handlingar
Liggare

Göteborgs och Bohus läns länsstyrelses landskontor

Landsboksverifikationer
”Beskrifning öfwer Skaraborgs läns hövdingedöme” (mikrofilm av original i
Kunl. Biblioteket)

Skaraborgs läns länsstyrelses landskansli

Registratur
Resolutionsböcker
Avgjorda mål

Göteborgs rådhusrätts och magistrats arkiv

Politieprotokoll
Kontrollbok (1728–1750)
Ankomna brev
Riksdagshandlingar

Göteborgs inkvarteringskommissions arkiv

Protokoll
Liggare, längder
Räkenskaper

Borgerskapets äldstes i Göteborg arkiv

Protokoll
Liggare, längder
Räkenskaper

Göteborgs hallrätts arkiv

Protokoll
Akter
Inkomna handlingar
Fabriksrelationer
Statistiska uppgifter m.m.

Lidköpings rådhusrätts och magistrats arkiv

Inkomna handlingar

Församlingsarkiv

Göteborgs garnisonsförsamling

Göteborgs universitetsbibliotek

Ostindiska kompaniets arkiv, förteckning H 22

Publicerade källor

- [AdRP] *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll från och med år 1719, 1-32: 1719-1779*. Stockholm 1875-1882.
- [Beskrifning Gbg 1782] *Beskrifning öfver staden Götheborg. Uppfostringssällskapetets tidningar 1782*.
- [Biographiskt Lexicon] *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige Svenske Män, 13*. Uppsala 1847.
- [BondRP] *Bondeståndets riksdagsprotokoll, 1-12, 1720-1772*. Uppsala/Stockholm 1939-1978.
- [BorgRP] *Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början, 1-8, 1719-1743*. Uppsala/Stockholm 1945-1982.
- [Brusewitz 1916] *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar*. Utg. Axel Brusewitz, Stockholm 1916.
- Bräker, Ulrich, *Das Leben und die Abentheuer des armen Mannes in Tockenburg. Von ihm selbst erzählt*. Berlin 1910.
- Cederbourg, Eric, *Anteckningar ur rådman Eric Cederbourgs beskrifning öfver Götheborg, utgifven år 1739 jemte bihang, innehållande upplysning dertill samt kronologisk förteckning*. Göteborg 1864.
- [Frostéus, Henrik], *Inledning till Svenska Krigslagfarenheten, 1-2*. Stockholm 1765.
- [Gynther 8] *Författningssamling för Kongl. Maj:ts flotta, 8*. Utg. Sven W Gynther.
- [Modée] *Utdrag utur alle ifrån 1718 års slut utkomne Publique Handlingar...*, 1-9. Utg. Reinhold Modée.
- [PrästRP] *Prästeståndets riksdagsprotokoll, 5-8*. Stockholm 1978-1980.
- [Svenska riksdagsakter] *Svenska Riksdagsakter under tidehvarfvet 1521-1800, 2-3: 1726-1734*. Stockholm 1913-1922.
Årstrycket.

Bearbetningar

- Ahlberger, Christer, *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790-1850*. Institutet för lokalthistorisk forskning, skriftserie nr 1.
De sju häradernas Kulturhistoriska förening. Göteborg 1988.

- Almquist, Helge, *Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren 1–2*. Göteborg 1935.
- Andersson, Bertil, *Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling*. Del 1 i Andersson, Bertil, Fritz, Martin, Olsson Kent, *Göteborgs ekonomiska historia 1–3*. Stockholm 1996.
- Artéus, Gunnar, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*. Stockholm 1982.
- Artéus, Gunnar, "Om det frihetstida samhällets karaktär". I *Historisk tidskrift (sv)* 1985.
- Beckman, Bjarne, *Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet*. Diss. Göteborg 1930.
- Beckman, Bjarne, "Mölnadske saken. Ett blodbad som inte blev av". I *Göteborgs och Bohus läns fornminnesförenings tidskrift* 1932/33.
- Beckman, Bjarne, "Anders Drake". I *Svenskt Biografiskt Lexikon* 11. Stockholm 1945.
- Boberg, Stig, "Stadens styrelse 1621–1862. Tiden 1621–1818". I *Göteborgs stadsfullmäktige 1863–1962, 3: Stadsfullmäktige, stadens styrelser och förvaltningar*. Göteborg 1971.
- Bodman, Gösta, *Göteborgs äldre industri*. Göteborg 1923.
- Bodman, Gösta, *Göteborgs industrihistoria i siffror 1747–1920*. Göteborg 1926.
- Boëthius, Bertil, *Gruvornas, byttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*. Stockholm 1951.
- Boëthius, Bertil, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815*. Stockholm 1943.
- Bohlin, Gunnar, *Militär statsmakt och individ, särskilt i Sverige under Gustaf III:s tid. Militär rekrytering, straffrätt och disciplin*. Diss. Uppsala 1917.
- Büsch, Otto, *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen 1713–1807. Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preussisch-deutschen Gesellschaft*. Berlin 1962.
- Coleman, D. C., "Eli Heckscher and the Idea of Mercantilism". I *Revisions in Mercantilism*, ed. D.C. Coleman, London 1969
- Carlsson, Sten, *Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden*. Stockholm 1963.

- Cornell, Lasse, *Arbete och arbetsformernas utveckling*. Göteborg 1986.
- Corvisier, André, *L'armée française de la fin du XVIIIe siècle au ministère de Choiseul. Le Soldat*. Diss. Paris 1964.
- Corvisier, André, "Service militaire et mobilité géographique au dix-huitième siècle." I *Annales de démographie historique* 1970.
- Dannert, Leif, *Svensk försvarspolitik 1743-1757 i dess utrikespolitiska och inrikespolitiska sammanhang*. Diss. Uppsala 1943.
- De Vries, Jan, *European Urbanization 1500-1800*. 1984.
- Degn, Ole, *Urbanisering og industrialisering. En forskningsöversikt*. Köpenhamn 1978.
- Doorn, Jaques van, *The Soldier and Social Change. Comparative Studies in the History and Sociology of the Military*. London 1975.
- Emigrationsutredningen, bil. 9. Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900*. (Nils Wohlin) Stockholm 1909.
- Ericsson, Birgitta, "De anlagda städerna i Sverige (ca 1580-1800)". I *Urbaniseringsprocessen i Norden 2: De anlagde städer på 1600-1700-tallet. Det XVII. nordiske historikermöte*. Trondheim 1977.
- Etzler, Allan, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige: historia och språk*. Diss. Stockholm 1944.
- Fredenberg, Alfred, *Anteckningar rörande det svenska indelta infanteriets uppkomst och utveckling från äldsta tider*. Stockholm 1883.
- Frey, Sylvia, "The common British soldier in the late eighteenth century: a profile". I *Societas* 1975 V:5.
- Fritzell, Yngve, "Yrkesfördelningen 1753-1805 enligt Tabellverket: de särskilda städerna." I *Statistisk Tidskrift* 1983:4.
- Frohnert, Pär, "Borgare, husägare och soldater. Inkvarteringsfrågan i Stockholm 1757-1766". I *1700-talsstudier tillägnade Birgitta Ericsson*. Stockholm 1985.
- Fröding, Hugo, *Berättelser ur Göteborgs historia under frihetstiden*. Göteborg 1919.
- Fröding, Hugo, *Berättelser ur Göteborgs historia under gustavianska tiden*. Göteborg 1922.

- Fröding, Hugo, *Göteborgs köp- och handelsgille, handels societet, handelsförening, handelskammare 1661–1911*. Göteborg 1911.
- Fällström, Anne-Marie & Mäntylä Ilka, ”Stadsadministrationen i Sverige-Finland under frihetstiden”. I *Stadsadministration i Norden på 1700-talet*. Oslo 1982.
- Gadd, Carl-Johan, ”Den agrara revolutionen 1700–1870”. Band 3 i *Det svenska jordbrukets historia*. Stockholm 2000.
- Gidlöf, Leif, ”Inkvartering och hantverksutövning under 1700-talet.” I *Kungl. Svea Livgardes Historia* 5 1976.
- Glamann, Kristof och Oxenböll Erik, *Studier i dansk merkantilism. Omkring tekster af Otto Thott*. Köpenhamn 1983.
- [Grauers], Sven, „Adam Otto Lagerberg“. I *Svenskt biografiskt lexikon* XXII. Stockholm 1977–1979.
- Grill, Berit, ”Centralmakten och lösdrivarproblemet under 1700-talet”. I *1700-talsstudier tillägnade Birgitta Ericsson*. Stockholm 1985.
- Gutton, Jean-Pierre, *La société et les pauvres. L'exemple de la généralité de Lyon 1534–1789*. Diss. Paris 1970.
- Gutton, Jean-Pierre, *La société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris 1974.
- Harnesk, Börje, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 96. Umeå 1990.
- Harnesk, Börje, ”Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen”. I *Historisk tidskrift* (sv) 1986.
- Harnesk, Börje, ”Sammanfattning. Konferens rörande protoindustrialisering.” I *Historisk tidskrift* (sv) 1987.
- Heckscher, Eli, *Merkantilismen. Ett led i den ekonomiska politikens historia* 1–2. Stockholm 1931.
- Heckscher, Eli, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa* 2:2. *Det moderna Sveriges grundläggning*. Stockholm 1949.
- Heckscher, Eli, ”Mercantilism”. I *Revisions in Mercantilism*, ed. D.C. Coleman, London 1969
- Helander Olle, ”Stadens historia 1719–1820”. I *Malmö stads historia II*. Malmö 1977.
- Herlitz, Lars, ”The Concept of Mercantilism”. I *The Scandinavian Economic History Review* 12:2, 1964.

- Herlitz, Lars, *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. Diss. Göteborg 1974.
- Hinze, Kurt, *Die Arbeiterfrage zu Beginn des Modernen Kapitalismus in Brandenburg-Preussen 1685–1806*. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin beim Friedrich-Meinecke-Institut der freien Universität Berlin. Berlin 1963.
- Hirn, Hans, *Från Lantingshausen till Jägerhorn. Ett värvat regemente i Finland 1751–1808*. Helsingfors 1970.
- Hirn, Hans, *von Willebrandska regementet 1739–1743*. Åbo 1962.
- Hufton, Olwen, *The Poor of Eighteenth Century France 1750–1789*. Oxford 1974.
- Johansen, Hans Christ., ”Naering og bystyre. Odense 1700–1789”. I *Odense bys historie*. Odense 1983.
- Jähns, Max, *Heeresverfassungen und Völkerleben*. Berlin 1885.
- Jörberg, Lennart, *A History of Prices in Sweden 1732–1914, 1–2*. Lund 1972.
- Kjellberg, Sven T, *Svenska Ostindiska Compagnierna 1731–1813*. Malmö 1974.
- Kjellberg, Sven T, *Ull och ylle. Bidrag till den svenska yllemanufakturens historia*. Lund 1943.
- Kowalik, Janina, ”Fattigdom och fattigvård i Europa 1600–1750. En bibliografisk översikt”. I *Oppdaginga af fattigdomen*. Oslo 1983.
- Kriedte, Peter, *Spätfeudalismus und Handelskapital. Grundlinien der europäischen Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Göttingen 1980.
- Kriedte, Peter; Medick, Hans; Schlumbohm, Jürgen, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen 1977.
- Krüger, Horst, *Zur Geschichte der Manufakturen und der Manufakturarbeiter in Preussen. Die mittleren Provinzen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Berlin 1958.
- Kyle, Jörgen, *Striden om hemmanen. Studier kring 1700-talets skatteköp i västra Sverige*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg nr 31. Göteborg 1987.

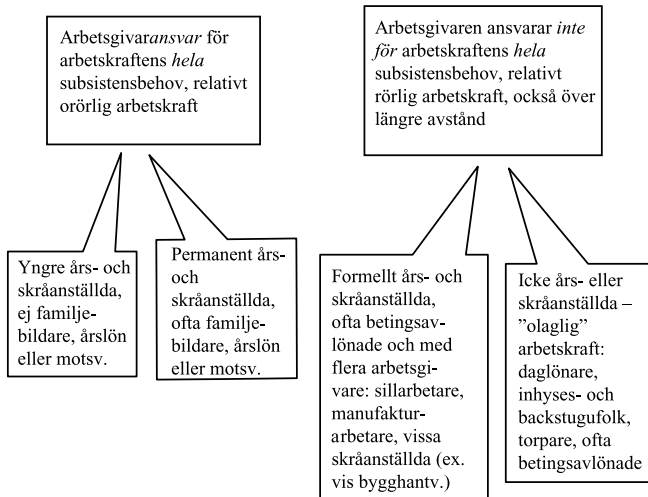
- Lagerroth, Fredrik, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia*. Stockholm 1915.
- Lext, Gösta, *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809*. Diss. Göteborg 1950.
- Lext, Gösta, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860*. Göteborg 1979.
- Lilienberg, Albert, *Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvsmynningsområde från äldsta tider till omkring adertonhundra*. Skrifter utg. till Göteborgs stads trehundraårsjubileum. ...VII. Göteborg 1928.
- Lind, Ivan, *Göteborgs handel och sjöfart 1637–1920*. Skrifter utg. Till Göteborgs stads trehundraårsjubileum...X. Göteborg 1923.
- Ljungberg, Valdemar, *Göteborgs befästningar och garnison*. Skrifter utg till Göteborgs stads trehundraårsjubileum ...VIII. Göteborg 1924.
- Magnusson, Lars & Maths Isacson, "Proto-Industrialisation in Sweden: Smithcraft in Eskilstuna and Southern Dalecarlia". I *Scandinavian Economic History Review*. Vol XXX, No 1, 1982.
- Malcolmson, Robert, *Life and Labour in England 1700–1780*. London 1981.
- Malmström, Carl Gustaf, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*. Stockholm 1893.
- Mendels, Franklin, "Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process". I *The Journal of Economic History* 32 1972.
- Metcalf F. Michael, „Mera om det frihetstida samhällets karaktär“. I *Historisk tidskrift* (sv.) 1985.
- Metcalf F. Michael, „Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige“. Rec. i *Historisk tidskrift* (sv.) 1985.
- Moderne Preussische Geschichte* 2. Berlin 1981.
- Montgomery, Arthur, "Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik.". I *Historisk tidskrift* (sv.) 1933.
- Munthe, Arne, *Släkten Ekman. Handelshuset Ekman & Co:s föregångare. En ekonomisk verksamhet i fem generationer*. Göteborg 1958.

- Nikula, Oscar, *Svenska skärgårdsflottan 1756–1791*. Diss. Åbo 1933.
- Nyström, Per, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedom om den svenska manufakturindustrin och dess sociala förhållanden*. Diss. Stockholm 1955.
- Personne, Eva Britta, ”Artillerimanskapet 1794–1885”. I *Från Tre kronor till Rissne*. Uppsala 1965.
- Petersson, Ann-Marie, *Nyköping under frihetstiden. Borgare och byråkrater i den lokala politiken*. Diss. Uppsala 1972.
- Pollard, Sidney, *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford 1981.
- Redlich, Fritz, *The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History 2*. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte nr 48. Wiesbaden 1965.
- Roos, John, ”Ur Hamiltonska regementets historia”. I *Historiallinen Arkisto* 13, 1924.
- Ryman, Björn, *Eric Benzelius d. y. En frihetstida politiker*. Stockholm 1978.
- Schön, Lennart, ”Proto-Industrialisation and Factories: Textiles in Sweden in the Mid-Nineteenth Century”. I *Scandinavian Economic History Review*. Vol. XXX, No. 1, 1982.
- Stening, Jan, ”De värvade gardisterna.” I *Kungl. Svea Livgardes Historia* 5, 1976.
- Sundberg, Gunnar, *Partipolitik och regionala intressen 1755–1766. Studier kring det botteniska handelstvängets hävande*. Diss. Uppsala 1978.
- Svenungsson, Lars Manfred, *Hjärtum – Västerlanda – Inlands Torpe. Häradshistorik*. u.o. 1960.
- Söderberg, Johan, ”Den stagnerande staden. Stockholms tillväxtproblem 1760–1850 i ett jämförande europeiskt perspektiv”. I *Historisk tidskrift* (sv.) 1985.
- Söderberg, Johan, *Real Wage Trends in Urban Europe 1730–1850: Stockholm in a Comparative Perspective*. The Project “Stagnating Metropolis: Growth Problems and Social Inequality in Stockholm 1760–1850.” Research Report no 3. Stockholm 1984.

- Söderberg, Johan; Jonsson, Ulf; Persson, Christer. *Stagnating Metropolis: Economy and Demography in Stockholm 1750–1850*. The Project “The Stagnating Metropolis: Growth Problems and Social Inequality in Stockholm 1760–1850”. Research Report no 4. Stockholm 1984.
- Söderlund, Ernst, *Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*. Stockholm 1943.
- Söderlund, Ernst, [Lindberg, Folke] *Hantverkarna 2*. Stockholm 1949.
- Thompson, Edward Palmer, *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*. Stockholm 1983.
- Tilly, Charles and Richard, “Agenda for European Economic History in the 1970s”. I *The Journal of Economic History* 30, 1971.
- Tilly, Charles, *The Vendee*. Cambr. Mass. 1964.
- Utterström, Gustaf, *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet 1–2*. Diss. Stockholm 1957.
- Wallberg (Personne) Eva Britta, ”Värvningskommissorialrätten och dess arkiv”. I *Meddelanden från Krigsarkivet* 9 1983.
- Wallerstein, Immanuel, *Den historiska kapitalismen*. Stockholm/Arbetarkultur (sv. övers.) 1985.
- Wieselgren, Sigfrid, *Ur Göteborgs häfder*. Stockholm 1878.
- [Wimarsson] Göteborg. *En översikt vid trehundraårsjubileet 1923*. Göteborg 1923.
- Åberg, Alf, ”Rullföringen inom armén genom tiderna”. I *Meddelanden från Kungl. armémuseum* 11 Stockholm 1950.
- Ågren, Karl, *Karl XI:s indelningsverk för armén. Bidrag till dess historia åren 1679–1697*. Diss. Uppsala 1922.
- Österberg, Eva, ”Brott och straff i svenska småstäder under medeltid och vasatid. Svensk kriminalitet i europeiskt perspektiv.” I *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén*. Lund 1987.
- Österberg, Eva, ”Bönder och annat folk. Det äldre svenska agrarsamhället i historiografisk belysning”. I *Historisk tidskrift* (sv) 1986.

Tabeller och diagram

Tabell 1. Schematisk skiss över den förindustriella arbetsmarknaden i Sverige

Anm: Det bör understrykas att distinktionen mellan de arbetsgivare som tog ansvar för arbetskraftens subsistensbehov och dem som inte gjorde det, inte avser skillnader i lönenivåer. De subsistensavlönade kunde leva under mycket torftiga villkor under det att den obundna arbetskraften tidvis uppbar löner avsevärt över subsistensnivån och till och med kunde tillåta sig viss lyxkonsumtion (*plebejische Kultur*, se Kriedte 1977, 138-154). Detta förhållande kan tyckas motsägelsefullt men man får ha i minnet att den i schemat gjorda distinktionen närmast gäller arbetsgivarens inställning eller attityd rörande arbetskraften, inte lönsens storlek. De olika attityderna kan dock i viss utsträckning knytas till i vilken form lönen utgick. Årstjänstprincipen var sedan länge orienterad mot naturalönesättning, medan de obundna arbetarna inte uteslutande, men ofta nog avlönades i reda pengar.

Tabell 2. Inkomster och utgifter för livsuppehållet per dag: värvade soldater och daglönare, 1735/39-1770/74. Genomsnitt per femårsperiod. Öre silvermynt (decimaler).

År	Inkomst,soldat	1 pers.< Utgifter > 2,5pers.		Inkomst,dagl.
1735/39	4,5	4,8	12	14,06
1740/44	5,1	4,8	12	12,7
1745/49	5,4	5,1	12,8	12,1
1750/54	4,8	4,5	11,3	13,8
1755/59	6,1	7	17,5	15,4
1760/64	7,7	11,5	28,8	22,5
1765/69	6,7	8,6	21,5	25,8
1770/74	8,3	10,9	27,3	23,7

Källa: Jörberg 1972, 1-2, beräkning av levnadskostnadsindex i Jörberg 1972, del 2, s. 00; RA. Statskontorets huvudarkiv, personalstater.

Anm.: Naturadeln av soldatlönen har omräknats till penninglön på grundval av gällande markgångspriser enligt Jörberg 1972, 2. 2,5 pers.= två vuxna och ett barn.

Tabell 3a, 3b, 3c. Göteborgs garnisonsregemente 1726–1747: vakanser, permissioner, sjukdomsfall samt värvningsuppdrag. Absoluta tal., kvartalsvis. (OBS! för vissa kvartal saknas uppgifter, ibland saknas uppgifter för viss kategori, vilket markeras med "-").

3a.: 1726-1730

År	kv.	vak.	perm.	sjuka	väravn.
1726	I	1	-	41	-
	II	2	-	24	-
	III	4	-	13	-
1727	II	0	-	22	-
	III	0	-	12	-
	IV	0	-	30	-
1728	I	0	-	30	-
	II	0	-	41	-
	III	2	-	20	-
1729	IV	25	-	18	-
	I	16	-	26	-
	II	11	-	18	-
1730	III	20	-	28	-
	IV	15	-	13	-
	I	8	-	28	-
1730	II	9	-	48	-
	III	15	-	23	-
	IV	5	-	13	-

3b.: 1731-1736

År	kv.	vak.	perm.	sjuka	väravn.
1731	I	3	0	21	2
	II	3	9	48	4
	III	1	0	13	0
1732	I	0	0	20	0
	II	6	4	21	0
	III	76	1	13	2
1733	IV	41	1	15	1
	I	30	0	29	1
	II	20	2	34	4
1734	III	14	0	13	1
	IV	15	0	18	0
	I	4	0	25	0
1735	II	10	4	23	1
	III	15	0	24	0
	IV	11	0	23	0
1736	I	24	0	29	0
	II	12	0	39	4
	III	12	0	22	1
IV	33	0	36	0	

3c: 1743–1747

År	kv.	vak.	perm.	sjuka	väravn.
1743	II	441	0	28	11
	IV	417	0	42	24
1744	I	413	0	37	32
	III	307	0	24	44
1745	IV	245	59	26	33
	I	197	100	31	18
1746	III	152	66	13	15
	IV	139	70	22	15
1747	I	135	68	20	19
	II	110	-	28	13
1747	III	84	94	16	21
	I	44	87	22	23
	II	48	31	81	13

Källa: RA. Militaria, Göteborgs garnisonsregemente, brev: regementschefen till Kungl. Maj:t. M 665-M 670.

Tabell 3 d. Göteborgs garnisonsregemente 1751–1772: vakanser .Absoluta tal, per år eller kvartalsvis.

År	kv.	vak.
1751	-	150
1757	-	26
1761	-	22
1763	-	246
1766	IV	(+14)*
1767	I	4
	IV	8
1769	II	1
	IV	0
1771	I	2
1772	II	0

* Övertalighet efter reducering av regementet med 200 man.

Källa: Krigskollegiets kansli, intendantsdepartementet, inkomna handlingar, kvartalsförslag m.m. E II. KrA. (Tabellens uppgifter är hämtade från häftat summarium för åren 1751-1772).

Tabell 4. Landsbygdens obesuttna över 15 år i tre västsvenska län. Antal individer vid räkningarna vart tredje år 1751–1772.

Kategori	Hemhav. barn >15år, drängar			Torpare utan utsäde			Friskt inhysesfolk			Bräckligt inhysesfolk		
	År	R	P	O	R	P	O	R	P	O	R	P
1751	8 225	10 010	6 161	556	500	409	332	923	340	936	1 340	624
1754	8 808	9 919	7 364	644	484	428	357	804	331	1 087	1 243	644
1757	8 104	9 767	6 339	649	534	425	390	1 008	287	1 593	1 209	629
1760	8 396	10 071	6 556	721	506	677	284	910	410	1 010	1 189	598
1763	8 962	10 986	6 810	718	498	806	371	847	320	1 074	1 176	564
1766	9 527	11 512	8 235	578	555	635	426	934	459	963	1 178	490
1769	9 834	11 722	7 346	625	535	693	512	1 036	433	947	1 289	508
1772	10 300	13 367	7 941	675	571	503	701	1 096	470	808	781	417

Källa: Emigrationsutredningen, bil. 9 (Nils Wohlin): Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900. Stockholm 1909, 196-203, råtabeller.

Anm.: R = Skaraborgs län, P = Älvsborgs län, O = Göteborgs och Bohus län.

Tabell 5. Tvångsvärningsanspråk och resolutioner i Skaraborgs län 1725-1739. Antal individer.

A. Tvångsvärningsanspråk (*=inga uppgifter)

År		År		År	
1725	7	1730	3	1735	25
1726	*	1731	2	1736	51
1727	*	1732	*	1737	9
1728	3	1733	*	1738	30
1729	4	1734	*	1739	20

Totalt antal, perioden 1725-1739: 154

B. Resolutioner (friande markeras med +, fällande med -)

År		År	
1725	5: + 4, -1	1736	30: +27, - 3
1729	2: +1, -1	1737	3: + 2, -1
1730	3: + 0, -3	1738	14: + 11, -3
1735	5: + 4, -1	1739	2: + 1, -1

Friande domar: 50; fällande domar: 14 (utan uppgift: 90)

Källor: GLA Skaraborgs läns landskansli, resolutionsböcker 1725-1739 [AIII]: 172-179; GLA Skaraborgs läns landskansli, avgjorda mål 1722-1739, vol. 921-931.

Tabell 6. Tvångsvärningsanspråk och resolutioner i Skaraborgs län 1758-1765.

Antal individer. + = friande resolutioner, - = fällande resolutioner.

År	värvare	antal anspråk	+ resolutioner	- ingen uppg.
1758	Gbg:s garnison	2		2
1761	Gbg:s garnison	5	2	3
1765	Gbg:s garnison	2		2
1763	Svea Livgarde	14	5	9
1764	H-hielms vol.komp.	24	7	9
1765	H-hielms vol.komp.	9	1	8
1758	Flottan, Kronpr. reg.	2		2
1760	Roteintressenter	1		1
1761	(Norrköp. manufaktur	2	2	-)
1762	Roteintressenter	1		1
Totalt		62	17	10

Källa: Skaraborgs läns landskansli, resolutionsböcker, 1758-1765.

Tabell 7. Göteborgs garnisonsregementes rekryter 1763–1766, födelseorter i Skaraborgs och Älvsborgs län. Antal individer. Härader och städer.

Skaraborgs län	Antal	Älvsborgs län	Antal
Barne	2	Ale	1
Gudhem	5	Bjärke	2
Kinne	7	Bollebygd	2
Kinnefjärding	1	Gäsene	3
Kåkind	9	Kind	1
Källand	1	Kulling	4
Laske	4	Mark	1
Vadsbo	28	Redväg	4
Valle	5	Sundal	11
Vartofta	2	Tössbo	1
Viste	2	Valbo	5
<i>Städer</i>		Vedbo	5
Hjo	1	Väne	3
Mariestad	2	Vättle	4
Skara	2	Åse	2
Skövde	4	<i>Städer</i>	
		Alingsås	7
		Ulricehamn	1
		Vänernborg	3
		Åmål	1

Källa: GLA. Göteborgs och Bohus län landskansli, liggare E IX g:1 1763-1766.

Anm.: 21 födelseorter ej möjliga att lokalisera, för ytterligare 14 individer anges endast *födelselän*.

Tabell 8. Tidpunkter för värkning under året (det sammanlagda antalet åren 1763-1766). Antal individer.

Månad	tid i månad	R	P	O
Januari	t.o.m .15	4	2	4
	efter 15	5	1	1
Februari	t.o.m . 15	3	2	2
	efter 15	7	2	1
Mars	t.o.m . 15	3	4	3
	efter 15	1	7	1
April	t.o.m . 15	2	0	2
	efter 15	9	6	6
Maj	t.o.m . 15	11	5	2
	efter 15	5	1	2
Juni	t.o.m . 15	7	3	3
	efter 15	4	3	1
Juli	t.o.m .15	2	4	2
	efter 15	2	1	1
Augusti	t.o.m . 15	3	4	3
	efter 15	4	5	2
September	t.o.m .15	9	7	8
	efter 15	6	0	1
Oktober	t.o.m . 15	5	3	2
	efter 15	0	1	2
November	t.o.m . 15	2	3	1
	efter 15	3	2	1
December	t.o.m . 15	2	2	2
	efter 15	2	0	1

Källa: GLA. Göteborgs och Bohus läns landskansli, liggare E IX g:1 kapitulationsjournaler 1763-1766.

R = Skaraborgs län O = Göteborgs och Bohuslän

P= Älvsborgs län

Tabell 9. Rymningsfrekvenser vid Göteborgs garnisonsregemente i början och i slutet av frihetstiden. (Formell styrka 1737–39: 800 man; 1763–69: 1 000 man).

År	1.komp	2.komp	3.komp	4.komp	5.komp	6.komp	7.komp	8.komp	Totalt	Σ /år
1737-39	5	5	7	6	1	1	2	1	28	14
1763-69	36	17	17	25	23	25	39	30	212	36

Intensitet: 1737-39: 1 rymning per månad; 1763-1769: 3 rymningar per månad

Källa: KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1737-1739, 1763-1769, mikrofilm, W1468, W1470, W1471.

Anm.: Genomsnittstalen i tabellen har i princip ingen motsvarighet i verkligheten. I själva verket förekom rymningarna "epidemiskt" så att flera rymmare avvek samtidigt särskilt under de varmare årstiderna. (Se anteckningar i generalmönstringsrullorna).

Tabell 10. De värvades födelseorter 1725–1769. Procent av det totala antalet värvade för varje period.

År/region	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Tot.	Tot. antal
1725-29	65,7	11,6	1,4	4,5	11,6	1,9	0,5	1,4	1,4	100	216
1730-34	74,9	4	1,8	2,7	3,6	1,3	0,4	0	11,2	100	223
1735-39	76,1	7,8	1,7	3,9	2,7	0,6	0	0,3	6,9	100	360
1740-44	67	5,4	12,3	1,3	4,9	1	1	0,5	6,6	100	391
1745-49	52,1	23,2	2,2	3,7	13,9	1,1	0,2	0	3,6	100	534
1750-54	32,3	17,3	3	2,3	7,7	1	10,3	0,3	25,7	100	300
1755-59	12,3	8,4	2,6	2,6	12,3	0	43,2	1,3	17,4	100	155
1760-64	37,9	8,7	5	3,8	7,9	1,9	3,3	1,1	30,4	100	369
1765-69	31,2	4,1	0,8	3,6	6,4	0,8	1,4	0,8	50,8	100	362

Källa: KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1725-1769. mikrofilm, W1466-W1475.

Anm.: Regionindelning för födelseorterna:

I: Halland, Bohuslän, Västergötland, Dalsland.

II: Värmland, Närke, Västmanland, Dalarna.

III: Skåne, Blekinge.

IV: Småland, Öland, Gotland.

V: Uppland, Södermanland, Östergötland.

VI: Norrlandslandskapen

VII: Finland

VIII: Svenska besittningar

IX: Utlandet

Tabell 11. Andelen stadsfödda av det totala antalet värvade perioden 1725–1769. Procent och antal.

År / Region	I-VI	Gbg, Stblm	VII	VIII	I-VIII= %	IX	IX= %	Totalt %
1725-29	2	5	0	1	3,2	1	0,5	3,7
1730-34	2	1	0	0	1,3	4	1,8	3,1
1735-39	3	6	0	1	3	4	1,1	4,1
1740-44	8	12	1	1	5,6	10	2,6	8,2
1745-49	8	27	0	0	6,6	5	0,9	7,5
1750-54	7	13	3	3	8	10	3,3	11,3
1755-59	7	8	8	8	15,5	3	1,9	17,4
1760-64	30	17	4	4	15	24	6,5	21,5
1765-69	13	18	1	1	10	53	14,6	24,6

Källa: KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1725-1769, mikrofilm. W1466-W1475.

Anm.: Regionindelning för födelseorterna:

I: Halland, Bohuslän, Västergötland, Dalsland.

II: Värmland, Närke, Västmanland, Dalarna.

III: Skåne, Blekinge.

IV: Småland, Öland, Gotland.

V: Uppland, Södermanland, Östergötland.

VI: Norrlandslandskapen

VII: Finland

VIII: Svenska besittningar

IX: Utlandet

Tabell 12. Soldathantverkarnas födelseorter på landsbygd och i stad 1725–1769. Antal individer. (l.= landsbygd, s.= stad)

År Region	l. I s.	l. II s.	l. III s.	l. IV s.	l. V s.	l. VI s.	l. VII s.	l. VIII s.	l. IX s.
1725-29	4	0	0	3	3	1	0	1	0
1730-34	1	0	1	8	0	0	1	0	1 2
1735-39	0	0	1	7	1	0	0	0	1 2
1740-44	1	1	7	11	3 1 1	1	1	1	3 5
1745-49	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1750-54	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1755-59	1 4	1	1	1	1 1	0	3 4	0	3 1
1760-64	7 5	1 1	1	12 4	5 1	2 2	1 2	1	20 9
1765-69	3 3	5	1	17 7	4 1	0	0	2	26 23

Källa: KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1725-1769, mikrofilm. W1466-W1475.

Anm.: Regionindelning för födelseorterna:

I: Halland, Bohuslän, Västergötland, Dalsland.

II: Värmland, Närke, Västmanland, Dalarna.

III: Skåne, Blekinge.

IV: Småland, Öland, Gotland.

V: Uppland, Södermanland, Östergötland.

VI: Norrlandslandskapen

VII: Finland

VIII: Svenska besittningar

IX: Utlandet

**Tabell 14. Göteborgs garnisons besättning under frihetstiden (endast fästningsstaden).
Antal individer. (uppgifter för åren 1726-1732, 1738, 1746, 1747, 1756 saknas.)**

Typ av regemente	Ordinarie garnisonsreg.		Andra värv. reg.		Roterade o. indelta reg.		Artillerireg. detachment		Hela besättningen		+hustrur, barn, tjänstefolk schablonber.
	mansk	bef	mansk.	bef.	mansk.	bef.	mansk.	bef.	mansk.	bef.	
1723	378	59	24	-			100	40	502	99	1 300
1724	378	89	252	-			100	40	730	129	1 800
1725	399	53	188	36			100	40	687	129	1 700
1733	623	65	61	5			100	40	784	110	1 800
1734	685	65	61	5			100	40	846	110	2 000
1735	685	65	61	5			100	40	846	110	2 000
1736	685	65	61	5			100	40	846	110	2 000
1737	685	65	61	5			100	40	846	110	2 000
1739	674	65			49	13	100	40	823	118	2 000
1740	674	65			49	13	100	40	823	118	2 000
1741	674	65			49	13	100	40	823	118	2 000
1742					564	20	113	51	677	71	1 500
1743	338	67	356	67			130	37	824	171	2 000
1744	338	67	356	67			130	37	824	171	2 000
1745	428	47	408	40			130	37	966	124	2 200
1748	955	90	524	40			254	39	1733	169	4 000
1749	600	45	847	80			254	40	1701	165	3 800
1750	753	50	889	61			254	40	1896	151	4 200
1751	390	40	853	95			250	39	1493	174	3 400
1752	390	40	853	95			250	39	1493	174	3 400
1753	265	20	609	44			250	39	1124	103	2 500
1754	265	20	609	44			250	39	1124	103	2 500
1755	138	14	736	58			250	39	1124	111	2 500
1757	752	61					250	39	1002	100	2 200
1758	316	30			408	38	133	29	857	97	2 000
1759	398	20			625	44	133	29	1156	93	2 500
1760	550	45			458	33	130	26	1138	104	2 500
1761	550	45			458	33	130	26	1138	104	2 500
1762	550	49			465	33	130	26	1145	108	2 500
1763	876	74					250	36	1126	110	2 500
1764	866	74					250	36	1116	110	2 500
1765	967	78					250	36	1217	114	2 600
1766	967	78					250	36	1217	114	2 600
1767	764	75					250	36	1014	111	2 300
1768	767	75					250	36	1017	111	2 300
1769	767	75					250	36	1017	111	2 300
1770	767	75					232	36	1017	111	2 300
1771	767	75					232	36	1017	111	2 300
1772	767	75					232	36	1017	111	2 300

Källa: Krigskollegiet, intendentdepartementet, registratur: besättningslistor

Förklaring: "Andra värvade regementen" = Horns regemente (1723-1725), Adlerfelts regemente (1733-1737), Ruthensparres regemente (1743-1749), Lantinghausens regemente (1750-1752), Spens regemente (1750-1755), Drottningens livregemente (1755); "Artilleriregementet, detachment" = den del av rikets (enda) artilleriregemente som förlagts till Göteborg; "Roterade o. indelta regementen" = Bohusläns dragonregemente, Skaraborgs regemente, Närke-Värmlands regemente

fortsättning nästa sida

fortsättning från föregående sida

Anm.: Schablonberäkningen av hela garnisonsbefolkningen har gjorts på följande sätt. Enligt den brandsynslista från 1765 (GLA. Göteborgs rådhusrätts och magistrat, liggare D XIVa:2.) som använts i undersökningen var i genomsnitt 45 % av den manliga befolkningen i klassen "Arbetare" gifta. Detsamma gällde "Mellanskiktet" och "Eliten". Nästan samma kvot kan beräknas ifråga om andelen barn i *samtliga* familjer, i genomsnitt 46 %. Härutöver kommer för de båda högre samhällsklassernas hushåll, betjäning och tjänstefolk av olika slag, vilka kan beräknas ha utgjort 50 %. Med dessa schabloner kan de rent militära kategoriernas respektive antal multipliceras med kvoterna 0,45, 0,46, samt 0,5. Produkterna har därefter summerats till de ungefärliga tal som återges i tabellen (kolumnen "+hustrur, barn, tjänstefolk"). Det bör betonas att beräkningarna genomgående är schablonartade. Sifferuppgifternas formella karaktär understryks också av att de utgör Krigskollegiets *planerade* garnisonsbesättningar för varje år utan beaktande av permissioner, sjukdomsfall o. likn.

Tabell 15. Formella och reella styrketal vid Göteborgs garnisonsregemente under de år regementet utgjorde huvudstyrka. Antal soldater.

År	Stat	Vakanser	Avsked	Rest.	%
1736	800	23	23	754	94
1737	800	4	83	713	89
1739	800	7	91	702	88
1740	800	35	8	757	95
1763	1 000	143	103	754	75
1769	800	4	4	792	99

Källa: KrA. Göteborgs garnisonsregemente (175), generalmönstringsrullor 1736-1769, mikrofilm. W 1466-W1475

Tabell 16. Jämförelse mellan skattade marknadshyresnivåer och soldaternas faktiska kontantersättning per individ för inkvartering, 1735-1769.

Femårsgenomsnitt	Index,hyra	Skattad marknadshyra	Kontantersättning
1735/39	100	27 öre silvermynt	16 öre silvermynt
1740/44	124	1 daler 2 öre silvermynt	20 öre silvermynt
1745/49	141	1 daler 6 öre silvermynt	24 öre silvermynt
1750/54	133	1 daler 4 öre silvermynt	24 öre silvermynt
1755/59	179	1 daler 16 öre silvermynt	24 öre silvermynt
1760/64	275	2 daler 10 öre silvermynt	1 daler 16 öre silvermynt
1765/69	240	2 daler 1 öre silvermynt	2 daler silvermynt

Källa: (levnadskostnadsindex) Jörberg 1972: 2, 119.

Anm.: Kontantersättningen för femårsgenomsnittet 1765/69 har beräknats på grundval av uppgift i Göteborgs inkvarteringskommission, protokoll A:1, 25 jan. 1767.

Diagram 1 a. Göteborgs garnisonsregementes rekryter 1763–66.
Födelseorter i Älvsborgs län: häradet och städer. Antal individer.

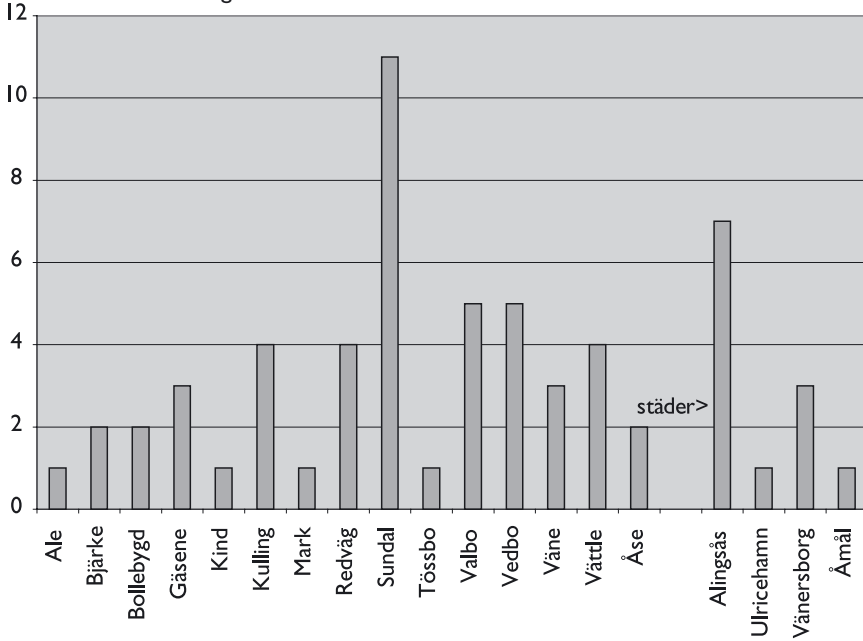

Diagram 1 b. Göteborgs garnisonsregementes rekryter 1763–66.
Födelseorter i Skaraborgs län: häradet och städer. Antal individer.

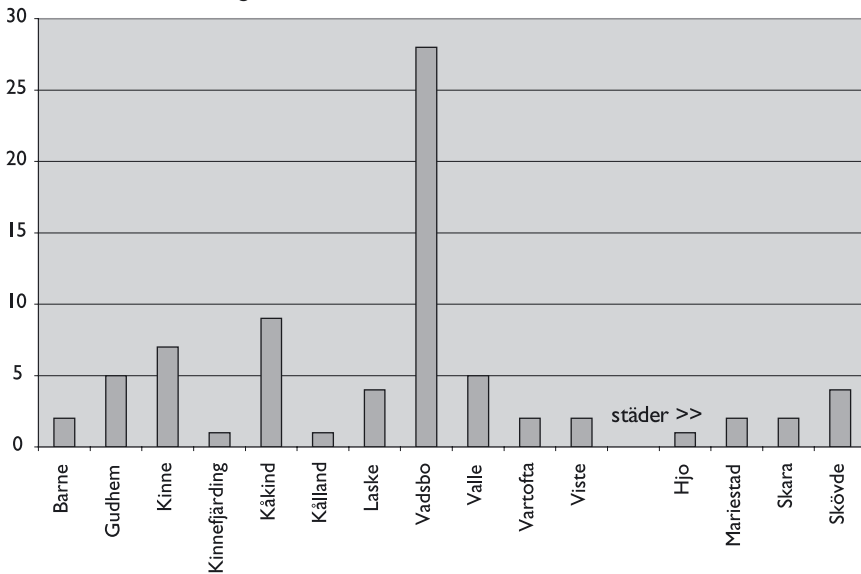

Diagram 4a. Göteborgs befolkning omkring 1750.

Stånds- och yrkesfördelning. 10 000 invånare.

Absoluta tal och procent.

De burskapsbunda invånarna (omkring en tredjedel av hela befolkningen)

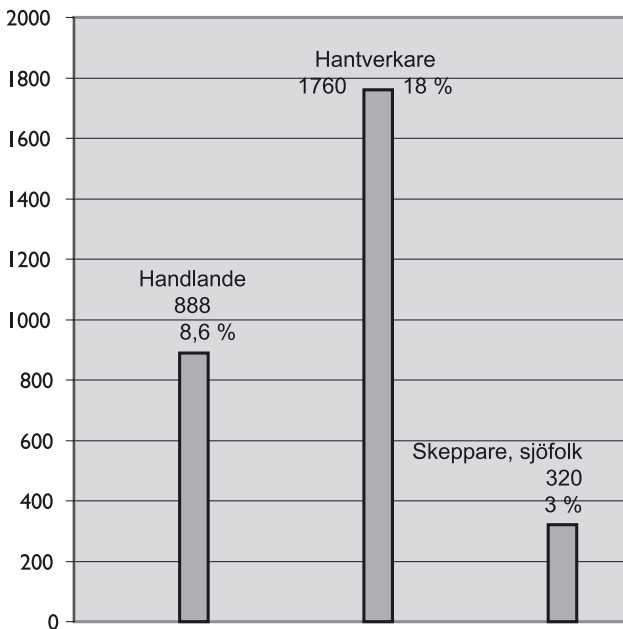
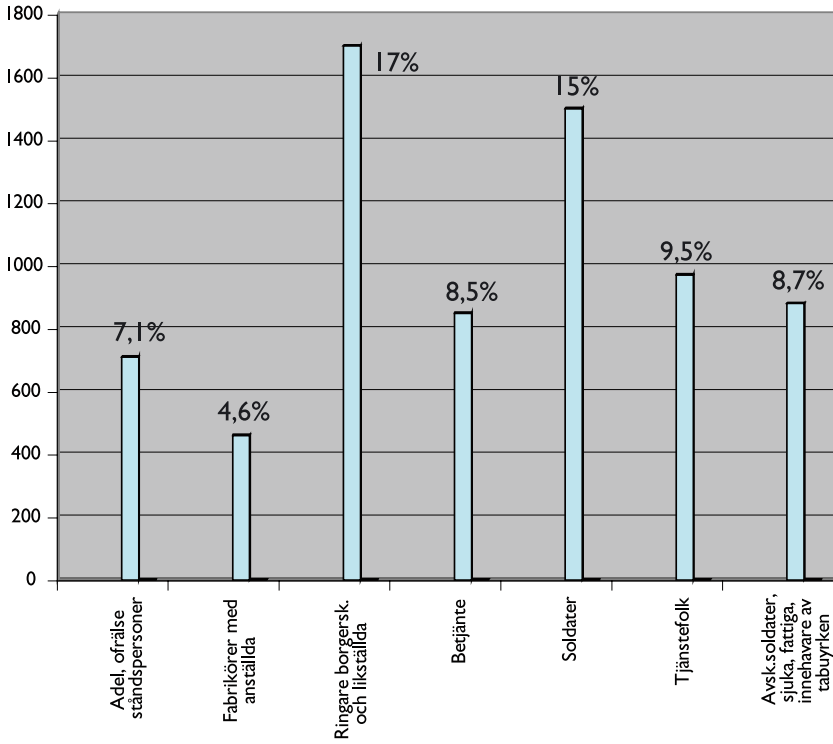
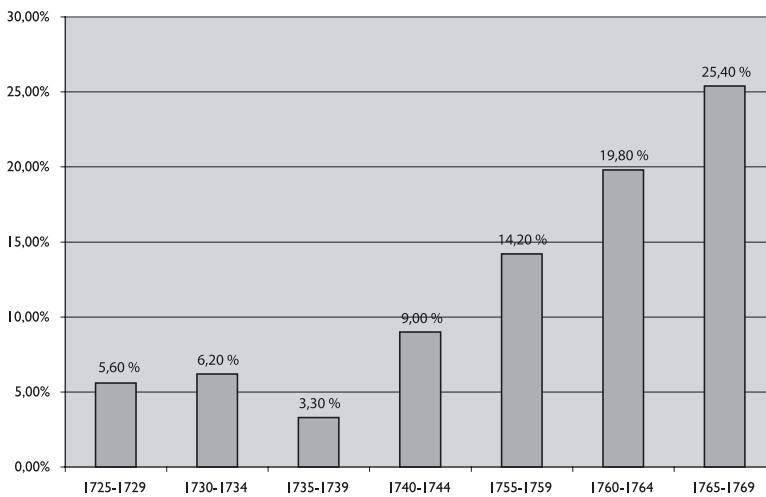

Diagram 4 b. Göteborgs befolkning ca. 1750.
 Stånds- och yrkesfördelning. 10 000 inv. Absoluta tal och procent.
 De icke burskapsbundna invånarna

Diagram 3. Andelen soldater med angivelser om hantverksyrke av det totala antalet per femårsperiod, 1725-1769. Procent.

Källa: KrA. Göteborgs garnisonsregemente, generalmönstringsrullor 1725-1769. Mikrofilm.

Anm. : Uppgifter om hantverkskunskap saknas i rullorna 1745-1754.

Diagram 2 a. Göteborgs garnisonsregemente. De värvades födelseorter 1725-1769. Procent av totala antalet värvade per femårsperiod

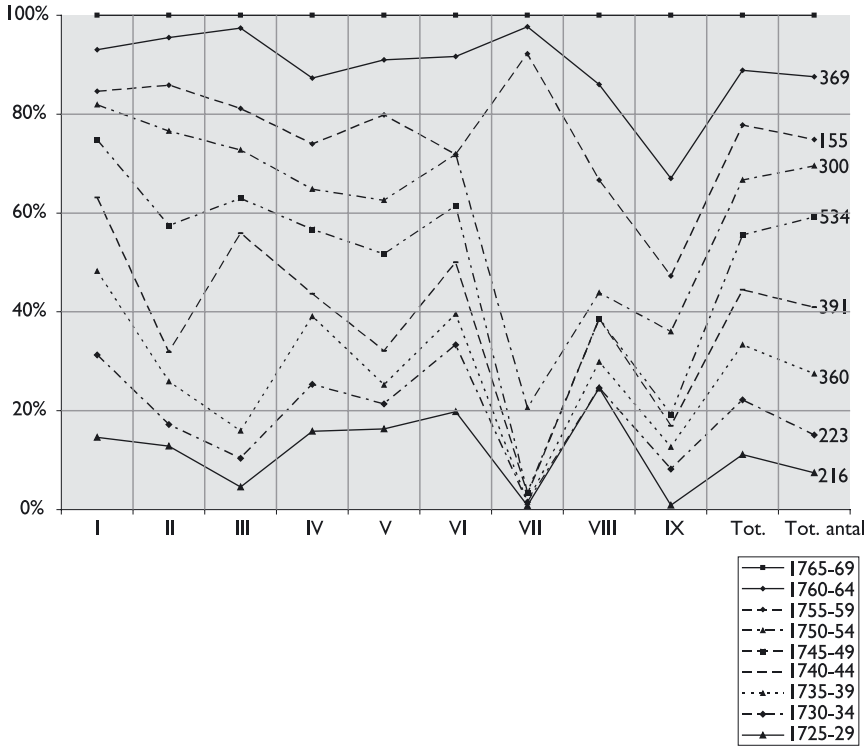

Diagram 2 b. De nyvärvades födelseorter i Västsverige (I) 1725-1769. Procent

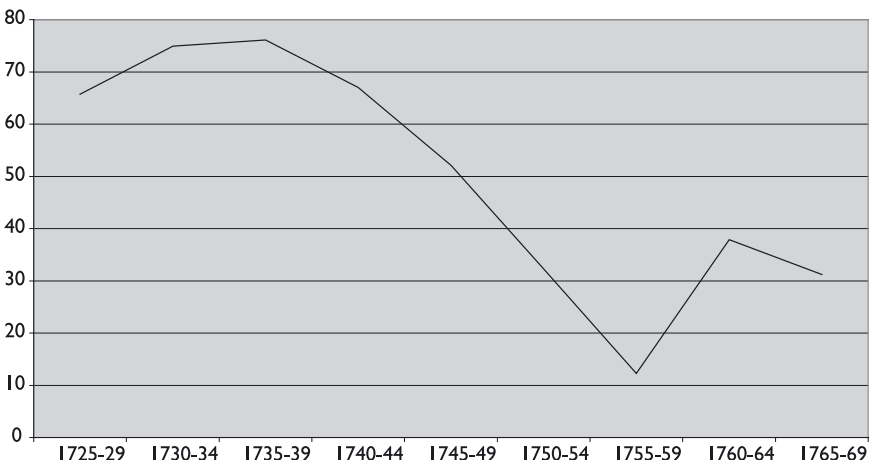

Diagram 2c. De nyvärvades födelseorter 1725-1769 i utlandet (IX). Procent av det totala antalet värvade per femårsperiod

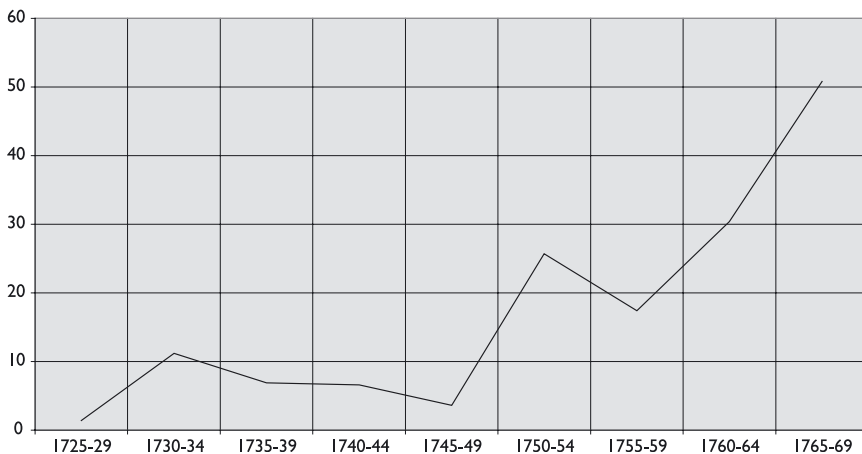

Diagram 5. Göteborgs befolkning omkring 1750: klasstrukturen

